

**DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
DAUGAVPILS UNIVERSITY**

**VĒSTURE:
AVOTI UN CILVĒKI**

XXVII

**HISTORY:
SOURCES AND PEOPLE**

**DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
AKADĒMISKAIS APGĀDS "SAULE"**

2024

Saleniece, I., atb. red. *Vēsture: avoti un cilvēki. XXVII*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saule", 2024. 190 lpp.

Daugavpils Universitātes zinātnisko rakstu krājums "Vēsture: avoti un cilvēki" ir anonīmi recenzēts periodisks izdevums ar starptautisku zinātniskās redakcijas kolēģiju. Tā mērķis ir prezentēt aktuālo pētījumu rezultātus vēstures zinātnes, kā arī historiogrāfijas un vēstures palīdzinātņu jomā. Rakstu krājums iznāk vienu reizi gadā latviešu, angļu un krievu valodā.

Redkolēģija

Irēna Saleniece (Daugavpils Universitāte, Latvija) – atbildīgā redaktore
Sandra Grigaravičiūtē (Lietuvas Genocīda un pretošanās pētniecības centrs, Lietuva)

Maija Grizāne (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Ēriks Jēkabsons (Latvijas Universitāte, Latvija)

Andris Levāns (Latvijas Universitāte, Latvija)

Olaf Mertelsmann (Tartu Universitāte, Igaunija)

Henrihs Soms (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Geoffrey Swain (Glāzgovas Universitāte, Apvienotā Karaliste)

Vitālijs Šalda (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Michal Šimáně (G. Mendeļa Universitāte, Čehija)

Juris Urtāns (Latvijas Kultūras akadēmija, Latvija)

Literārie redaktori:

Jana Butāne-Zarjuta, Sandra Meškova, Anatolijs Kužņecovs

Tehniskie redaktori:

Žanete Gabranova, Laima Grišule

Makets:

SIA "RA Drukātava"

Iekļauts EBSCO datubāzē.

ISSN 1691-9297

ISBN 978-9934-39-021-0

© Daugavpils Universitāte, 2024

Saleniece, I., ed. *History: Sources and People. XXVII*. Daugavpils: Daugavpils University Academic Press "Saule", 2024. 190 p.

The collection of articles "History: Sources and People" of Daugavpils University is a double-blind peer-reviewed periodical with the international editorial board. It publishes articles aimed at presenting the research findings in the field of history, as well as historiography and auxiliary historical disciplines. It is published once a year in Latvian, English, and Russian.

Editorial Board

Irēna Saleniece (Daugavpils University, Latvia) – editor in chief
Sandra Grigaravičiūtė (Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, Lithuania)
Maija Grizāne (Daugavpils University, Latvia)
Ēriks Jēkabsons (University of Latvia, Latvia)
Andris Levāns (University of Latvia, Latvia)
Olaf Mertelsmann (University of Tartu, Estonia)
Henrihs Soms (Daugavpils University, Latvia)
Geoffrey Swain (University of Glasgow, United Kingdom)
Vitālijs Šalda (Daugavpils University, Latvia)
Michal Šimáně (Mendel University, Czech Republic)
Juris Urtāns (Latvian Academy of Culture, Latvia)

Literary editors:

Jana Butāne-Zarjuta, Sandra Meškova, Anatolijs Kuzņecovs

Technical editors:

Žanete Gabranova, Laima Grišule

Lay-out:

RA Drukātava Ltd

Included in EBSCO database.

ISSN 1691-9297

ISBN 978-9934-39-021-0

© Daugavpils University, 2024

SATURS / CONTENTS

Una Bērente

Etnogrāfisko slieču transportlīdzekļu historiogrāfija
un izpētes perspektīvas..... 6

Haralds Bruņinieks

Lietisko avotu liecības par nacionālajiem partizāniem
Ilūkstes apriņķī (1945–1949)..... 14

Rūdolfs Brūzis

Arheoloģiskie izrakumi Višķu sinagogas vietā..... 24

Guntis Gerhards, Antonija Vilcāne, Elīna Pētersone-Gordina

Vikingu laikmets Latvijā: Lejasbitēnu kapulauka
starpdisciplināra izpēte..... 31

Anna Jabłońska

The Image of the Past in Songs between the Middle Ages (10th c.)
and the 18th Century in Poland 39

Audronē Janužytė

Becoming a Dissident: The Cases of Aleksandras Štomas
and Tomas Venclova..... 46

Juris Jefuni

“Sakrālās valsts” ideja un krievu diaspora Latvijā (1918–1940)..... 57

Inta Krūmiņa

Latvijas Satversmes sapulces Izglītības komisijas darbība (1920–1922) 72

Maija Krūmiņa

Latvijas iedzīvotāju bēgļu gaitas Vācijas teritorijā 1944.–1945. gadā..... 79

Сигитас Лужис

От сражений с поляками к схватке с французами: пярлойские
партизаны в Клайпедском «восстании» 1923 г. 87

Vladislavs Malahovskis

Latgaliskuma jautājums latgaliešu emigrācijas pārstāvju korespondencē
un publicistikā 96

Александр Петров

Охрана природы в Советской Латвии: материалы Комитета народного
контроля Латвийской ССР (1965–1990)..... 103

Galina Sedova (Nun Euphrosyne)

Organ Master Edouard Schultz: from Dinaburg to Polotsk,
the 19th century 115

Marika Selga

The Robert F. Kelley Papers in the Georgetown University Special Collection	125
--	-----

Henrihs Soms

Ukrainas valstiskuma veidošanās Latvijas preses skatījumā: 20. gadsimta sākums – 1920. gads.....	132
---	-----

Kaspars Strods

Jūras transports Latvijā līdz Pirmajam pasaules karam: ieskats Latvijas PSR un atjaunotās Latvijas Republikas historiogrāfijā	142
--	-----

Vitālijs Šalda

Jautājums par dzimto valodu kā mācību valodu Latvijas tautskolās 1914.–1919. gadā	153
--	-----

Michal Šimáně

Restoration of Secondary Vocational Education after World War II during the Third Czechoslovak Republic (1945–1948).....	168
---	-----

Juris Urtāns

Latgales pilskalnu saraksti (19. gadsimta vidus – 20. gadsimta sākums).....	178
--	-----

Ziņas par autoriem / Authors	186
---	------------

Una Bērente

Etnogrāfisko slieču transportlīdzekļu historiogrāfija un izpētes perspektīvas

Atslēgas vārdi: slieču transports, lietiskie avoti, rakstītie avoti, attēlojošie avoti, starpdisciplināritāte, etnogrāfiskie eksperimenti, raktās slieces, liektās slieces

Kopsavilkums

Laika posms no 19. gs. līdz 20. gs. pirmajai pusei bija piesātināts ar sociāliem, politiskiem un ekonomiskiem notikumiem. Šajā periodā būtiska ir transporta nozīme. Vērojama strauja ziemas transportlīdzekļu attīstība no vienkāršām, masīvām rakto slieču ragavām līdz raukto jeb liekto slieču kamanām. Periods noslēdzas līdz ar kolhozu izveidi okupētajā Latvijā un mehanizēta transporta izmantošanu ikdienas lauka darbos. Zemnieki no 19. gs. līdz 20. gs. pirmajai pusei veidoja lielāko daļu Latvijas iedzīvotāju, un no to mobilitātes, tostarp gada sniegotajā periodā ar slieču transportlīdzekļiem, lielā mērā bija atkarīga pašu eksistence, muižu ekonomika, vēlāk arī pilsētnieku apgāde ar pārtiku. Rakstā skatītas galvenās atšķirības starp abu tipu braucamrikiem – ragavām un kamanām, raksturoti to slieču izgatavošanas paņēmieni. Transportlīdzekļu pētniecībā būtiska nozīme ir lietisko un rakstīto avotu analīzei. Mūsdienu etnogrāfijas zinātne šādai tēmai izvirza vairākus novītārus izaicinājumus: noteikt transporta daļu un detaļu izgatavošanas materiālus un tehnoloģijas, bojājumu cēloņus un to novēršanas risinājumus. Pētījuma metodoloģiju raksturo starpdisciplināritāte – izmantotas etnogrāfijas, vēstures, mākslas vēstures, folkloristikas, vēsturiskās valodniecības u. c. zinātņu metodes. Būtiska ir etnogrāfisku eksperimentu pieredze un to pirmsdokumentācijas sagatavošana. Eksperimentālā etnogrāfija ir nepieciešama, lai atjaunotu, papildinātu zināšanas par transporta izveides tehnoloģiju, kuras nav bieži sastopamas rakstīto avotu klāstā. Dažreiz eksperiments ir vienīgais veids, kā atjaunot zināšanas par transporta izveides gaitu no koka atrašanas mežā līdz gatavām, funkcionējošām ragavām. Iespējams, amatnieks savu prasmi turējis noslēpumā (amatnieka noslēpums) vai etnogrāfu interviju laikā šīs zināšanas šķita tik pašsaprotamas, ka nav pieminētas.

Ievads

No 18. gs. līdz 20. gs. pirmajai pusei Austrumbaltijā vienīgie transporta līdzekļi zemnieka sētā ziemā bija darba ragavas un kamanas. Ragavas bija galvenokārt ikdienas darbu veikšanas līdzeklis (Latviešu konversācijas vārdnīca

1938–1939, 34836), turpretī kamanas lietoja cilvēku pārvadāšanai ziemā un iespēju robežās centās ornamentēt un dekorēt (Latviešu konversācijas vārdnīca 1932–1933, 15236–15242). Slieču transportlīdzekļiem gada sniegotajā periodā bija izšķiroša loma zemnieku mobilitātē. Tā lielā mērā noteica pašu zemnieku eksistenci, muižu ekonomiku, vēlāk arī pilsētnieku apgādi ar pārtiku. Līdz 19. gs. sākumam tika izgatavotas darba ragavas ar raktajām sliecēm. Raktā tipa slieču nosaukums pasaka priekšā, no kā un kādā veidā tika taisītas slieces. Tām pamatā bija taisns koka stumbrs, kam uz augšu vērsts saknes likums. Izraktā, likā sakne veidoja ragus daļu, bet koka stumbrs – pa ceļu slidošo daļu. Sākot ar 19. gs. pirmo pusi, zemnieka sētā slieces sāka veidot liekšanas tehnikā. To gatavošanas process bija komplicētāks un sastāvēja no pieciem posmiem, taču šāda veida slieces varēja pielāgot dažādu zemnieku darbu specifikai. 19. gs. beigās transportlīdzekļu koka detaļu liekšanā un slieču izveidē sāka specializēties zemnieki – amatnieki, un šie darbi kļuva par algotu profesiju.

Raksta saturs iekļaujas plašākā pētījumā par zemnieku mobilitāti; analizēti lietiskie, rakstītie un attēlojošie vēstures avoti, lai izpētītu slieču transporta vēsturisko attīstību, tipoloģiju, izgatavošanas un izmantošanas hronoloģiju, reģionālo ietekmi būvniecībā un koka amatniecības attīstībā. Būtiska nozīme ir autores pieredzei etnogrāfisko eksperimentu veikšanā, izgatavojot rakto slieču ragavas, kā arī divas vertikālās liektuves un vienu horizontālo lagrietu (pusapaļš koka šablons, ap ko liec ragavu slieču galus), izliecot abu veidu – apaļkoka un šķelta koka – slieces, un etnogrāfisko eksperimentu rezultātu pirmdokumentācijas sagatavošanā.

Pētījuma avotu bāze un historiogrāfija

Lai pētītu slieču transportlīdzekļus, vispirms jāapzina lietiskie avoti, kuri glabājas galvenokārt muzejos. Latvijas Etnogrāfiskajā brīvdabas muzejā (LEBM) atrodas viena no lielākajām ziemas un vasaras transportlīdzekļu kolekcijām (BDM, BDMzpm). Muzejā glabājas vairāk nekā 150 vienību, kas vāktas visā Latvijas teritorijā. Šie lietiskie avoti datējami no 19. gs. sākuma līdz 20. gs. 70. gadiem.

Vieni no pirmajiem rakstītajiem un attēlojošiem avotiem ir Johana Kristofa Broces (*Johann Christoph Brotze*, 1742–1823) zīmējumi un apraksti. Viņa darbu izdevumos (Broce 1992; Broce 2002) skicēti zemnieku un pilsētnieku izmantotie ziemas un vasaras transportlīdzekļi, kā arī sniegti nelieli apraksti par tiem. Augusta Bilenšteina (*August Johann Gottfried Bielenstein*, 1826–1907) darbā “Latviešu koka iedzīves priekšmeti” (Bilenšteins 2007) publicētas slieču un riteņu transportlīdzekļu skices, sniegts detalizēts ieskats 19. gs. otrajai pusei raksturīgajā

kokmateriālu izvēlē, par izveides paņēmieniem, transportlīdzekļu un to detaļu nosaukumu etimoloģiju.

Izglītības ministrijas Pieminekļu valdes (PV) rīkotās lauka ekspedīcijas norisinājās no 1923. līdz 1944. gadam. Ievāktās ziņas (apraksti, skices, fotogrāfijas) datējamas ar laiku no 19. gs. vidus līdz 20. gs. 30. gadiem (ZEA kolekcija, mape nr. 57). Etnogrāfiskās ekspedīcijas un lauka pētījumus turpināja Latvijas PSR Vēstures institūta etnogrāfi no 1948. līdz 1985. gadam (LVI E). Ziņas ievāktas par visu Latvijas teritoriju un datējamas no 19. gs. beigām līdz 20. gs. 70. gadiem.

Atzīmējami arī citi vizuālie avoti par slieču transportlīdzekļiem. Jāmin latviešu mākslinieka, zemnieku dzīves atspoguļotāja Ādama Alkšņa (1864–1897) 19. gs. otrajā pusē tapušie zīmējumi (Bērziņa 2020), bērnu rotaļlietas (BDM 35371:1, BDM 35371:3), kā arī ģimenes foto. Šie avoti tiek analizēti, ja to centrālais vai perifēriālais objekts ir slieču transportlīdzeklis. Izpētē noderīgi ir folkloras avotu dati. Lai gan šiem avotiem trūkst hronoloģiskas piesaistes, pētījuma kontekstā šos avotus iespējams hronoloģizēt, jo nereti tajos minētas specifiskas, noteiktam laika posmam un reģionam atbilstošas slieču transportlīdzekļu daļas un detaļas vai rotājumi.

Slieču transportlīdzekļi līdz šim Latvijā ir maz pētīta tēma, kam veltītas vien divas publikācijas, kurās analizēti gan slieču, gan riteņu transportlīdzekļi. Pirmā publikācija tapusi 20. gs. 30. gados (Zalts 1932, 271–299), tajā izmantoti galvenokārt PV rīkoto lauka ekspedīciju materiāli (apraksti, skices, fotogrāfijas). 20. gs. 80. gadu (Cimermanis 1973, 189–214) publikācijā izmantoti LV PSR Vēstures institūta ekspedīciju materiāli un autora personīgais arhīvs. Abos rakstos skaidrota vispārēja slieču transporta uzbūve un pielietojums. Divi referatīva formāta raksti publicēti Zinātniskās atskaides sesijas materiālos par arheologu un etnogrāfu pētījumu rezultātiem (ZASM) (Lūsis 1981, 71–76; Lūsis 1984, 77–82). Tajos analizēta zirga loku izveide, kam tehnoloģiski līdzīgs ir arī slieču liekšanas process.

Latvijas historiogrāfijā trūkst vienotas slieču transporta terminoloģijas un tipoloģijas. Līdzšinējās publikācijas neskar tādus būtiskus jautājumus kā kokamatniecība, izgatavošanas materiāli, tehnoloģija, metodes, defekti, to rašanās un novēršanas, transportlīdzekļu attīstības hronoloģija.

Starpdisciplināritāte slieču transporta pētniecībā

Neliels publicētās informācijas apjoms, kā arī mūsdienu zinātnes attīstība etnogrāfiskā slieču transporta izpētei izvirza jaunus pētnieciskus izaicinājumus. Lai veiktu augstas kvalitātes pētījumu, vispirms jānosaka pētāmo objektu strukturizēšana, kam savukārt nepieciešams autores radītais tipoloģiskais

dalījums – sagatavots atbilstoši tipoloģijas metodes pamatprincipiem (Klein 1991, 8). Tās izmantošanas mērķis ir jau avotu vākšanas stadijā nodalīt atšķirīgus slieču transportlīdzekļu tipus un tos atbilstoši tipoloģizēt. Vispirms slieču transportlīdzekļi dalās pēc slieču izgatavošanas tehnikas (raktās vai liektās slieces). Būtiski ir nodalīt slieču braucamriku divus galvenos tipus – ragavas vai kamanas – un to apakštipus. Atsevišķi izdalāmi slieču transportlīdzekļi, kas paredzēti tikai viena, noteikta darba veikšanai, piemēram, baļķu ragaviņas vai akmeņu pārvietojamās ragavas. Izmantota arī vēstures salīdzināšanas metode (Mintaurs 2024), ņemot vērā kamanu izveides laiku, vietu un amatnieku, apzināt un salīdzināt lokālo materiālu, meklēt analogijas Austrumeiropā un Ziemeļeiropā.

Moderna etnogrāfiska pētījuma metodoloģija ir starpdisciplināra, tiek izmantotas bioloģijas un ķīmijas zinātņu metodes. Dendrohronoloģiskā metode pēti un datē koku gadskārtas, to struktūrā ietverto informāciju izmantojot gan vides, gan vēstures hronoloģijā (Zunde 2003, 4). Metode nepieciešama, lai noteiktu transportlīdzekļu izgatavošanā un labojumos izmantotās koku sugas, to iegūšanas ģeogrāfiju. Savukārt socioloģijā izmantojamās kvalitatīvās un kvantitatīvās metodes (Kļaviņa 1999, 19–21) pielietotas, lai analizētu rakstītajos avotos fiksētās prasmes un iemaņas, darbarīkus, tehnoloģijas un to attīstību. Attēlojošo avotu objektīvai raksturošanai izmantota ikonogrāfiskās analīzes metode (Celmiņa-Ķeirāne 2019, 7–8), lai pētītu noteiktu sižetu vai personas attēlošanu vienā laikā un telpā ar slieču transportlīdzekļu daļām un detaļām, tā paplašinot avotu kultūrvēsturisko kontekstu. Pētījumā izmantota vēsturiskā etimoloģija (Karulis 1992), analizējot slieču transportlīdzekļu, to daļu un detaļu nosaukumu attīstību. Metode palīdz nošķirt literāros ragavu un kamanu nosaukumus no kultūrvēsturiskajos apgabalos lietotajiem (Reķēna 1975, 285–315).

Etnogrāfisko eksperimentu nozīme pētniecībā

Būtiska moderna etnogrāfiska pētījuma komponente ir eksperiments. Tā kā mūsdienās šādus transportlīdzekļus ikdienā vairs neražo un aktīvi neizmanto, ir zudušas prasmes tos izgatavot. Eksperimentālās etnogrāfijas mērķis ir, balstoties uz lietiskajiem un rakstītajiem avotiem, ekspedīciju materiāliem un literatūru, ar senajiem paņēmieniem un darba rīkiem atdarināt raktās ragavas un apaļkoku, šķeltu koku slieču izgatavošanas procesu. Nereti eksperiments ir vienīgais veids, kā atjaunot zināšanas par transporta izveides gaitu no koka atrašanas mežā līdz gatavām, funkcionējošām ragavām, kā arī tā saucamā “amatnieka noslēpuma” atklāšanu, jo amatnieks savu prasmi turējis noslēpumā vai etnogrāfu interviju laikā šīs zināšanas šķita tik pašsaprotamas, ka nav pieminētas. Kā piemērs atzīmējamās rakto slieču ragavas. Līdz mūsdienām šīs ragavu slieču tips ir reti

saglabājies, jo šāda tipa transportu neapkala, tas bija ikdienas darba instruments un to vidējais kalpošanas ilgums bija pieci – seši gadi (Frīdbergs, Dāvidsons 1931, 4). Pārsvārā zemnieks šāda veida ragavas veidoja saimniecībā uz vietas. Kad ragavas nokalpoja, tika izgatavotas jaunas. Daudz vairāk neskaidrību ir par sarežģītāk veidotajām rauktajām jeb liektajām sliecēm. Liekto slieču izveides process bija sarežģīts un laikietilpīgs, tam bija nepieciešamas īpašas zināšanas. Tāpēc 19. gs. beigās latviešu un krievu zemnieku vidū sastopami kokamatnieki, kuri specializējās koka liekšanā, slieču, zirga iejūga loku, ratu riteņu un veselu ziemas transportlīdzekļu izveidē (Alsupe 1973, 83–96).

Izmantojot eksperimentālo etnogrāfiju, analizējot lietiskos avotus un veicot eksperimentus, tiek atjaunotas un papildinātas zināšanas par izveides tehnoloģiju. Praktisko eksperimentu gaitā iespējams noskaidrot katras koku sugas sautēšanas un liekšanas īpatnības, tehnoloģisko izgatavošanas sarežģītību un laikietilpību. Pēc ragavu izgatavošanas un izmantošanas iespējams analizēt slieču transportlīdzekļu bojājumu rašanās cēloņus un labošanas risinājumus. Šādā veidā var precizēt zināšanas par garo izgatavošanas procesu no koka atrašanas mežā līdz funkcionējošām ragavām. Jauniegūtā informācija būtiski papildina pētījumu par slieču transportlīdzekļu izgatavošanu, lietojumu un labošanas paņēmieniem.

Secinājumi

19.–20. gs. sākumā katrā zemnieka sētā bija vairāki transportlīdzekļu veidi, to izmantojums tika pielāgots gadalaikam, paveicamajam darbam, izklaides un svinīgiem izbraucieniem. Taču etnogrāfisko transportlīdzekļu historiogrāfija nesniedz izsmeļošu priekšstatu par slieču izgatavošanu un izmantošanu zemnieku saimniecībā.

Lai izstrādātu pilnvērtīgu pētījumu par slieču transportlīdzekļiem un to attīstību, jāanalizē dažāda veida avoti, jāizpēta slieču transporta vēsturiskā attīstība, tipoloģija, izgatavošanas un izmantošanas hronoloģija, reģionālās ietekmes būvniecībā, koka amatniecības attīstība. Tāpēc mūsdienās slieču transportlīdzekļu izpētes metodoloģiju raksturo starpdisciplināra pieeja ar dažādām humanitāro, sociālo un eksakto zinātņu metodēm un etnogrāfisko eksperimentu rezultātiem, kas būtiski papildina pētījumu.

Saīsinājumi

BDM – Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja pamatkrājuma priekšmetu signatūra

BDMzpm – Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja palīgkrājuma priekšmetu signatūra

LEBM – Latvijas etnogrāfiskais brīvdabas muzejs

LVI E – Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta Etnogrāfisko materiālu krātuve

ZAE kolekcija – Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Rokrakstu, zīmējumu, fotoattēlu un dokumentu kolekcija

Avotu un literatūras saraksts

Latvijas Nacionālā vēstures muzeja Vēstures departaments, Etnogrāfijas nodaļas Pamatfondu grāmatas: Rokrakstu, zīmējumu, fotoattēlu un dokumentu kolekcija, kurā ietilpst Pieminekļu valdes materiāli. ZEA kolekcija, mape nr. 57.

Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta Etnogrāfisko materiālu krātuve, LVI E.

Bilenšteins, A. (2007) *Latviešu koka celtnes un iedzīves priekšmeti. Otrā daļa. Latviešu koka iedzīves priekšmeti*. Rīga: Jumava.

Broce, J. K. (1992) *Zīmējumi un apraksti*. 1. sēj.: *Rīgas skati, ļaudis un ēkas*. Red. T. Zeids. Rīga: Zinātne.

Broce, J. K. (2002) *Zīmējumi un apraksti*. 3. sēj.: *Latvijas mazās pilsētas un lauki*. Red. T. Zeids, R. Bramane, G. Straube. Rīga: Zinātne.

Alsupe, A. (1973) Amatniecības nozares Latgalē 19. gs. otrajā pusē. *Arheoloģija un etnogrāfija X*. Rīga: Zinātne, 81.–112. lpp.

Bērziņa, A. (2020) *Ādams Alksnis*. Rīga: Neputns.

Celmiņa-Ķeirāne, A. (2019) *Latviešu mitoloģija vizuālā un verbālā tekstā (1880–1945)*. LU Promocijas darbs. Rīga.

Cimermanis, S. (1973) Transporta līdzekļi Latgales zemnieku saimniecībās 19. gs. beigās un 20. gs. pirmajā pusē. *Arheoloģija un etnogrāfija X*. Rīga: Zinātne, 189.–214. lpp.

Frīdbergs, A. un Dāvidsons, P. (1931) *Lauksaimniecības grāmatvedības rezultāti 1927–1928*. Rīga.

Karulis, K. (1992) *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1. sējums: A–O, 2. sējums: P–Ž. Rīga: Avots.

Klein, L. S. (1991) *Arheologiskā tipoloģija*. Leningrad: Izdatel'stvo Akademiji nauk SSSR.

Kļaviņa, S. (1999) Latviešu valoda kvantitatīvās lingvistikas spoguļi. *Baltu filoloģija VIII. Latvijas Universitātes zinātniskie raksti*. 619. sēj. P. Vanags (atb. red.). Rīga: LU, 19.–26. lpp.

Mintaurs, M. (2024) Vēstures salīdzinošā metode. *Nacionālā enciklopēdija*. Pieejams: <https://enciklopedija.lv/skirklis/1947-v%C4%93stures%20sal%C4%ABdzi%C5%A1%C4%81-metode> (skat. 18.10.2024.)

Latviešu konversācijas vārdnīca (1938–1939). *Latviešu konversācijas vārdnīca XVIII*. Šķirklis: ragavas 34836–34839.

Latviešu konversācijas vārdnīca (1932–1933). *Latviešu konversācijas vārdnīca VIII*. Šķirklis: kamanas 15241–15242.

Lūsis, S. (1981) Loku un slieču liekšana Pededzes lejteces apmetnēs 20. gs. 20.–30. gados. *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1980. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga: Zinātne, 71.–76. lpp.

Lūsis, S. (1984) Loku un slieču liekšana dažos Latgales un Vidzemes apvidos. *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1981. un 1982. gada pētījumu rezultātiem*. Rīga: Zinātne, 77.–82. lpp.

Reķēna, A. (1975) *Amatniecības leksika dažās Latgales dienvidu izloksnēs un tās sakari ar atbilstošajiem nosaukumiem slāvu valodās*. Rīga: Zinātne, 285.–315. lpp.

Zalts, K. (1932) Sauszemes satiksmes līdzekļi senajā Latvijā. Grām.: prof. J. Endzelīns (red.) *Latvju tautas daiņas XII*. Rīga: Literātūra, 271.–299. lpp.

Zunde, M. (2003) *Kultūrvēsturisko un dabas objektu dendrohronoloģiskā datēšana un tās perspektīvas Latvijā*. LU promocijas darbs. Rīga.

Historiography and Research Perspectives of Ethnographic Runner-Based Vehicles

Key words: runner-based vehicles, physical sources, written sources, visual sources, interdisciplinarity, experimental ethnography, bent runners, carved runners

Summary

The time period from the 19th to the beginning of the 20th century was notable because of the amount of social, political, and economic change that affected the day-to-day life of peasants. There is notable development of winter transportation in this period from primitive sleds with carved runners to light, elegant sleighs with steam-bent runners. This period ends with the occupation of Latvia and the subsequent collectivization of farming and mechanization of transportation. Sleighs and sleds played a crucial role in the mobility of peasants during the cold (snow) period of the year. They in large part determined the existence of both peasants and manor estates, later also the supply of produce to cities. The article outlines construction methods and differences between sleighs and sleds. Both physical and written source analysis is of notable importance. Modern ethnographic science introduces several innovative challenges for this topic: identifying the materials and technologies used to produce these transport

parts, the causes of damage and solutions for their prevention. The research methodology is interdisciplinary, utilizing ethnographical, historical, art history, folkloristic, historical linguistic, etc. methods. Another essential part of the research process is the use of experimental ethnography and the documentation of this process by the author. Experiments are necessary to restore, improve, and rediscover knowledge about the construction of runner-based transportation vehicles. This knowledge is often not found in written sources due to trade secrets being kept or well-known facts of the time not being recorded.

Haralds Bruņinieks

Lietisko avotu liecības par nacionālajiem partizāniem Ilūkstes apriņķī (1945–1949)

Atslēgas vārdi: nacionālie partizāni, lietiskie avoti, slēptuve, Ilūkstes apriņķis, Sēlija

Kopsavilkums

Kaut pagājuši vairāk kā 30 gadi kopš Latvijas valsts neatkarības atjaunošanas, nacionālo partizānu kara vēsture vēl nav pietiekami izpētīta, lai varētu daudzpusīgi spriest par bruņoto pretestību okupācijas varai Latvijā pēc Otrā pasaules kara. Tikai detalizēti izziņot notikumus, ir iespējams labāk saprast nacionālo partizānu pretestību Latvijā kopumā. Ilūkstes apriņķa vietās, kur notika nacionālo partizānu bruņotās cīņas, joprojām var atrast lietiskos vēstures avotus, kas sniedz papildu informāciju un palīdz veidot kopēju ainu par nacionālo partizānu karu. Minētie lietiskie avoti būtiski papildina mežabrāļu cīņas izpēti un tos var uzskatīt par unikāliem Sēlijas nacionālo partizānu kara vēstures izpētes kontekstā. Izmantojot vēstures avotu kopu (arhīva materiālus, vizuālos un mutvārdu vēstures avotus, lietiskos avotus), ar vēsturiskās avotpētniecības metodes palīdzību ir iespējams rekonstruēt nacionālo partizānu un viņu apkarotāju cīņau norisi. Ne tikai Latvijas meži, bet arī mājas vēl slēpj informāciju par mežabrāļu cīņas taktiku un metodēm. Atrastie priekšmeti sniedz iespēju precīzāk atveidot notikumus, vairāk uzzināt arī par partizānu domāšanas veidu un uzvedību.

Ievads

Nacionālo partizānu bruņoto pretestību var salīdzināt ar tautas karu, kas civilizētajā Eiropā ir minēts jau 19. gs. (Klauzevics 2013, 479). Tuvāk mūsdienām nozīmīgs ir Lietuvas partizānu kara piemērs, kur Otrā pasaules kara beigu posmā un pēc kara darbojās 50000 partizānu ar centralizētu vadību, vēsturiski mantotām valstiskām tradīcijām, simboliem un izteiktu katolisko ticību. (Gaškaitė 1996) Tautas karu var uzlūkot kā cīņas līdzekli attiecībā uz ienaidnieku (Klauzevics 2013, 479), tam jāsaglabā miglaina eksistence un nav jāsaplūst kompaktu vienību darbībā, lai ienaidnieks to nespētu iznīcināt. Ar gatavību aizstāvēties jebkurā brīdī partizāni sadalījās mazākās vienībās, lai varētu saglabāt mobilitāti, konspirāciju un drošību. Tai pašā laikā šī bruņotā pretestība okupācijas varai bija drauds, kas varēja realizēties jebkurā brīdī. (Klauzevics 2013, 482) Pēc H. Stroda rakstītā, nacionālie partizāni atradās visur un reizē

nekur. (Strods 2012, 116) Latvijas nacionālo partizānu taktika atbilda tautas kara raksturojumam, jo 13488 mežabrāļiem vēl bija atbalstītāji, kas daudzkārt varēja pārsniegt tieši iesaistīto skaitu. (Turčinskis 2011, 15) 1940.–1941. gads un nacistu okupācijas periods ietekmēja topošo nacionālo partizānu uzskatus, kas spilgti izpaudās viņu rīcībā un cīņā pret padomju okupācijas varu Latvijā.

Pētījuma mērķis ir raksturot ekspedīcijas laikā atklātās nacionālo partizānu un viņu apkarotāju slēptuves un tajās atrastos lietiskos vēstures avotus. Historiogrāfijā par nacionālajiem partizāniem (Strods 2012, Turčinskis 2021, Gaškaité 1996, Petrauskiené 2016 u. c.) ir minētas partizānu apmetnes un slēptuves, taču nav aprakstīti gadījumi, kad būtu atklātas līdz šim saglabājušās slēptuves. Vēsturnieki pamatā balstās arhīva materiālu analizē, uzskatot, ka mežabrāļu un viņu apkarotāju slēptuves Latvijā nav saglabājušās. Taču 2021. gada ekspedīcijas laikā raksta autoram izdevās atklāt divas šādas slēptuves. Domājams, pētījumā nevar paļauties tikai uz arhīva dokumentiem, kur sastopamas neprecizitātes un nepatiesa informācija, pēc iespējas jāiekļauj arī lietisko avotu dati. (Mayne 2012, 54) Materiālajām liecībām ir liela nozīme informācijas iegūšanā ne tikai par partizānu cīņas metodēm, bet arī par viņu domāšanu un garīgo pasauli.

Raksta tēmas atklāšanai tika izmantoti arī arhīva dokumenti, piemēram, LNA LVA lietā atrodami dati par Sēlijas nacionālā partizāna Alfona Mežaraupa slēptuvi Aknīstes rajona “Irbjusalās”, kur šķūnī zem siena tikusi izveidota slēptuve, kas izskatījusies pēc speciāli naglotas kastes 2,5 metru garumā, augstumā un platumā – 1,2 metri. (LNA LVA, 1986. f., 1. apr., 6924. 1., 1. sēj., 93. lp.) Arī dezertieris no “Waffen SS” latviešu leģiona Emīls Freimanis pirms pievienošanās partizānu grupai slēpies Jēkabpils apriņķa Neretas pagastā izveidotajā slēptuvē. (LNA LVA, 1986. f., 1. apr., 18367. 1., 1. sēj., 98., 98op. lp.) Interessants gadījums atklājās par Susējas partizānu Artūru Grābekli, kurš, sākot no 1944. gada decembra, slēpās “Eliņu” mājās Susējas pagastā, kur zem grīdas bija ierīkots bunkurs. Tikai pēc māju saimnieces deportācijas 1949. gada 25. martā A. Grābeklis lidis ārā no sava bunkura, pārbiedēdams “strebokus”, kuri bija norīkoti apsargāt mājas. (LNA LVA, 1986. f., 1. apr., 28593. 1., 1. sēj., 51.-52. lp.) No Lietuvas Speciālā arhīva dokumentiem var uzzināt par lietuviešu partizānu ierīkotajām ziemas nometnēm Latvijas dienvidu teritorijā. (LSA, f. K-1, ap. 58, b-P.19180/1., 29. lp.; LSA, f. K-1, ap. 58, b. 47200/3, 1. (1), 14. lp.)

Publicētajos avotos rodamas ziņas par līdzīgām slēptuvēm, piemēram, Aknīstes pagasta iedzīvotājs Elmārs Tunķels pirms pievienošanās grupai slēpās savās mājās šim nolūkam zem aitu aizgalda izraktajā slēptuvē, kas bijusi pārsegta ar dēļiem un mēslu kārtu, kārtīgi nomaskējot ieeju. (Pūpols 1994)

Tēmas atklāšanai noderēja arī mutvārdu vēstures avoti, kas raksturoja Sēlijas

nacionālo partizānu izmantotās slēptuves. Rakstā identificēti, aprakstīti un izvērtēti ekspedīcijas laikā (Bruņinieks 2021) atklātie materiāli, kas ļauj salīdzināt informāciju ar cita tipa vēstures avotu ziņām par Ilūkstes apriņķa nacionālajiem partizāniem.

Padomju aktīvistu atstātie lietiskie avoti Ilūkstes apriņķa Susējas pagasta Vilkupē (1945)

2021. gada ekspedīcijā (Bruņinieks 2021) Jēkabpils novada Vilkupē tika atrastas bijušā Susējas izpildkomitejas priekšsēdētāja vietnieka J. K. mājas. Apskojot pamesto ēku, atklāta pazemes slēptuve (skat. 1. att.), kas bija ierīkota pirmā stāva istabā. Vietā, kur atradusies gulta, zem grīdas bija veidots bunkurs. (D. M. stāsts) Slēptuves lūkas izmērs ir 0,50 x 0,50 m, no iekšpuses tā piestiprināta metāla āķiem, to varēja aizāķēt. Slēptuves izmērs ir 2,20 x 1,75 m, 0,75 m dziļumā. Tajā cilvēks varēja brīvi apgulties un briesmu gadījumā paslēpties. Šī slēptuve var būt apstiprinājums padomju varas pārstāvju bailēm un nedrošībai pat mājās.

1. att. J. K. slēptuve Jēkabpils novada Vilkupē (Foto: H. Bruņinieks, 2021)

Bēniņos mētājās J. K. karaklausības apliecība, fotogrāfija, Latvijas armijas frenča pogas, portopejas sprādze un 12. Bauskas kājnieku pulka instruktoru kursu pieraksti. Turpat tika atrastas Mauzera un PPŠ sistēmas patronu čaulītes, arī J. K. brāļa “streboka” (iznīcinātāju bataljona kaujinieka) skolas klade (1942. gads, Susējas pamatskola). J. K. brāļa skolasbiedrs sniedzis liecību par J. K. brāļa slikto uzvedību skolas laikā, kā arī iespējamo vainu skolas pārziņa represijās. (S. P. stāsts) S. apgalvo, ka J. K., būdams Susējas izpildkomitejas priekšsēdētāja vietnieks, veicis savtīgas darbības. (S. P. stāsts) Ziņas patiesums

nav pārbaudīts, taču tās saturs skatāms kontekstā ar okupācijas varas pārstāvju pausto satraukumu par atsevišķu padomju funkcionāru atbilstību ieņemamajam amatam. LPSR Iekšlietu ministrija (turpmāk saīsināti – IeM) konstatējusi, ka daudzās iestādēs iekļuvuši sveši un politiski neuzticami nacionālistiski elementi, kam esot sakari ar naidīgo pagrīdi. (Strods 1996, 288) J. K. nevar piedēvēt pretdarbību padomju varai, taču nav izslēgts, ka savtīgos nolūkos viņš izmantojis savu dienesta stāvokli. Viņa morāle nebija balstīta uz vispārcilvēciskām vērtībām. (D. M. stāsts)

J. K. mājas fasādē no ārpusē var ieraudzīt ložu pēdas, kas glabā liecību par mežabrāļu uzbrukumu K. sētai 1945. gada 7. jūlijā. Informāciju papildina brāļu aizstāvēšanās laikā izšautās patronu čaulītes mājas bēniņos. Mežabrāļu uzbrukumu J. K. sētai atcerējās D., kuras mājas atradās kaimiņos. Viņas ģimenes locekļi bailēs no lielās šaušanas bija apgūlušies uz grīdas, lai netrāpītos zem lodēm. (D. M. stāsts) Var spriest, ka bruņoti nacionālie partizāni vēlējās pārsteigt abus brāļus un viņus iznīcināt, taču tas nav izdevies. Tāds iznākums, iespējams, ir izskaidrojams ar to, ka J. K. ir dienējis Latvijas armijā, apguvis šaušanas māku un spējis aizstāvēties. Atrastie lietiskie avoti (Bruņinieks 2021) apstiprina sadursmes faktu J. K. sētā un liecina par padomju aktivistu apdraudējumu pēckara Latvijā.

Nacionālā partizāna slēptuve Gārsenes pagastā (1949)

Nacionālie partizāni lielākoties bija vīrieši spēka gados. Diez vai tie būtu spējuši izturēt visas grūtības, ja viņu cīņā līdzās nebūtu stāvējušas sievietes (Lipša 2014, 220–221), bez kurām nebūtu bijis iespējams iznest partizānu kara smagumu, kas bieži robežojās ar nāvei nolemtu apziņu.

Diemžēl nereti šīs attiecības bija traģiskas. Piemēram, Alfreds Blumbergs (1917–1949), atrazdamies mežabrāļu grupā, uzturēja romantiskas attiecības ar Gārsenes pagasta iedzīvotāju M. P., no kuras saņēma pārtiku. (LNA LVA, 1986. f., 1. apr., 28675. l., 1. sēj., 44. lp.) 1949. gada 27. jūlijā Valsts drošības ministrijas (VDM) karaspēka vienība ierīkoja slēpni M. P. “Puķīšu” mājas pagalmā. Piespiesta sadarboties ar VDM, viņa nodeva Blumbergu, kuru operācijas laikā nošāva. (LNA LVA, 270. f., 1-C apr., 459. l., 199. lp.; V. V. stāstījums) Par Alfreda Blumberga likvidāciju bija ziņots LPSR Ministru padomes priekšsēdētājam V. Lācim (1904–1966): izrādot bruņotu pretošanos, nogalināts Pokļevinska (1902–1951) formējuma Indāna (1920–1950) “bandas” dalībnieks Alfreds Blumbergs (sastāvēja Indāna grupā), segvārdā “Garais”. Pie “bandīta” likvidācijas izņemts automāts un 52 patronas. (LNA LVA, 270. f., 1-C apr., 459. l., 199. lp.) Partizāna liķi nometa pagastmājas priekšā cilvēku iebiedēšanai, viņa kapa vieta nav zināma. (V. V. stāstījums) M. P. iesaistījās, acīmredzot, glābjot savu ģimeni.

Būdama stipra un psiholoģiski noturīga sieviete, pēc VDM karaspēka plānotās un veiktās operācijas, kuras laikā tika nogalināts viņai tuvs cilvēks, M. P. neizrādīja ne mazākās emocijas par notikušo. (V. V. stāstījums) Nav grūti iztēloties, kādus iespaidošanas līdzekļus čekas darbinieki varētu lietot pret M. P., zinot IeTK komisāra Augusta Egliša pavēli par aģentūras izveides metodēm. Pavēlē tika prasīts sadarbībā iesaistīt tuviniekus – sievas, vecākus un citus; kas atsakās sadarboties, to nekavējoties arestēt. (Strods 1996, 283)

2021. gadā, apsekojot “Puķīšu” mājas (Bruņinieks 2021), tika atklāta bēniņos izveidota slēptuve (skat. 2. att.) ar 0,5 x 0,6 m lielu lūku, nomaskētu ar vecām drēbēm un skaidām, zem kuras atradās 0,75 m dziļa, 2,5 m plata un 3,5 m gara telpa.

2. att. Alfreda Blumberga slēptuve Jēkabpils novada Gāršenes pagastā
(Foto: H. Bruņinieks, 2021)

Slēptuvē atrasts salmu spilvens (skat. 3. att.). Domājams, ne bez māju saimnieces atbalsta tika izgatavots, pašūta spilvendrāna. Turpat atradās papīra kārba ar smēres paliekām, kas, iespējams, kalpoja ieroču kopšanai. Ieroču eļļas paliekas uz kārbas liecina, ka partizāniem vienmēr bija jātur gatavībā ierocis, to vajadzēja regulāri kopt. Ierocis mežabraļiem bija svarīgāks par visu, tas bija vienīgais uzticamais glābējs. (Bruņinieks 2022, 215) Par to liecina arī Alfreda

Blumberga pēdējā kauja, ar drosmi un gatavību dot uzbrucējiem atbildes šāvienu.

Pašizgatavota apgaismes ķermeņa fragments (skat. 4. att.) liecina par piesardzību uguns izmantošanā, ticis lietots bateriju apgaismojums.

3. att. Salmu spilvens no Alfreda Blumberga slēptuves
(Foto: H. Bruņinieks, 2021)

4. att. Apgaismošanas ierīces fragments no Alfreda Blumberga slēptuves
(Foto: H. Bruņinieks, 2021)

Slēptuvē atradās arī Helmara Rudziša apgādā 1942. gadā izdotās grāmatas “Cilvēki un likteņi” satrūdējuši fragmenti (skat. 5. att.). (T. K. stāsts) Ilgstoši pavadot laiku ierobežotā telpā, pie tam guļus stāvoklī, vajadzēja novērst uzmanību no šīm neērtībām. Atstātā grāmata liecina, ka partizāns, īsinot laiku, lasījis vācu autoru noveles, tā mazinot stresu un trauksmi, kas ikdienā mijās ar pastāvīgām bailēm.

5. att. Helmara Rudziša apgādā 1942. gadā izdotās grāmatas “Cilvēki un likteņi” fragments no Alfreda Blumbera slēptuves (Foto: H. Bruņinieks, 2021)

Slēptuvē atrastie priekšmeti ļauj pieņemt, ka tajā kādreiz ziemojis nacionālais partizāns.

Lietuvas speciālā arhīva materiāli papildina informāciju par latviešu un

lietuviešu partizānu kopīgajām akcijām un būtiskām detaļām. Piemēram, atrodams ziņas par M. P. atbalstu Lietuvas partizāniem un viņas sakariem ar Alfredu Blumbergu, sākot no 1946.–1947. gada (LSA, f. K-1, ap. 58, b-P.19180/1., 34. lp.), kas, autoraprāt, apstiprina faktu, ka slēptuve M. P. mājās bija izveidota partizāna Alfreda Blumberga vajadzībām.

1949. gada 14. maijā Indāna grupas partizāni Alfreda Blumberga vadībā atskaitījās Pokļevinskim par 1949. gada ziemu: viņu grupai trīs reizes uzbruka VDM karaspēks, taču laimīgā kārtā visas reizes esot izdevies izkļūt no ielenkuma bez zaudējumiem. (LNA LVA, 1986. f., 1. apr., 28675. l., 1. sēj., 33., 35. lp.) Frontālās sadursmes nacionālie partizāni uzvarēt nespēja, tās vienmēr rezultējās ar atkāpšanos un glābšanos no pārspēka. (Bruņinieks 2022, 213–289) No šī ziņojuma var secināt, ka pēc sadursmēm Indāna grupai bija jāpāriet uz citu dislokācijas vietu. Rezerves apmetnes nacionālie partizāni bija sagatavojuši laikus, taču diez vai tās varēja būt vairākas, it sevišķi pēc trim uzbrukumiem pēc kārtas. Atlika veidot jaunu apmetni (ziemas apstākļos tas nebija viegli) vai meklēt vietu pie zemniekiem. Viens no Blumberga apmetnes variantiem ir bijusi M. P. māja. Viņa ar mežabrāļiem uzturējusi sakarus jau no 1945. gada, Alfreds Blumbergs kopš 1948. gada regulāri apmeklēja M. P. “Puķītes” un periodiski pie viņas palika uz vairākām diennaktīm. (LNA LVA, 1986. f., 1. apr., 28675. l., 1. sēj., 44. lp.)

M. P. nācās izlemt: glābt savu ģimeni un izvairīties no kriminālvajāšanas vai glābt nacionālo partizānu. Viņa izvēlējās pirmo. Zīmīgi, ka Alfreda Blumberga mandolīnas pavadījumā dziedātā dziesma “Bleķa kronis”¹ (G. V. stāsts) vēsta par piecelšanos no kapa, raisot asociācijas ar mītiem. Sentatviešu mitoloģijā ir ticējums par dzīvo mironi, kas, viņā saulē dzīvodams, var parādīties arī šajā dzīvē tāds pats, kā bijis. (Adamovičs 1956, 557) Dvēseles, kuras mirušas nelaikā vai varmācīgā nāvē, sauca par vadātājiem, maldinātājiem, musinātājiem, nelabajiem, baidekļiem, māņiem, murgiem utt. Tie varēja parādīties dažādos veidos un maldināt cilvēkus, nomaitājot tos purvos un ūdenī. (Adamovičs 1956, 557–565)

A. O., kura dzīvojusi pie M. P., stāstīja, ka M. P. savu noslēpumu paturēja, nevienam to neatklājot, taču sirdsapziņa viņu mocīja visu atlikušo dzīvi. (O. A. stāsts) Pašā dzīves noslēgumā M. P. rādījās murgi, iespējams, tieši tāpēc viņa vēlējās mainīt vidi un pārcēlās dzīvot uz Kūku pansionātu, teikdama, ka “redzot ne tos labākos laikus”. (O. A. stāsts) Var iztēloties, ka Alfreda Blumberga mistiskais tēls cēlās augšā no kapa, lai sauktu savu ligavu līdzī, gluži kā dziesmas “Bleķa

¹ “Kad es būšu miris, kaps mans stāvēs plīks. Kas gan man uz kapa kādu puķi liks? Jāceļas būs augšā – ja vien varēs tikt – pašam sev uz kapa bleķa kroni likt. Pūtīs auksti vēji, smacēs kapa gaiss, grabēs bleķa kronis kā pats nelabais. Jālien atkal ārā – ak, tu tavu post’, jārauj sev no kapa bleķa gabals nost.” (Bleķa kronis)

kronis” turpinājumā.² (G. V. stāsts) Mūža nogali M. P. pavadīja pansionātā, par Alfredu Blumbergu atcerēties nevēlējās, noraidīja arī tikšanos ar autoru.

Nobeigums

Sēlijas ļaudis padomju okupāciju uztvēra dažādi. Tiem, kuri izvēlējās kļūt par kolaborantiem, bija jārēķinās ar nacionālo partizānu bruņotu pretestību un jāmeklē līdzekļi, kā paglābties no nāves. Tie jutās nedroši, tāpat kā nacionālie partizāni. Padomju aktīvists J. K. un viņa brāļa mājās izveidotā sleptuve apstiprina kolaborantu bailes. Slēptuve M. P. sētā liecina, ka ziemas apstākļos pēc frontālajām sadursmēm nacionālie partizāni meklēja iespējas izveidot slēptuves pie zemniekiem. Šeit aplūkota un raksturota vēl saglabājusies slēptuve, laika “iekonservēta”. Pēc A. Blumberga nāves, iespējams, neviens šajā slēptuvē nav ienācis. M. P. ārējo apstākļu radītajā lēmumā, kas noveda pie nacionālā partizāna iznīcināšanas, saskatāmas piespiedu kolaborācijas izpausmes. Ne visi Latvijas brīvvalsts bijušie pilsoņi spēja pretoties, izturēt psiholoģisko spiedienu, vardarbību un represijas.

Ne tikai Latvijas meži, bet arī mājas vēl slēpj informāciju par mežabrāļu cīņas taktiku un metodēm. Atrastie priekšmeti sniedz iespēju precīzāk atveidot notikumus, vairāk uzzināt par partizānu domāšanas veidu un uzvedību, salīdzināt šo informāciju ar ziņām no cita veida vēstures avotiem. Padomju aktīvistu brāļu K. mājas bēniņos atrastās patronu čaulītes un citi priekšmeti apstiprināja vēstures avotu datus par mežabrāļu uzbrukumiem Susējas pagastā. Savukārt Gāršenes pagasta “Puķīšu” mājās atklātā Alfreda Blumberga slēptuve un tur atrastie priekšmeti apstiprina Latvijas un Lietuvas arhīvu materiālus par partizāna sakariem ar mājas īpašnieci M. P.

Ilūkstes apriņķa vietās, kur notika nacionālo partizānu bruņotās cīņas, joprojām var atrast lietiskos vēstures avotus, kas sniedz papildu informāciju un palīdz veidot kopējo ainu par nacionālo partizānu karu. Izmantojot avotu kopumu (arhīva materiālus, vizuālos un mutvārdu vēstures avotus, lietiskos avotus), pastāv iespēja rekonstruēt nacionālo partizānu un viņu apkarotāju cīņas metodes. Minētie lietiskie avoti būtiski papildina mežabrāļu cīņas izpēti, un tos var uzskatīt par unikāliem Sēlijas nacionālo partizānu vēstures izpētes kontekstā.

Avotu un literatūras saraksts

(Bruņinieks 2021) H. Bruņinieka ekspedīcija uz Jēkabpils novada Gāršenes pagasta mājām “Puķītes” un Vilkupes “Avotiem” 2021. gada augustā (ekspedīcijas vākums atrodas autora krājumā).

² “Mīļā, dārgā, meitiņ, atnāc kapsētā. Sagaidīšu tevi mazā krekliņā. Tad mēs abi zārkam vāku uzliksim, abi divi iekšā saldi dusēsims!” (Bleķa kronis)

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (saīsināti LNA LVA), 270. f. (Latvijas PSR Ministru Padome), 1-C apr., 459. l. (LPSR Iekšlietu ministrijas informācijas kopsavilkums par bandītisma darbību un rezultātiem)

LNA LVA, 1986. f. (Latvijas PSR Valsts drošības komitejas (VDK) par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), 1. apr., 28675. l. (Kārlis Lintiņš, Jāņa d.), 1. sēj.

LNA LVA, 1986. f., 1. apr., 6924. l. (Reinholds Ozoliņš), 1. sēj.

LNA LVA, 1986. f., 1. apr., 18367. l. (Jānis Pundurs), 1. sēj.

LNA LVA, 1986. f., 1. apr., 28593. l. (Artūrs Grābeklis), 1. sēj.

Lietuvos Ypatingasis achyvas (Lietuvos speciālais arhīvs, saīsināti LSA), f. K-1 (Krimināllietu fonds), ap. 58, b-P.19180/1. (Vladas Daminauskas)

LSA, f. K-1, ap. 58, b. 47200/3, 1. (1) (Jozas Streikus)

D. M. stāsts, ierakstija H. Bruņinieks 08.08.2021. (2 min.), glabājas autora arhīvā.

D. M. stāsts, ierakstija H. Bruņinieks 01.07.2024. (2 min.), glabājas autora arhīvā.

G. V. stāsts, pierakstija H. Bruņinieks pa telefonu 2014. gadā, glabājas autora arhīvā.

O. A. stāsts, pierakstija H. Bruņinieks pa telefonu 11.08.2021., glabājas autora arhīvā.

S. P. stāsts, ierakstija H. Bruņinieks 27.08.2018. (34 min.), glabājas autora arhīvā.

S. P. stāsts, ierakstija H. Bruņinieks 29.08.2018. (2 min.), glabājas autora arhīvā.

T. K. stāsts, ierakstija H. Bruņinieks 10.08.2021. (2 min.), glabājas autora arhīvā.

V. V. stāsts, ierakstija H. Bruņinieks 03.07.2014. (5 min.), glabājas autora arhīvā.

Adamovičs, L. Senlatviešu mitoloģija. Grām.: *Latviešu tautas dziesmas*, 11. sēj.

Red.: Švābe, A., Straubergs, K., Hauzenberga-Štrurma, E. Kopenhāgena: Imanta, 1956. 557.–576. lpp.

Bleķa kronis. *Dziesmas.lv* https://www.dziesmas.lv/d/Bleka_kronis_-_/1152 (07.10. 2024.)

Bruņinieks, H. (2022) *Nāvi mānot*. Rīga: Latvijas mediji.

Gaškaitė, N. et al. (1996) *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.* Kaunas: Lietuvos politinių kalinių sąjunga.

Klauzevics, K. (2013) *Par karu*. Rīga: Jumava.

Lipša, I. (2014) *Seksualitāte un sociālā kontrole Latvijā 1914–1939*. Rīga: Zinātne.

Mayne, A. (2012) Material Culture. In: *Research Methods for History*. Ed. by Simon Gund and Luky Faice. Edinburgh University Press. Pp. 48–65.

Petrauskienė, A. (2016) Lietuvos partizanų bunkerių ir žeminių atstatymas, 1991–2011 m. *Gimtasai kraštas*, nr. 10.

Strods, H. (1996) *Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956*. Rīga: Preses

nams.

Strods, H. (2012) *Nacionālo partizānu karš, 1944–1956*. Latvijas vēstures mazā bibliotēka. Rīga: LU.

Turčinskis, Z. (2021) *Ziemeļlatgales Neatkarības vienība. Pretošanās padomju okupācijai, 1944.–1954. gads*. Rīga: Latvijas mediji.

Turčinskis, Z. (2011) *Ziemeļvidzemes mežabrāļi, 1944.–1953. gads*. Rīga: Latvijas mediji.

Testimony of Material Sources about National Partisans in Ilūkste District (1945-1949)

Key words: national partisans, historical artefacts, hiding places, Ilūkste district, Selonia

Summary

Although more than 30 years have passed since the restoration of the independence of the Latvian state, the history of the national partisan war has not yet been fully explored in order to make a comprehensive judgment about the armed resistance to the occupying power in Latvia after World War II. Only by learning about the events in each place in detail, it is possible to better understand the armed resistance of the national partisans in Latvia as a whole. By visiting the places of Ilūkste district, where the armed battles of the national partisans took place, one can find material sources that help create the overall picture of the national partisan war. Using a set of sources (archival materials, visual and oral history sources, material sources) and applying the historical source research method, it is possible to reconstruct the fighting activities of the national partisans and their fighters. The mentioned sources keep imprints and still provide a true testimony of the events that took place in the post-war period. Not only the forests of Latvia, but also the houses still hide information about the fighting tactics and methods of the forest brothers. The found objects provide an opportunity to reproduce the events, to learn more about the way of thinking and behavior of the partisans.

Rūdolf Brūzis

Arheoloģiskie izrakumi Višķu sinagogas vietā*

Atslēgas vārdi: sinagogu arheoloģija, būvarheoloģija, izrakumi, Višķu vēsture

Kopsavilkums

Višķu miestā kopš 18. gs. beigām sāka apmesties ebreji, 19. gs. beigās tika uzcelta sinagoga. Ēka nodegusi Otrā pasaules kara laikā, taču tās drupas joprojām ir nolasāmas digitālajā zemes virsmas modeļa attēlā. Sinagogas vietā plānota memoriāla izveide, tāpēc bija nepieciešams veikt šī objekta arheoloģisko izpēti. IZRAKUMI VEIKTI DIVOS LAUKUMOS. Pirmajā laukumā pilnībā atsegti nelielas piebūves pie sinagogas ziemeļu sienas pamati, kas mūrēti no lieliem granīta akmeņiem kaļķa javā. Virs pamatiem būvēts koka karkass, par ko liecina apaļa baļķa nospiedumi garākās sienas pamatu virspusē konstatētajā javā. Piebūves karkass apšūts ar dēļiem, tā veidojot sinagogai līdzīgas fasādes. Uz piebūvi vedušas mūrētas kāpnes ar trīs pakāpieniem. Telpa bijusi apkurināma, jo tās vidusdaļā atsegta sabrukusi ķieģeļu krāsns. Otrais izrakumu laukums iemērīts sinagogas galvenās ieejas vietā. Tur atradusies piebūve, kam bijuši mūrēti, apmesti pamati ar trīs pakāpienu uzeju, divviru durvis, horizontāls dēļu apšuvums un krāsns apkure. Laukumā atsegta pakāpienu platforma, betonēta piebūves grīda, sinagogas dienvidu sienas pamati un neliela daļa no ēkas iekšpuses. IZRAKUMOS ATRASTAS DAŽĀDAS SENLIETAS: būvkalumi, krāsns daļas, dažādu trauku lauskas, vairākas 19. un 20. gs. monētas, kā arī sinagogas interjera dekoratīvie elementi. Arheoloģiskie pētījumi devuši šādus vispārinošus secinājumus: Višķu ciemata vidē ir precīzi noteikta sinagogas atrašanās vieta un tās izmēri (16,5 x 16 m), pamatu un pašas ēkas būvstadija, celtnes plānojums, izpētīta galvenās ieejas vieta un neliela piebūve, noteikts grīdas seguma veids, kā arī lokalizēti atsevišķi lūgšanu nama komponenti.

Ievads

Rakstā aplūkoti pētījumi piederīgi sinagogu arheoloģijai. Nereti ar šo terminu tiek kompleksi saprasta padziļināta dažādu sinagogas būvelementu, ēkā iekļauto jūdaisma simbolu, inskripciju izpēte, kas ierasti ir būvvēstures, mākslas un reliģiju vēstures, kā arī paleogrāfijas izpētes objekti. Tomēr jau vairāk kā pusgadsimtu šīs nozares pārstāvji nodarbojas ar joprojām pastāvošu, kā arī jau arheoloģizējušos

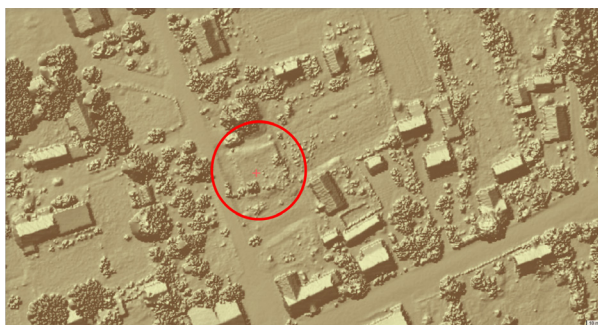
* Raksts sagatavots LU LVI Bāzes un snieguma finansējuma projektā "Latvijas teritorijas kā dažādu kultūrtelpu, reliģiju, politisko, sociālo un ekonomisko interešu saskarsmes zona no aizvēstures līdz mūsdienām" (ZD2015/AZ85).

sinagogu ēku¹ arheoloģisku izpēti (Hachili, 2013). Latvijā iepriekš arheoloģiskā izpēte veikta vienīgi Rīgas Horālās sinagogas vietā, 1990. gadā. Rakšanas darbus vadīja Anrijs Sviklis. Šo darbu veikšanai netika ņemta arheoloģiskās izpētes atļauja, dokumentācija, pēc šo izrakumu dalībnieku stāstītā, netika sastādīta.

Rakstā aplūkoti pētījumi veikti sinagogas vietā, kas atrodas Augšdaugavas novada Višķu pagastā, Tīrgus ielā 2. Arheoloģiskie izrakumi veikti sakarā ar Višķu pagasta pārvaldes un Višķu ebreju pēcteču biedrības “*Drei Stufen*” (“Trīs pakāpieni”) Osnabrikā (Vācija) iecerēto sinagogas revitalizāciju. Sinagogas, kas bijusi ebreju kopienas reliģiskās dzīves centrs, vietā nākotnē plānota memoriāla izveide ar mērķi sekmēt Višķu ebreju kopienas vēstures liecību izzināšanu un starpkultūru saskarsmi. Tāpēc sākotnēji bija nepieciešams precīzi lokalizēt ēkas vietu dabā. Tāpat arheoloģiskā izpēte bija nepieciešama, jo par Višķu sinagogu līdz izrakumu uzsākšanai bija apzināti ļoti maz cita veida – rakstītie, attēlojošie un atmiņu – avoti.

Arheoloģiskās senvietas Višķu tuvākajā apkārtnē

Apdzīvotība Višķu apkārtnē, Dubnas upes krastos konstatējama vismaz kopš agrā un vidējā dzelzs laikmeta (1.–8. gs.). Ciemata centrā atrodas Višķu senkapi, kas izmantoti vēlajā dzelzs laikmetā (<https://mantojums.lv/cultural-objects/721>). Šī arheoloģijas pieminekļa aizsardzības zonā 19. gs. beigās tika uzcelta sinagoga, mūsdienās tur atrodas šīs ēkas arheoloģizējušās paliekas.

1. att. Višķu sinagogas vieta digitālajā zemes virsmas modelī (dati no: www.lgia.gov.lv)

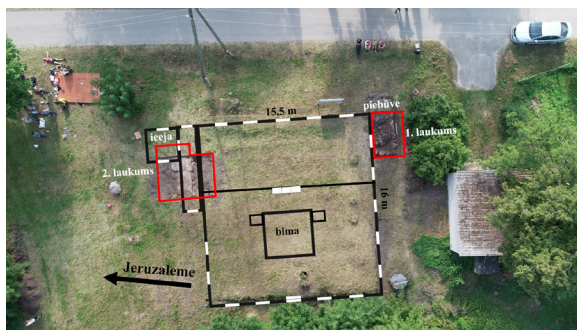
Miesta pirmsākumi Višķu muižas zemē datējami ar 18. gs. beigām. Līdz Otrajam pasaules karam miesta iedzīvotāju liela daļa bija ebreji. Viņu reliģiskajām vajadzībām 19. gs. beigās celta sinagoga – tās būvprojekts datēts ar 1896. gadu

¹ Arheoloģizējusies ēka – būve, kas nonākusi drupu stāvoklī vai nav saskatāma virs zemes, pētāma galvenokārt ar arheoloģijas zinātnes metodēm.

(Bogdanova 2004, 218). Sinagogas ēka nodegusi Otrā pasaules kara laikā, ugunsgrēka cēlonis precīzi nav noskaidrots. Pēc kara sinagogas drupas novāktas un ēkas vietā padomju okupācijas vara ierīkojusi dažādām saimnieciskām vajadzībām paredzētu zonu, tostarp degvielas noliktavu. Tomēr sinagogas pamati netika izrakti, un digitālajā zemes virsmas modeļa attēlā, kā arī reālajā vidē šajā vietā ir nolasāms kvadrātiski regulārs, reljefā izcelts objekts (skat. 1.att.).

Pētījuma metodes

Arheoloģiskā lauka pētījuma veikšanai tika izvēlēta izrakumu metode. Tam pamatā bija vairāki apsvērumi: sinagogas ēkas vieta bija reljefā labi rekognoscējama, tā nebija jāmeklē garās izrakumu tranšējās, kas prasītu apjomīgus, iespējams, pat mehanizētus zemes rakšanas darbus. Līdz arheoloģisko izpēti darbu uzsākšanai nebija zināms neviens rakstīts vai attēlojošs avots, kurā būtu dokumentēta sinagogas ēka pēc tās nodegšanas. Tāpēc izpēte bija jāveic pēc iespējas saudzējošākā veidā, kam vislabāk atbilst ar roku darbu veiktu izrakumu metodoloģija. To iespējamu padarīja izpēti darbiem pieejamie cilvēkresursi – dalībai izrakumos starptautiskas noietnes ietvaros bija pieteikušies 12 jaunieši no Vācijas un Ukrainas. Izpēte veikta divos izrakumu laukumos (skat. 2. att.). Pirmais laukums bija 3 x 4 m liels, iemērīts pie sinagogas ziemeļu sienas ar mērķi izpētīt te arheoloģizējušos, bet būvprojektā nenorādītu un pirms izrakumiem neskaidras funkcijas konstrukciju. Otrais laukums bija 5 x 5 m liels, iemērīts ēkas dienvidu daļā ar mērķi izpētīt plānā (Bogdanova 2004, 218) iezīmēto sinagogas ieejas izbūvi.

2. att. Arheoloģisko izrakumu laukumu izvietojums, Višķu sinagogas izmēri un plānojuma rekonstrukcija (aerofoto un rekonstrukcija: R. Brūzis)

Pētījuma rezultāti

Pirmajā laukumā pilnībā atsegti nelielas piebūves pie sinagogas ziemeļu sienas pamati un tās arheoloģizējies interjers. Šī būve nav uzrādīta 19. gs. beigās sastādītajā sinagogas būvprojektā, tāpēc, domājams, tā piebūvēta vēlāk. Tas, visticamāk, noticis 1936. gadā veikto pārbūves darbu ietvaros. Īsi pirms Otrā pasaules kara uzņemtajā fotoattēlā (Bogdanova 2004, 218) daļēji šī piebūve ir fiksējama. Attēlā ir redzami tās betonētie uzejas pakāpieni, balti krāsotās durvis, kā arī ieejas fasādes apšuvums, kas līdzīgs pārējai sinagogas ēkas āršienai. Piebūve ir izmēros neliela – 3 x 1,5 m. Tās pamatu būvniecībai (skat. 3.1. att.) nav tikusi rakta tranšēja, tie celti no uz zemes virsmas liktiem lieliem granīta akmeņiem, kas saistīti ar kaļķa javu. Virs pamatiem būvēts koka karkass, par ko liecina apaļa baļķa nospiedumi jeb negatīvi garākās sienas pamatu virspusē konstatētajā javā. Piebūves karkass apšūts ar dēļiem, līdzīgi kā sinagogas sienas. Uz piebūvi vedušas mūrētas kāpnēs ar trīs pakāpieniem (skat. 3.3. att.).

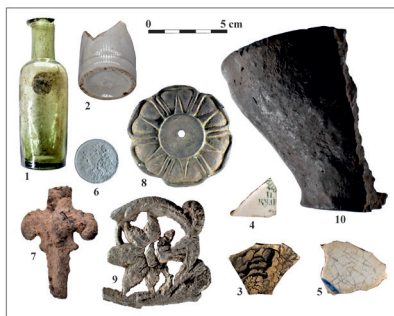
3. att. Pirmajā izrakumu laukumā atsegtais būvkonstrukcijas: 1 – sinagogas piebūves pamati, 2 – krāsns drupas, 3 – trīs pakāpienu platforma (uz ieeju piebūvē)

Šie trīs pakāpieni ir izvēlēti par simbolu un arī nosaukumu sinagogas memoralizēšanas projektam. Telpa bijusi apkurināma, jo tās vidusdaļā atsegta nelielas, sabrukušas ķieģeļu krāsns paliekas (skat. 3.2. att.). Piebūves rietumu fasādē bijušas durvis ar nelielu virsgaismas logu, kādas iebūvētas arī ieejas izbūvē. Sienās bijuši stikloti logi, iekšpusē atrasts arī liels daudzums dažādu trauku lausku.

Iespējams, telpa paredzēta rituālās cirkumcīzijas (apgraizīšanas) procedūras vajadzībām, par ko var liecināt medicīniskas ziedes trauciņa un zāļu šķidruma pudelītes atradumi (skat. 4. att.).

Otrais izrakumu laukums iemērīts sinagogas galvenās ieejas vietā. Tur celtā piebūve – galvenā sinagogas ieeja – labi redzama ēkas fotogrāfijā. Piebūvei bijuši mūrēti, apmesti pamati ar trīs pakāpienu uzeju, divviru durvis, horizontāls dēļu

apšuvums un krāsns apkure. Laukumā atsegta pakāpienu platforma (skat. 5.1. att.), betonēta piebūves grīda (skat. 5.2. att.), sinagogas dienvidu sienas pamati (skat. 5.3. att.) un neliela daļa no ēkas iekšpuses.

4. att. Arheoloģiskajos izrakumos atrastās senlietas. 1. laukums: 1 – medicīniska šķidruma pudelīte; 2 – medicīniskas ziedes trauciņš; 3–5 – porcelāna un fajansa šķīvju lauskas. 2. laukums: 6 – Krievijas kapeika, 19. gs. 60. gadi; 7 – dekoratīvs ķeta elements akantes formā; 8 – dekoratīvs bronzas skārds apkalums sešlapu rozetes formā; 9 – dekoratīvs baltmetāla rotājums ziedkopas formā; 10 – melnās keramikas poda lauska (foto: R. Brūzis)

5. att. Otrajā izrakumu laukumā atsegtais būvkonstrukcijas: 1 – trīs pakāpienu platforma (uz ieeju piebūvē); 2 – piebūves grīda; 3 – sinagogas dienvidu sienas pamati

Savukārt piebūves pamatu lielākā daļa nojaukta. Piebūve bijusi koka balķu karkasa būve, par to liecina apaļa balķa profila nospiedums jeb negatīvs sienas pamatu virspusē konstatētajā javā. Otrajā izrakumu laukumā atrasta lielākā daļa senlietu. Tie ir dažādi būvkalumi, krāsns daļas, dažādu trauku lauskas, vairākas

19. un 20. gs. monētas, kā arī sinagogas interjera dekoratīvie elementi. Sinagoga apkurināta ar krāsni, no kuras atrastas vairākas detaļas. Interessants bija arī Latgales melnās keramikas jeb redukcijas apdedzinājuma bļodas atradums. Šāda senu formu trauku izgatavošana Latgalē pārtraukta 20. gs. sākumā, iespējams, šis ir viens no vēlinākajiem šādas keramikas trauku paraugiem. No interjera detaļām (skat. 4. att.) interesants ir jūdaismā populārās sešlapu rozetes formā izgatavots bronzas skārda apkalums un dekoratīvs rotājums.

Secinājumi

Višķu sinagogā tika veikti neliela apjoma arheoloģiskie pētījumi. Tomēr, vērtējot pirms izrakumu uzsākšanas fiksētās vēsturiskās informācijas trūkumu vai pat vakuumu, arheoloģija, kas citkārt sniedz informāciju galvenokārt par būvvestures detaļām, šeit devusi vairākus vispārinošus secinājumus. Būvarheoloģisko pētījumu rezultātā ir precīzi lokalizēta Višķu sinagogas atrašanās vieta un noteikti tās izmēri (16,5 x 16 m). Sinagogas palieku eksponēšanai nākotnē svarīgs ir konstatētais pamatu un pašas ēkas būvtyps. Lielā mērā balstoties izrakumu rezultātos, pašreiz ir nosakāms celtnes plānojums. Pēcpārbūves posma plānojuma rekonstrukcijai būtiska ir atsegtā galvenās ieejas vieta un neliela piebūve, tas, ka noteikts grīdas seguma veids, kā arī lokalizēti atsevišķi lūgšanu nama elementi – divas ieejas vietas, piebūve, šķērssiena un bima. Atbilstoši sinagogu ēkas būvprincipiem tā ir novietota ar galveno vietu – skapi Toras uzglabāšanai – pret Jeruzalemi. Var pieņemt, ka arī Višķu sinagogas centrā atradās pacelta platforma jeb bima, no kuras tika lasīta Tora. Būtiska ir arī atrasto 50 senlietu kolekcija, kas kopumā datējama ar laiku no 19. gs. sākuma līdz Otrajam pasaules karam.

Pētījuma turpmākās perspektīvas būtu jāsaista galvenokārt ar nedestruktīvu zinātnisku metožu pielietošanu. Svarīga nozīme būtu ģeofizikālajiem pētījumiem, ar ģeoradaru veicot zondēšanu profilēšanas veidā. Būtisks ir arī darbs dažādu avotu krātuvēs, piemēram, sinagogas fotoattēlu meklēšana. Iespējams, jaunu informāciju varētu iegūt, anketējot vietējos iedzīvotājus, kā arī iepazīstoties ar viņu fotoalbumiem.

Avotu un literatūras saraksts

Nacionālā kultūras mantojuma pārvaldes datubāze: <https://mantojums.lv/cultural-objects/721>
Bogdanova, R. (2004). *Latvijas sinagogas un rabīni*. Rīga: Shamir. 293 lpp.
Hachili, R. (2013). *Ancient synagogues – archaeology and art: New discoveries and current research*. Leiden: Brill. 738 p.

Archaeological Excavations on the Site of Višķi Synagogue

Key words: archaeology of synagogues, building archaeology, excavations, history of Višķi

Summary

In the town of Višķi, Jews began to settle at the end of the 18th century. For their religious needs a synagogue was built at the end of the 19th century. The building was burned down during World War II, but its ruins can still be discerned in the digital image of the Earth surface model. A memorial is planned to be built on the site of the synagogue, so it was necessary to carry out an archaeological investigation of this object. Excavations were carried out in two squares. In the first square, the foundations of a small ell, attached to the northern wall of the synagogue were unearthed. Foundations were built of large granite stones in lime mortar. A wooden frame was built above the foundations, as evidenced by the impression of a round log in the mortar, found on top of the foundations of the longest wall. The frame of the ell is sheathed with boards, creating synagogue-like facades. A bricked staircase with three steps led to the ell. The room used to be heated – a ruined brick oven was exposed in its middle part. The second excavation square was located at the main entrance of the synagogue. An ell was located there, which had plastered stone foundations with a three-step staircase, double-sided doors, horizontal board cladding, and furnace heating. Unearthed was a step platform, concrete covered floor, southern foundations of the synagogue, and a small part of the interior of the building. Various artifacts were found in the excavations: 19th and 20th century building forges, furnace metal parts, fragments of various tableware, coins, and decorative elements of the synagogue interior. Archaeological studies have yielded the following generalizing conclusions: in the urban environment of Višķi, the site of the synagogue has been precisely located and its dimensions determined (16,5 x 16 m); the construction type of the foundations and the building itself is determined; the layout of the building was determined, the location of the main entrance and a small ell were studied, the type of flooring was determined, as well as main components of the prayer house were located.

**Guntis Gerhards, Antonija Vilcāne,
Elīna Pētersone-Gordina**

**Vikingu laikmets Latvijā:
Lejasbitēnu kapulauka starpdisciplināra izpēte***

Atslēgas vārdi: arheoloģija, hronoloģija, apbedīšanas tradīcijas, senā DNS, stabilie izotopi, vikinci

Kopsavilkums

Pētījuma mērķis ir Lejasbitēnu kapulauka arheoloģisko avotu analīze un antropoloģiskā materiāla molekulārā bioloģiskā un bioģeoķīmiskā izpēte, lai raksturotu Lejasbitēnu kopienu. Atšķirībā no Skandināvijas valstīm, Igaunijas un Lietuvas Latvijas arheoloģijā vikingu laikmets netiek izdalīts kā atsevišķs hronoloģisks periods. Kapulauks atradās nozīmīga ūdensceļa – Daugavas upes – labajā krastā netālu no mūsdienu Aizkraukles. Radioaktīvā oglekļa datējumi liecina, ka Lejasbitēnu kapulauks izmantots galvenokārt 7.–10. gs. Sākotnēji apbedījumi ierakti gredzenveidā ap iespējamajiem agrā dzelzs laikmeta uzkalniņiem, bet vēlākie 8.–10. gs. apbedījumi veido rindas ar dzimtēm (vīrietis vai sieviete) raksturīgo pretējo orientāciju. Lejasbitēnu kapulaukā kapa inventāri ir samērā vienveidīgi un saistāmi ar vietējiem iedzīvotājiem. Tikai retos gadījumos atsevišķi kapi izceļas no pārējiem, piemēram, 341. kapā atrasts divasmens zobens, kas uzskatāms par vikingu laikmeta importu no Skandināvijas. Stabīlo izotopu analīzes rāda, ka kopiena bijusi sociāli stratificēta, jo konstatēti atšķirīgi dzīves apstākļi (uzturs) starp dzimtēm bērnībā. Senās DNS analīzes devušas pirmos datus par Lejasbitēnu kapulaukā apbedīto indivīdu radniecību pa mātes līniju un iespējamo kapulaukā apbedīto indivīdu ģenētisko saistību ar Skandināvijas iedzīvotājiem. Vikingu kontekstā Lejasbitēnu kapulauks minēts saistībā ar Gotlandē atrasto Spellingas bronzas lietu depoziātu, uzskatot, ka daļa senlietu nāk no postītiem Lejasbitēnu apbedījumiem un liecina par vikingu laupīšanas pēdām Austrumbaltijas reģionā. Kapulauka izpētē iegūtie dati ir nozīmīgi vikingu laikmeta procesu raksturojumam un nosaka nepieciešamību turpināt starpdisciplinārus pētījumus gan Lejasbitēnu kapulauka, gan plašākā reģionālā kontekstā.

* Pētījums veikts LZP finansētā projektā “Vikingu laikmets Latvijā: starpdisciplināra izpēte”.
Nr. lzp-2022/1-0059.

Ievads

Ziemeļeiropas vēsturē 800.–1050. gadi tiek izdalīti kā vikingu laikmets, kas asociējas ar sirojumiem, vardarbību, militāriem konfliktiem, tirdzniecību, tālsatiksmes braucieniem, kolonizāciju, rūnām, sāgām, pagānisma saskarsmi ar kristietību u. c. Dažādos Ziemeļeiropas reģionos sociālās, politiskās un kultūras transformācijas notika atšķirīgos veidos un laika posmos, tāpēc vikingu laikmetu raksturo dažādas sejas (Arcini 2018). Par vikingu laikmeta sākumu uzskata 793. gadu, kad vikingi izlaupīja Lindisfārnas (*Lindisfarne*) klosteri Anglijas ziemeļaustrumu piekrastē, savukārt beigas – norvēģa Haralda III Skarbā (*Harald III Hardrad*, ap 1015–1066) 1066. gada neveiksmīgo karagājieni uz Angliju. Latvijas aizvēstures periodizācijā vikingu laikmets netiek izdalīts kā atsevišķs hronoloģisks periods. Piemēram, Igaunijas arheoloģijā vikingu laikmets ir periods, kura sākumu saista ar 9. gs., vienlaikus norādot, ka Igaunijas teritorijā nav daudz arheoloģisko liecību (apbedījumu, depozītu u. c.), lai precizāk to noteiktu. Savukārt laikmeta beigas 11. gs. vidū jau ir nošķiramas no vēlākā dzelzs laikmeta, kas Igaunijā turpinās līdz 1225. gadam (Tvauri 2012, 18–19). Latvijas arheoloģiskajā periodizācijā vikingu laikmetam atbilst vidējā dzelzs laikmeta beigas un vēla dzelzs laikmeta pirmā puse (Vasks 2018).

Svarīgi, ka vikinga apzīmējums nav saistīts ar kādu noteiktu etnisko vai sociālo piederību, bet gan konkrētajā laikposmā norāda uz nodarbošanos – indivīda došanos laupīšanas un tirdzniecības braucienos (Arcini 2018). Jaunākie vikingu apbedījumu senās DNS pētījumi liecina, ka vikingi pēc izcelsmes varēja būt no dažādiem reģioniem – no Skandināvijas līdz pat Vidusjūrai (Margaryan et al. 2020). Viena no raksturīgākajām vikingu laikmeta iezīmēm ir ārējā ekspansija, kuras ietvaros skandināvu jūrasbraucēji devās gan uz Rietumeiropu un Atlantijas okeāna ziemeļdaļu, gan šķērsoja Baltijas jūru un sasniedza Konstantinopoli un arābu zemes. 9. gs. šīs aktivitātes Austrumeiropā tiek apzīmētas ar jēdzienu “Austrumu ceļš” (*Austrvegr*) kā sakaru virziena apzīmējums, kurā noteicošā loma bija ūdensceļu satiksmes tīkliem, starp kuriem tiek uzsvērti Daugavas ūdensceļa nozīme (Māgi 2018, 101). Ņemot vērā ticamu rakstīto avotu iztrūkumu, par šo laikposmu noteicošais informācijas iegūšanas veids ir arheoloģisko avotu izpēte, starp kuriem svarīga nozīme ir kapulauku materiāliem. Pēdējos gados uzsākta Lejasbitēnu kapulauka starpdisciplināra izpēte. Lejasbitēnu kapulauks atrodas Daugavas labajā krastā netālu no mūsdienu Aizkraukles. Pētījuma mērķis ir Lejasbitēnu kapulauka arheoloģisko avotu analīze un antropoloģiskā materiāla molekulāri bioloģiskā un bioģeoķīmiskā izpēte, lai raksturotu Lejasbitēnu kopienu vikingu laikmetā.

Materiāls un metodika

Rakstā analizēts arheoloģiskajos izrakumos pilnībā izpētītā Lejasbitēnu kapulauka (Urtāns 1965, 24) arheoloģiskais un antropoloģiskais materiāls. Lai gan arheoloģiskais materiāls nav pilnībā publicēts, senlietas un izrakumu dokumentācija ir pieejama Latvijas Nacionālajā vēstures muzejā (Urtāns 1961–1964). Apbedījumu hronoloģijas noskaidrošanai izmantota radioaktīvā oglekļa (^{14}C) datēšanas metode, ko veica A. Mickeviča Universitātes fonda Radiokarbons laboratorijā Poznaņā. Paraugu datējums precizēts, izmantojot Oksfordas Universitātes Radioaktīvā oglekļa laboratorijā izstrādāto kalibrāciju OxCal 4.2.2 (Bronk Ramsey 2009), lietojot IntCal20 programmu (Reimer et al. 2020).

Balstoties uz kapa inventāriem un indivīda orientāciju kapa bedrē, noteikta indivīda dzimte (vīrietis vai sieviete). No skeleta kauliem izpētei bija pieejami galvenokārt fragmentāri galvaskausi un atsevišķi zobi. Indivīda vecums un pieaugušo dzimums noteikts, izmantojot standarta metodikas (Buikstra & Ubelaker 1994, 16–26). Atsevišķiem indivīdiem dzimums noteikts arī ar molekulāri ģenētiskām un peptīdu metodēm (Kimsis et. al. 2023, 13). Par Lejasbitēnu populācijas diētas atšķirībām starp dzimtēm un dažādām vecuma grupām, balstoties uz stabilo izotopu ($\delta^{13}\text{C}$ un $\delta^{15}\text{N}$) analīžu rezultātiem, izmantoti autoru publicētie dati (Pētersone-Gordina et al. 2022).

Rezultāti un diskusija

Radioaktīvā oglekļa kalibrētie datējumi ($n=13$) liecina, ka Lejasbitēnu kapulauks izmantots galvenokārt 7.–10. gs. (610.–980. kal. g.m.ē. ar 68,3 % varbūtību). Datējumi kopumā apstiprina arheologu izteikto viedokli, ka, sākot ar 7. gs., apbedījumi ierakti gredzenveidā ap iespējamajiem agrā dzelzs laikmeta uzkalniņiem un ir dažādi orientēti, bet vēlākie 8.–10. gs. apbedījumi veido rindas ar dzimtēm raksturīgo pretējo orientāciju (Urtāns 1970, 68–69). Tomēr atsevišķi agrā dzelzs laikmeta apbedījumi (62. kaps, 256.–400. kal. g.m.ē.) ierakti uzkalniņa ārpusē. Nevar uzskatīt, ka kapulauka veidošanās noslēgusies tā ziemeļdaļā (Radiņš 1999, 162), jo ar 10. gs. beigām datēti apbedījumi (piemēram, 416. kaps, 885.–980. kal. g.m.ē. ar 68,3 % varbūtību) konstatēti arī kapulauka R daļā. Svarīgi atzīmēt, ka radioaktīvā oglekļa datējumi rāda, ka atsevišķās kapulauka daļās hronoloģiski vēlākie (10. gs.) apbedījumi atradušies starp 7.–8. gs. apbedījumiem, kas liecina par sarežģītu Lejasbitēnu kapulauka iekšējo organizāciju.

Lejasbitēnu kapu inventāri ir samērā vienveidīgi un saistāmi ar vietējiem iedzīvotājiem. Viriešu dzimtes kapos uzieti ieroči (šķēpi, šaurasmens cirvji, kaujas naži) un rotas (aproces, saktas, gredzeni). Tikai retos gadījumos tie izceļas no pārējiem (pūcessakta, ar sudrabu apkalts dzeramais rags, jostas ar bronzas

apkalumiem). Vienā gadījumā (341. kaps) atrasts divasmens H tipa zobens, kas uzskatāms par vikingu laikmeta importu no Skandināvijas un tiek datēts ar 10. gs. sākumu (Tomsons 2018, 45). Sieviešu dzimtes apbedījumos kapa inventāru veido galvenokārt rotas (kaklariņķi, kaklarotas, aproces, spirālgredzeni), retāk darbarīki (sirpji, īleni). Dažkārt sieviešu kapos atrasts šaurasmens cirvis (Urtāns 1961–1964).

No apbedīšanas tradīcijām jāatzīmē liels skaits apbedījumu (>60), kuriem kapa bedres pārklātas ar akmens pārsegumu. Akmeņu sakrāvumi virs kapa zināmi arī citos Daugavas baseina 7.–9. gs. kapulaukos (Urtāns 1970, 76), bet Lejasbitēnos tie raksturīgi 9. gs. beigās – 10. gs. kapiem. Nav skaidrs, vai šai parādībai ir lokāls raksturs vai tā ir saistāma ar ārējām ietekmēm.

No kopējā arheoloģiski fiksētā apbedījumu skaita ($n=452$) 12 gadījumos nevarēja noteikt indivīda dzimti un vecuma grupu (pieaugušais, nepieaugušais). Pieaugušie indivīdi ($n=343$ no 440) kapulaukā sastāda 77,78 %, no kuriem vīriešu dzimtes apbedījumi ($n=230$) vairāk kā divas reizes pārsniedz sieviešu dzimtes apbedījumu skaitu ($n=103$). Savukārt nepieaugušo indivīdu sadalījums pa dzimtēm un vecuma grupām proporcionāls. Kapulaukā nav atklāti indivīdi, kas jaunāki par 3 gadiem (Pētersone-Gordina et al. 2022). Rezultāti liecina, ka izteiktā pieaugušo vīriešu un sieviešu disproporcija, iespējams, novērojama tikai 9. gs. beigās un 10. gs.

Stabilo izotopu ($\delta^{13}\text{C}$ un $\delta^{15}\text{N}$) dati norāda, ka starp dzimtēm pastāvēja būtiskas bērnības diētas atšķirības. Meiteņu uzturā bija mazāks dzīvnieku izcelsmes olbaltumvielu īpatsvars un/vai olbaltumvielas tika iegūtas no avota ar zemāku tropisko līmeni (Pētersone-Gordina et al. 2022).

Pēc galvaskausa morfoloģijas pieaugušo indivīdu dzimumu varēja noteikt aptuveni 30 % gadījumos, kas gandrīz vienmēr sakrīta ar dzimti. Vienā gadījumā (113. kaps) dzimte nesakrīta ar dzimumu, kas tika noteikts gan morfoloģiski, gan pēc senās DNS datiem (Ķimsis et al. 2022). Senās DNS un peptīdu analīžu rezultātiem ir būtiska nozīme dzimuma noteikšanā Lejasbitēnu kapulaukā apbedītajiem nepieaugušajiem indivīdiem, jo, kā zināms, bērnu un pusaudžu dzimumu nevar noteikt pēc skeleta kaulu morfoloģijas. Pēc mtDNS diviem indivīdiem (384., 416. kaps) konstatēta pirmās pakāpes (brāļi?) radniecība pa mātes līniju (Ķimsis et al. 2023). Interesanti, ka šiem indivīdiem raksturīgā mtDNS haplogrupa (H16c) arheoloģiskajā materiālā ir reta un pagaidām atklāta tikai Sāmsalā Salmes vikingu kuģī apbedītajiem (Margaryan et al. 2020).

Kā iepriekš minēts, Lejasbitēnu kapu inventāri raksturīgi vietējiem iedzīvotājiem, tieša saistība ar vikingiem nav konstatējama. Jāatzīmē, ka no šī viedokļa trūkst informācijas par visa Daugavas ūdensceļa lomu vikingu

laikmeta sākotnējā posmā, jo arheoloģiskās liecības par tirdzniecības pieaugumu ir, sākot ar 10. gs. beigām, kad Daugavas lejteci līdz pat Aizkrauklei apdzīvoja libieši. Iespējams, ka šie procesi ietekmēja Lejasbitēnu kopieni, jo kapulauka izmantošana 10. gs. beigās tiek pārtraukta. Daži libiešu sieviešu un bērnu 11. gs. apbedījumi (Urtāns 1965) nav uzskatāmi par kapulauka turpmākās izmantošanas pierādījumu. Interesanti, ka saistība ar vikingiem Lejasbitēnu kapulaukā tomēr parādās. Uzskata, ka Gotlandē Spellingas (*Spillingsskatten*) bronzas lietu depoziātā (svars 20 kg) daļa senlietu nāk no Lejasbitēnu apbedījumiem un liecina par vikingu laupīšanas pēdām Austrumbaltijas reģionā (Bliujiene, 2008). Par senatnē izlaupītajiem kapiem liecina izrakumos atklātās liecības, kas rāda, ka vairākos gadījumos pat lielu laukakmeņu sakrāvumi virs kapa nav pasargājuši tos no mantračiem (Urtāns 1963, 1964).

Secinājumi

Lejasbitēni ir viens no nedaudzajiem pilnībā izpētītajiem kapulaukiem, kura intensīvākās izmantošanas laiks attiecas uz vikingu laikmetu. Pētījumā sniegts apkopojums par veiktajām radioaktīvā oglekļa, senās DNS un izotopu analizēm. Iegūtie rezultāti sniedz jaunu informāciju par dzimtes un dzimuma identitātes atspoguļojumu apbedīšanas tradīcijās Lejasbitēnu kapulaukā, apliecinot, ka arheoloģiski identificētā dzimte atbilst ar molekulārās bioloģijas metodēm noteiktajam dzimumam, tomēr konstatēti arī izņēmuma gadījumi. Stabīlo izotopu analīzes rāda, ka kopiena bijusi sociāli stratificēta, jo konstatēti atšķirīgi dzīves apstākļi (uzturs) starp dzimtēm bērībā. Turpmākajos pētījumos jāskaidro, vai uztura atšķirības starp dzimtēm saglabājas arī pieaugušo vecumā un vai tās pastāv starp apbedījumiem ar atšķirīgu kapa inventāru.

Senās DNS analīzes devušas arī pirmos datus par Lejasbitēnu kapulaukā apbedīto indivīdu radniecību pa mātes līniju un iespējamo kapulaukā apbedīto indivīdu ģenētisko saistību ar Skandināvijas iedzīvotājiem.

Tādējādi kapulauka izpētē iegūtie dati ir nozīmīgi vikingu laikmeta procesu raksturojumam un nosaka nepieciešamību turpināt starpdisciplinārus pētījumus gan Lejasbitēnu kapulauka, gan plašākā reģionālā kontekstā.

Pateicība

Izsakām pateicību Latvijas Nacionālajam vēstures muzejam par atļauju izmantot Lejasbitēnu kapulauka izrakumu dokumentāciju un apbedījumu senlietu materiālu.

Avotu un literatūras saraksts

- Urtāns, V. (1961, 1962, 1963, 1964) Pārskats par arheoloģiskajiem izrakumiem Aizkraukles Lejasbitēnu kapulaukā. Latvijas Nacionālais vēstures muzejs, Arheoloģijas departaments, AA: 419, 420, 421, 422. p.
- Arcini, C. (2018) *The Viking Age: A Time with Many Faces*. Oxbow Books.
- Bronk Ramsey, C. (2009) Bayesian analysis of radiocarbon dates. *Radiocarbon* 51. 337–360. p.
- Bliujiene, A. (2008) Trade, Warfare, Looting: Attributes of Viking Age Contacts across the Baltic Sea. *Pētījumi kuršu senatnē. Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti*, Nr. 14. 167.–179. lpp.
- Buikstra, J. E., Ubelaker, D. (1994) Standards for data collection from human skeletal remains. *Arkansas archeological survey research series no 44*. Fayetteville, Arkansas. 272 p.
- Ķimsis, J., Ranka, R., Vilcāne, A., Gerhards, G. (2022) Molekulāro metožu pielietojums dzimuma noteikšanai neviennozīmīgā Latvijas dzelzs laikmeta apbedījumā. *Vēsture: avoti un cilvēki XXV*. Daugavpils: Saule. 138.–144. lpp.
- Ķimsis, J., Pētersone-Gordina, E., Poksane, A., Vilcāne, A., Moore, J., Gerhards, G., Ranka, R. (2023) Application of natural sciences methodology in archaeological study of Iron Age burials in Latvia: pilot study. *Forensic Science, Medicine and Pathology*. Vol. 19. 8–15. p.
- Mägi, M. (2018) *In Austrvegr: The Role of the Eastern Baltic in Viking Age Communication across the Baltic Sea*. Leiden, London: Brill Academic Publishers.
- Margaryan, A., Lawson, D. J., Sikora, M., et al. (2020) Population genomics of the Viking world. *Nature* 585. 390–396. p.
- Pētersone-Gordina, E., Gerhards, G., Vilcāne, A., Millard, A. R., Moore, J., Ķimsis, J., Ranka, R. (2022) Diet and social status in the Lejasbitēni Iron Age population from Latvia. *Journal of Archaeological Science: Reports*. Vol. 44, August, 103519.
- Radiņš, A. (1999) 10.–13. gadsimta senkapi latgaļu apdzīvotajā teritorijā un Austrumlatvijas etniskās, sociālās un politiskās vēstures jautājumi. Grām.: *Latvijas Vēstures Muzeja raksti Nr. 5: Arheoloģija*. Rīga: N.I.M.S. 199 lpp.
- Reimer, P., Austin, W., Bard, E., et al. (2020) The IntCal20 Northern Hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 cal kBP). *Radiocarbon*, 62. 725–757.
- Tomsons, A. (2018) Zobenī Latvijas teritorijā no 7. līdz 16. gadsimtam. *Latvijas Nacionālā vēstures muzeja raksti*. Nr. 27. *Arheoloģija*. Rīga: Latvijas Nacionālais vēstures muzejs. 183 lpp.
- Tvauri, A. (2012) The Migration Period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia. *Estonian Archaeology* 4, Tartu: Tartu University Press. 384 p.
- Vasks, A. (2018) Latvijas aizvēsture (10 500. g. pr. Kr. – 1200. g. pēc Kr.). Grām.:

Latvija un latvieši: akadēmiskie raksti. 2. sēj. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija. 9.–36. lpp.

Urtāns, V. (1965) Izrakumi Lejasbitēnu un Lejasziedu apmetnēs, Kalnaziedu pilskalnā un Lejasbitēnu kapulaukā. Grām.: *Zinātniskās atskaites sesijas referātu tēzes par arheologu, etnogrāfu un folkloristu 1964. gada ekspedīcijām*. Rīga. 21.–24. lpp.

Urtāns, V. (1970) Etniskās atšķirības apbedīšanas tradīcijās un kapu inventārā 5.–9. gs. *Arheoloģija un etnogrāfija*, 9. laidziens. Rīga.

The Viking Age in Latvia: Interdisciplinary Research of the Lejasbitēni Burial Ground

Key words: archaeology, chronology, burial traditions, ancient DNA, stable isotopes, Vikings

Summary

The aim of the present research is to analyse archaeological sources of the Lejasbitēni burial ground and to carry out biomolecular and biogeochemical analysis of the human skeletal remains in order to obtain detailed information about the Lejasbitēni community during the Viking Age. In contrast to Scandinavian countries, Estonia, and Lithuania, the Viking Age is not considered as a distinctive chronological period in the archaeology of Latvia. The Lejasbitēni burial ground was located on the right bank of an important waterway, the river Daugava, near the present-day town of Aizkraukle. Radiocarbon dating suggests that the burial ground was mainly in use between the 7th – 10th centuries CE. The earliest burials were arranged in circles around presumably early Iron Age barrows, but later burials from the 8th – 10th centuries CE were organised in rows and followed opposite orientation according to gender (male or female). In the Lejasbitēni burial ground, grave stock items mostly follow a simple pattern and are of local origin. Only a handful of burials are different in terms of grave stock, for example, Burial 341 contained a double-edged sword which was most likely imported from Scandinavia. Stable isotope analysis suggests that the community was socially stratified, as dietary differences were observed between male and female gender individuals during childhood. Ancient DNA analysis has provided initial data about matrilinear kinship of the individuals buried in the Lejasbitēni burial ground, as well as their possible genetic links with Scandinavian populations. In another possible connection with the Vikings, some researchers believe that several items looted from the Lejasbitēni burials were a part of the

Spillings Hoard bronze deposition in Gotland, thus providing evidence for Viking looting in the Eastern Baltic region. The data obtained during this research add significantly to the study of the Viking Age in Latvia and demonstrate the importance of continuing interdisciplinary research into this period through the Lejasbitēni burial ground as well as contemporary archaeological sites in the region.

Anna Jabłońska
**The Image of the Past in Songs
between the Middle Ages (10th c.) and the 18th
Century in Poland**

Key words: Polish songs, historical source, Middle Ages, Early Modern Period

Summary

The purpose of this article is to reveal the importance of songs in terms of the depiction of the past and as a source of knowledge about Poland from the Middle Ages to the 18th century as exemplified by compositions created at that time. The most distinct instances are songs used as anthems (Polish religious and military songs) and patriotic songs. Many of the compositions described war, due to Poland's military involvement at that time. These songs convey not only knowledge about historical events, but also emotions from the point of view of common people. The songs also tell about the cruelty towards innocent people. These musical compositions also include descriptions of certain historical figures like Polish rulers. Besides, the images and positions of women are presented as well as depictions of everyday life. Musical compositions were created during the events or afterwards. History was told from the perspective of either outsiders or participants. Songs informed about events and historical figures, evoked emotions, shared memories of history, created a certain image of the past. They were produced within given religious and social circles, but also constituted part of popular and folk culture. This image of the past was influenced by the author, circumstances in which the songs were created, their purpose, and expected recipients. Songs comprise a very subjective source material; however, they allow to understand not only the historical events of the era, but also people living in the past – their material and spiritual world and feelings in a more direct way. Songs constitute an important element of historical awareness in society. Some of them are still a building block of today's identity and culture, and they influence how history is viewed by the Polish society of the 21st century.

Introduction

Between the 10th and the 18th centuries in Poland, specifically during the Medieval period, illiteracy was prevalent. People did not have access to education or any form of written texts. Unsurprisingly, in this kind of oral culture it was the

spoken word and human memory that played an important role. The song was a very powerful means of telling a story about the past and present.

During the period under discussion, Polish society consisted of a few estates. Songs sometimes were meant for a specific group exclusively or were created within a certain circle of people. Importantly, musical compositions often blurred the lines that separated those groups, and some of the songs became popular and commonly known.

The present article regards the songs created during the period under discussion.

Definition

The Polish language distinguishes between *pieśń*, a solemn, dignified song, and *piosenka*, a popular song. *Pieśń* (hymn) is a “vocal creation for a composition in verse [...] the most common musical form since Antiquity” (Chodkowski 1995, 689-690). There is also a song, literary genre, which will not be a subject of this article (Ślęk 1985, 165-167). *Piosenka* (folk tune) is, on the other hand, “a short musical composition of words and music, a basic form used in popular music” (Chodkowski 1995, 691).

Examples of hymns and folk tunes

The Latin composition (“Rejoice, oh Mother Poland” *Gaude Mater Polonia*) by Wincenty of Kielce is one of the most important and earliest Polish hymns. It is related to a prominent figure in the history of Poland and the Polish Church, Stanisław, Bishop of Kraków, whose conflict with Polish King Bolesław II the Generous in the 11th century changed the course of Polish history and venerated Stanisław as a saint.

The hymn was created in the 13th century at the time of canonization of Stanisław to be used within the Church, but the music of the hymn was widespread in the Middle Ages (Michałowska 1995, 167-180, 218-220, 477-483). It became the national anthem for the following centuries. Currently, it is sung during ceremonial moments.

“Mother of God” (*Bogurodzica*) is a solemn Medieval hymn written entirely in Polish. It is the oldest composition of parts dating back to the 13th and 14th centuries (Feicht 1975, 131-233; Michałowska 1995, 278-293). It is devoted to God’s Mother who is especially worshipped in Poland. It is also the oldest hymn used as a national anthem. Jan Długosz calls it “patrium carmen” (the hymn of the fatherland) and comments that, in 1410, during the Battle of Grunwald, Polish knights chanted *Bogurodzica* before engaging into the fight, in which the Polish–

Lithuanian Commonwealth defeated the Teutonic Order (Długosz 2009, 122). It was one of the most tremendous victories in the history of Poland, and the hymn became its symbol.

The current Polish national anthem is “The Song of the Polish Legions in Italy” (*Mazurek Dąbrowskiego*, lyrics: Józef Wybicki, music: anonymous composer) created and sung by Polish troops supporting Napoleon. Soldiers believed that they were fighting to liberate Poland, which disappeared from the maps of Europe in 1795 when Austria, Prussia, and Russia divided its land among themselves. *Mazurek* in 1797 begins with the line: “Poland has not yet died, so long as we still live”. The song also refers to another momentous event in the history of Poland when it defeated enemies during the Swedish Deluge in the 17th century.

Mazurek not only informed Poles about past events, but also conveyed incredible emotional charge and hope. The hymn was very popular from the start and was sung during major events (Lewinówna 1984, 646-648).

Hymns are part of patriotic songs, which play an important role in any nation and country. They inform about history, evoke certain emotions and share values. For this reason and to commemorate Polish rulers and kings in the 16th century, a historical songbook was created. Written in Polish, it included short compositions and important information about the historical figures and how they were regarded. It was recommended to sing the lyrics alongside popular melodies at the time (Gloger 1905).

Before the partitions, Poland had been engaged in numerous domestic and foreign wars with the Teutonic Order, the Tatars, Swedes, Muscovy/Russia, Turks and the Cossacks, among others. People sang about these events and the major figures involved in them, expressing the emotions they evoked. Many of those memories then and some today constitute the foundation of Polish identity.

The compositions also depict diverse opponents and fronts where Poland had fought. They mention important figures like Polish heroes, kings, etc. and events, such as the Siege of Jasna Góra in 1655. The “New Hymn about Muscovite Tyranny” (*Pieśń nowa o tyranstwie moskiewskim*) was written in the 17th century. The oldest (from the early 15th century) was the hymn about the Battle of Grunwald (Andrzejewski 1939).

The songs reveal a different perception of Ukraine, which used to be part of Poland. They were sung in Polish and Old East Slavic language used in the Early Modern Period in the Commonwealth. People sang about the Tatars, the Turks, Muscovites, the Cossacks and the Lendians – Polish people. Poles were usually portrayed as knights, heroes or victims, and sometimes enemies, depending on who and in what circumstances wrote the *lyrics*. Cossacks were portrayed in a

similar way, positively or negatively (Andrzejewski 1939, No. 43, 55, 66, 69, 76).

The itinerant musicians, *lirnyks*, also performed *dumy* – stories about history in the form of a song – e.g. about the capture of Kamieniec Podolski by Turks in 1672 (Andrzejewski 1939, No. 48). There are also Ukrainian *dumy*, epic songs about the history of Ukraine (*Na ciche wody* 2000).

The compositions did not only portray important figures and events, but also described the lives and emotions of common people. There are also humorous songs, such as those about soldiers making advances towards girls (Adrjański 1997, 36; Andrzejewski 1939, e.g. No. 56). Songs and hymns reveal the brutality of the war towards innocent people (Adrjański 1997, 28-29; Andrzejewski 1939, no 31, 48).

Songs were part of everyday life then, and now function as its depiction. (*Idzie żołnierz borem, lasem* “Soldier walks through the forest”), probably written in the 16th century, was very popular for a few centuries and is known even today. It tells a story about the sorrows of a hungry and tattered soldier who goes to war and after a year and a half his sister is informed about his death. Only his horse survived, but without the owner it will not escape its fate. The moral was: “Better to follow the plough at home than a long trail at war” (Kowalski 2006, 168-170). Polish soldiers were often underpaid, and the strategy and tactics of the army were based on cavalry.

A different fragment of life in the Middle Ages is represented in the Latin composition *Breve regnum* (“A short reign”). This unique composition was written, including notes, in the 15th century. It was a song describing a custom from Kraków, capital of Poland. Students of Kraków would elect their king for a few days in October and take control of the city, creating a “world in reverse order” (Michałowska 1995, 731-732).

Another part of the city life is presented in lyric and erotic poems from the 17th century Kraków – a city where educated people and artists lived. They were probably the anonymous authors of cheap brochures printed in local print shops. Collections of those poems were also available to the public. Before World War II, they were edited under the title “Songs-dances-Paduans”¹.

Poems were used for entertainment, as guides and advice for professional musicians. They were sung, people danced and listened to them. They were part of the bourgeois, folk, and popular culture. The poems depict platonic love but also desire, sometimes in a more sophisticated manner, sometimes more suggestively. They provide a picture of human relations, rich language, customs (Badecki 1936).

¹ Song imitating music created in Padua.

Among the information that can be found in songs and hymns is, for instance, portrayal of women and their status in Poland from the Middle Ages to the early modern period. There were different types of women: saint, ruler, mother, wife, sister, loved one, lover, victim, gorgon, archetypes of Eve and Mary. Songs show the ideal and the worst example of a woman and how they were regarded by men (Jabłońska 2012, 41-64).

Conclusions

The music and lyrics of songs are means of sharing and circulating certain information, but what people sing about also has the value of evoking emotion and facilitating learning the lyrics.

Regarded as an image of the past, songs should be subject to source criticism because they are characterised by subjectivity, rhetorical terms and elements of music. The works also express the author's subjectivity, and sometimes they were created with specific intentions; they do have many advantages. Songs inform about selected events and figures, which are then evaluated. They are also a fragment and at the same time a reflection of social life – official, daily, and unusual. They present ethics, behaviour, and hierarchy; they describe not only prominent figures but also common people, their world and feelings. In addition to providing knowledge, they also allow to see another side of history, its more “human” face.

Songs were created during the events or afterwards. History was told from the perspective of either outsiders or participants. Compositions were created and served their purpose within different social groups, in high and popular culture. They were known by professional musicians and amateurs. They penetrated various social circles, being a common denominator. The composition itself is crucial, its origins, characteristic features, reception, etc. Some of the songs are also considered important literary creations such as *Bogurodzica*.

They exist in two timeframes: in the past analysed in this article, when they provided information and commentary regarding current situation or historical events; and in the 21st century, when they comprise an element and image of the past. Some of the analysed compositions have survived for centuries. Songs and hymns are an important part of collective consciousness and historical awareness in society. They use myths and symbols. When analysing songs and hymns, the purpose of a historian's work remains similar; it is not only recreating the past but also understanding contemporary people. This is done to better comprehend our identity and historical awareness today. Musical compositions store information about the past and present that has been considered worth attention and remembering.

The idea for this article came when I was reading information about the war in Ukraine on the Internet. There were recordings of songs and hymns. I realised how powerful they are. They evoke strong emotions, leave a mark in how we view and remember history, events, and people.

Translated by Gabriela Sablik

References

- Bogurodzica*. <https://youtu.be/SorMdhsdymc> (13.02.2023)
- Breve regnum*. <https://youtu.be/HYHqRTXvfBk> (13.02.2023)
- Gaude Mater Polonia*. <https://youtu.be/NmWPHOggw6A> (13.02.2023)
- Idzie żołnierz borem lasem*. https://youtu.be/K_sSZ6pW5QU (13.02.2023)
- Mazurek Dąbrowskiego*. https://youtu.be/_5VZNXrywo0 (13.02.2023)
- Adrjanski, Z. (1997) *Złota księga pieśni polskich. Pieśni, gawędy, opowieści*. [The Golden Book of Polish Songs. Songs, tales, stories] Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 384 p.
- Andrzejewski, Z. (1939) *Wojenna pieśń polska*. Vol. 1 *Pieśni rycerskie, żołnierskie i ludowo-żołnierskie Rzeczypospolitej dawnej*. [Polish war song. Vol. 1 Knight's, soldier's and folk-soldier's songs of the old Rzeczypospolita] Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 238 p.
- Badecki, K. ed. (1936) *Polska liryka mieszczańska. Pieśni-tańce-padwany*. [Polish burghers poetry. Songs-dances-Paduans] Lwów: Towarzystwo Naukowe, 489 p.
- Chodkowski A., ed. (1995). *Encyklopedia muzyki*. [Music Encyclopedia] Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1128 p.
- Długosz, J. (2009) *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*. [Annals, that is chronicles of the famous Kingdom of Poland] Vol. 7, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 367 p.
- Feicht, H. (1975) *Bogurodzica. [Mother of God]* In: H. Feicht, ed. *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*. [Studies on the music of the Polish Middle Ages] Kraków: Polskie Wydawnictwo Muzyczne. Pp 131-233.
- Gloger, Z. ed. (1905) *Nieznany śpiewnik historyczny Polski z końca wieku XVI*. [An unknown historical songbook of Poland from the end of the 16th century] Warszawa: Skład Główny u Gebethera i Wolffa.
- Jabłońska, A. (2012) *Obraz kobiety w twórczości śpiewanej okresu staropolskiego*. [The image of a woman in songs of the Old Polish period] In *Gremium. Studia nad historią, kulturą i polityką*, [In Gremium. Studies in history, culture and politics] no. 6 (2012): 41-64.

- Kasjan, J. M., ed. (2000) *Na ciche wody: ludowy epos Ukrainy*. [Quiet waters: a folk epic of Ukraine] Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 162p.
- Kowalski, J. (2006) *Dumy-pieśni-polonezy. Niezbędnik Sarmaty*. [Dumas-songs-polonaises. Sarmatian Essentials] Poznań: Fundacja św. Benedykta. 231 p.
- Lewinówna, Z. (1984) Mazurek Dąbrowskiego. [Dąbrowski's Mazurka] In: J. Krzyżanowski, ed. *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*. [Polish literature. Encyclopedic Guide] Vol. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Pp. 646-648.
- Michałowska, T. (1995) *Średniowiecze*. [The Middle Ages] Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 906 p.
- Ślęk, L. (1985) Pieśń (Hymn). In: J. Krzyżanowski, ed. *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*. [Polish literature. Encyclopedic Guide] Vol. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Pp. 165-167.

Pagātnes tēls Polijas viduslaiku dziesmās (10.–18. gadsimts)

Atslēgas vārdi: poļu dziesmas, vēstures avots, viduslaiki, agrais modernais periods

Kopsavilkums

Raksta mērķis ir parādīt dziesmu nozīmi pagātnes atainojumā, zināšanu sniegšanā par Poliju laika posmā no viduslaikiem līdz 18. gs. Par Polijas pagātni liecina tā laika radītās muzikālās kompozīcijas. Izteikti piemēri ir himnas (poļu reliģiskās un militārās dziesmas) un patriotiskās dziesmas. Daudzas kompozīcijas vēsta par kariem, kuros Polija bija iesaistīta. Šīs dziesmas pauž ne tikai zināšanas par vēstures notikumiem, bet arī par emocijām, nežēlību pret nevainīgiem cilvēkiem. Muzikālajās kompozīcijās iekļauti atsevišķu vēsturisko personību, piemēram, poļu valdnieku, apraksti, reprezentēts sieviešu tēls, attēlota ikdienas dzīve. Muzikālās kompozīcijas tapa notikumu laikā vai pēc tiem. Vēsture tiek stāstīta no novērotāja vai dalībnieka perspektīvas. Dziesmas par vēstures notikumiem un personām izraisa emocijas, rada zināmu pagātnes tēlu noteiktā reliģiskā un sociālā lokā, veido tautas kultūras daļu. Šo pagātnes tēlu ietekmējis autors, apstākļi, kādos tapušas dziesmas, to mērķis un potenciālie klausītāji. Dziesmas ir subjektīvs avotu materiāls; tās ļauj izprast ne tikai vēstures notikumus, bet arī pagātnes cilvēku materiālo un garīgo pasauli. Dziesmas ir nozīmīgs sabiedrības vēsturiskās apziņas elements. Dažas no tām arī mūsdienās joprojām ir identitātes un kultūras pamatelementi; tās ietekmē, kā uztver vēsturi 21. gadsimta poļu sabiedrība.

Audronė Janužytė

Becoming a Dissident: The cases of Aleksandras Štromas and Tomas Venclova

Key words: dissident, Aleksandras Štromas, Tomas Venclova, dissidence, Soviet society, collaborator, conformist

Summary

The article discloses features of dissidence manifested in Lithuania during the Soviet regime in the 1960–1980s through the analysis of dissident activities of Aleksandras Štromas (1931–1999) and Tomas Venclova (b. 1937). The analysis presented in the article yields several conclusions. Firstly, the main reasons for dissident activities of Štromas and Venclova targeted against the Soviet regime were the occupation of the Baltic states and undergoing repressions, deportations, illegal arrests, violations of human rights, and aggressive policy of the USSR in suppressing the Hungarian Revolution of 1956 by military force. Secondly, with no illusions regarding the Soviet political system, Štromas and Venclova gradually got involved in the dissident activities. At first, they formed unofficial circles of self-education, established connections with Russian dissidents, contributed to underground press, and founded and supported the Lithuanian Helsinki group. Later their criticism of the regime led Štromas and Venclova to forced emigration to the West where they actively continued intellectual struggle against the Soviet occupation of the Baltic states and Sovietization of the Baltic people. Thirdly, depending on their daily political behaviour, people of the occupied Baltic states, in view of Štromas, could be divided into three groups: 1) unconditional conformists (collaborators) consisting of those who served the Soviet authorities without reservations with rather simple objectives, i.e., to satisfy their basic needs, ensure personal safety, and rise to the highest possible ranks in their party and professional career; 2) conservationists (partial conformists) who perfectly adjusted to the Soviet rule, conscientiously worked on its behalf, or participated in the official life in other ways, but made every effort to preserve the nation's identity and integrity, historic memory, native language, traditional culture and monuments; and 3) active “extra-structural” dissidents who simply refused to adjust to the Soviet order and found themselves outside the Communist control system. Finally, the majority of societies in the occupied Baltic states were conformists and their behaviour was determined by the perception that political regimes are subject to change. Štromas believed that the Baltic people were ready

to progress to free and independent existence on the first favourable occasion. His insights were confirmed by the restoration of independence of Lithuania, Latvia, and Estonia in the 1990s.

Introduction

From the very first days of the war started by the Russian Federation against the Republic of Ukraine in 2022, the people and state leaders of the Baltic states were pro-active: they condemned, protested against the military aggression of Russia, imposed or supported sanctions on the aggressor, its legal entities and natural persons, organised various civic campaigns in solidarity with Ukrainians, provided military ammunition, medical supplies and financial aid, went to treat the wounded, or joined the fight for independence of Ukraine as volunteers. Such attitude has been prompted by the established principle that independence should always be defended underlying the modern societies of Lithuania, Latvia, and Estonia, which had in turn been affected by the collective memory related to the loss of statehood when the Soviet occupation began in the 1940s. Under such circumstances, a decision had to be taken: to become political refugees and seek a safe asylum in the West or collaborate and help to establish the Soviet regime in the country and perhaps assume a conformist position with the hope of political changes, or stay and fight for independence. Currently, in the context of the struggle of Ukrainians for the territorial integrity and sovereignty of their country, it becomes relevant to study the reasons of dissident movements in the USSR in the years of the Cold War. The article aims to disclose features of dissidence manifested in Lithuania during the Soviet regime in the 1960–1980s through the analysis of dissident activities of Aleksandras Štomas (1931–1999) and Tomas Venclova (b. 1937). The article examines three issues: 1) the reasons prompting them to get involved in the dissidence; 2) the directions of their dissident activities; 3) the way Štomas determined the Soviet society, and the specific features identified by him. The sources and literature for examining the defined purpose and issues can be divided into two groups. The first encompasses memoirs, speeches, and interviews of Štomas and Venclova about their personal involvement in dissident activities. The second group consists of articles and studies on issues of Sovietisation of the Lithuanian society as seen by Štomas.

1. Reasons of involvement in dissident activities

Author and poet Tomas Venclova and lawyer Aleksandras Štomas were among the most prominent dissidents from the academic circles in Soviet Lithuania. In their early youth, both of them had been members of the Komsomol,

followed Marxist ideology, and advocated for it. In one of his interviews, Venclova maintained that he was raised in the family of a renowned and earnest communist. His father Antanas Venclova¹ was a representative of the so-called People's Seimas in 1940 and participated in the delegation for the illegal admission of Lithuania to the USSR (Mitaitė). In early youth, Tomas Venclova showed interest in Marxism and believed that Nikita Khrushchev's rule would bring liberalization and humanization to the regime. But he lost all hope in November of 1956 after the suppression of the Hungarian Revolution (Venclova, 2000b, 8).

The turning-point in Štromas' worldview occurred a little earlier. Due to their Jewish origin, his family had a tragic fate during World War II. His father Jurgis Štromas was killed in the "Lietūkis" garage massacre in Kaunas on 27 June 1941. His mother Eugenija Kozin-Štromienė had committed suicide three weeks before the prisoners of Stutthof concentration camp were liberated. After the war, the family of Antanas Sniečkus, the first secretary of the Central Committee of the Lithuanian Communist Party, were his guardians² (Štromas 2001c, 585–586). An interviewer once asked Štromas how he had turned into a dissident who was prominent not only in the Lithuanian SSR but also in the rest of the Soviet Union despite having grown up in the famous at that time Lithuanian communist family. Štromas answered that he had become an expert and a supporter of Marxism-Leninism after a few years with Sniečkus. He even said, "I believed in Lenin, Stalin, and Sniečkus and shared the then common belief that Stalin is today's Lenin" (Štromas 2001c, 586). However, the public admission of the Soviet government made on 4 April 1953 and stating that the Russian doctors arrested under Stalin's rule were innocent and had to be released from prison caused, as he put it, an ideological shock. It became clear that the Soviet political system in general rather than in terms of its individual implementers was to blame for the injustice, deprivation, and repressions. According to Štromas, this concept turned a 22-year-old man into the enemy of the authority (Štromas 2001a, 647; Štromas 2001c, 589; Štromas 2001g, 524–525). When any illusions regarding the Soviet order had been dispelled, Štromas (like Venclova) gradually got involved in the dissident activities.

¹ He was member of the Central Committee of the Lithuanian Communist Party in 1952–64, a deputy of the Supreme Council of the Lithuanian SSR in 1940–47, 1955–59 and 1963–71, a deputy of the Supreme Council of the USSR in 1941–63, and the chairman of the Writers' Union of the Lithuanian SSR in 1954–59 (Mitaitė).

² In 1941–43, he was imprisoned in Vilijampolė Ghetto (a concentration camp near Kaunas) but managed to escape on 16 November 1943. At first, he was harboured by Marija and Antanas Macenavičiai but later was sheltered by Antanas Sniečkus and his wife Mira Bordonaitė who were well-acquainted with his parents. Štromas claims that he had perfect conditions to live and study with the Sniečkus family.

2. Directions of dissident activities

We can find some similarities comparing dissident activities of Štromas and Venclova.

At first, they formed and participated in unofficial circles of self-education at Vilnius University. In 1960, Venclova founded a group which listed 12 members, Štromas among them. They held discussions about the Communist regimes in the Central and East Europe, the Hungarian Revolution, and possible ways to start eroding the Soviet regime in Lithuania (Venclova 2001, 14). The activities of the group were reported to the KGB. Following the interrogation, Venclova left for Moscow in 1961 and returned to Vilnius only in 1965³ (Štromas 2001b, 302).

Also, they established contacts with Russian dissidents and contributed to underground press. In 1955–1959, during his post-graduate studies at the University of Moscow, Štromas got involved in political anti-Soviet activities⁴. Štromas' ideological friends and mentors were Moscow intellectuals, namely former political prisoners Grigory Pomerants, a philosopher and scholar of Oriental cultures, and Leonid Pinsky, a scholar of Renaissance literature and Shakespeare, and such dissidents as Andrei Sakharov, Alexander Ginzburg, Elena Bonner, Andrei Sin-yavsky, Vladimir Bukovsky, Alexander Galich, and others (Venclova 2001, 15). In 1956, Štromas published his first *samizdat*⁵ work written under a Russian

³ In 1966–73, Venclova worked as a lecturer of the modern history of Western literature at Vilnius University. He was the head of the Department of Literature at Šiauliai Drama Theatre in 1972–76, and he also lectured at Tartu University and worked in the Academy of Sciences of the Lithuanian SSR in 1974–76. After World War II, he was the first to translate into his native Lithuanian language and publish parts of James Joyce's novel *Ulysses* in the Soviet Union (in 1968), he also translated works by Franz Kafka and Vsevolod Meyerhold. However, gradually Venclova realized that he had no future living and working in the Soviet Lithuania as he had lost his job at the university, was denied membership in the Writers' Union of the Lithuanian SSR, and could only continue working as a translator as it was impossible to support oneself on the writing inconvenient for the political conjuncture (Štromas 2001b, 302; Satkauskytė).

⁴ In 1947, Štromas studied at the Faculty of Law at Vilnius University but switched to the same faculty at Moscow University in 1948 and was awarded the diploma with honours in 1952. Mikhail Gorbachev was among his fellow-students though a few years younger. After graduation he worked as a defence lawyer in various Lithuanian towns and as a part-time lecturer in various higher education institutions, each year making attempts to enter post-graduate studies at Vilnius University. Even though Štromas would pass the entrance exams with the highest score, he was not allowed to study. In consideration of the recommendations and guarantee of employment in Lithuania obtained from Kazys Preikšas, the Deputy Chairman of the Council of Ministers and member of the Lithuanian Communist Party, in 1955, Štromas was eventually allowed to enter post-graduate studies in the University of Moscow despite his Jewish origins, and graduated from it in 1959 (Venclova 2001, 11; Štromas 2001g, 523).

⁵ *Samizdat* (from Russian *sam*, "self" and *izdatelstvo*, "publishing") was underground publications secretly written, copied, and circulated in the Soviet Union and former Communist countries such as Czechoslovakia, Poland, Hungary, and the Democratic Republic of Germany in 1953–90.

pseudonym of Foma Znakov. According to him, “a career of a dissident or a conscious revisionist started” (Štomas 2001g, 523–524). After making the acquaintance with Alexander Ginzburg, Štomas started editing the first unofficial literary journal in the Soviet Union titled *Syntaksis* [Syntax]. The journal intended to publish apolitical poems contradicting the dogma of socialist realism (Venclova 2001, 15). The publication of the journal led to arrests of dissidents all over the USSR in 1961. Štomas was accused of being a dissident ideologist but the KGB failed to prove the allegations and he was released. He believed that his discharge was directly related to Nikita Khrushchev’s declaration that “political criminals do not and cannot exist in the Soviet Union” and the attempts to incriminate him in a criminal offence failed (Štomas 2001c, 589). In the 1960–1970s, Štomas acted as a disseminator of oppositional ideas and book smuggler between Moscow and Vilnius⁶ (Venclova 2001, 12).

Moreover, Venclova became one of the initiators of the Lithuanian Helsinki Group in 1975. The main tasks of the Group were to record cases of human rights violations related to the freedom of faith, speech, association and emigration, and to disseminate the information about the Soviet occupation of Lithuania in the West. One of the most significant events was the Moscow conference held on the 40th anniversary of the Molotov-Ribbentrop Pact and discussing its additional secret protocols on 23 August 1979. The conference adopted a joint declaration of 45 representatives from the Baltic countries and renowned Moscow dissidents, including Victor Nekipelov, Tatiana Velikanova, Andrei Sakharov, Arina Ginzburg, and others. The declaration demanded to respect human rights and release political prisoners from the Baltic countries, and recognized restoration of the Baltic countries’ right to independence (Štomas 2001e, 95–96). According to Štomas, the year of 1979 can be considered a new stage in the dissident movement in the Lithuanian SSR (Štomas 2001f, 248). By the end of 1981, the Lithuanian Helsinki Group had issued around 30 documents, 22 of which reached the West (Anušauskas, Burauskaitė 2003, 39).

Furthermore, the criticism of the Soviet political system led them to forced emigration to the West. It should be noted that the politics of the USSR towards

Underground publications usually criticized many aspects of official Soviet policies and activities such as ideology, culture, law, economic policy and violations of rights of religious and ethnic minorities (Samizdat; Jaseliūnas).

⁶ In 1959–73, he worked as a research fellow initially in the Research Institute of Forensic Science in Vilnius and later, due to KGB persecutions, was forced to relocate to Russia, to the cities of Ivanovo and Moscow where he worked in various positions of legal research and educational institutions (Aleksandras Štomas).

dissidents underwent certain changes in the 1970s, i.e., dissidents were allowed to emigrate. It was expected that being unable to find work in their profession they would be ruined in emigration. Also, the Communist Party authorities of the Soviet Union hoped to evade strict protests of the West regarding the persecution of dissidents in the country. Štormas emigrated to the UK in 1973 (Aleksandras Štormas). After two years, Venclova wrote an open letter to the Central Committee of the Communist Party of the Lithuanian SSR asking for permission to emigrate. In his letter, Venclova stated that the Communist ideology was incorrect and harmful to the society as informational restrictions and repressions against those expressing different opinions drive the society as well as the country to stagnation and backwardness. Being unable to change the situation and disapproving of the Communist ideology, he asked for permission to emigrate together with his family to the West (Mitaitė 2002, 89–90). It should be noted that Venclova's involvement into the activity of the Lithuanian Helsinki Group opened the doors for his emigration in 1977.

In addition, they continued in emigration intellectual struggle against the Soviet occupation of the Baltic states and Sovietization of the Baltic people. Venclova lived and worked as a representative of the Lithuanian Helsinki Group (Venclova 2000a, 276). On 24 February 1977, he gave evidence (testified) on the human rights situation in the Lithuanian SSR to an US Congress Commission. Venclova was deprived of the USSR citizenship for the activities denigrating the image of the Soviet citizen by the decree of 14 June 1977. As a consequence, Tomas Venclova's name was banned from the Soviet press, and his books from larger libraries were removed to special library funds (*spetsfonds*) whereas those kept in smaller libraries were pocketed by faithful readers, thus saving them from destruction (Mitaitė 2002, 97–99, 121)⁷. Štormas became a professor in political science⁸ and published more than 300 research papers and articles on the Soviet occupation of Lithuania, Sovietization of the Lithuanian society, proposed specific political actions regarding the occupied homeland, and developed political schemes for

⁷ Venclova taught semiotics at Berkely University (California) in 1977, and later at Ohio University and California University in Los Angeles. He was the vice chair of the Lithuanian Writers' Union in 1979–82. He taught Slavic literature at Yale University since 1980, became the professor (1985), and then emeritus (2013). Venclova was the chair of the Association for the Advancement of Baltic Studies in 1989–91. He has been living in Lithuania since 2018 (Satkauskytė).

⁸ In emigration, Štormas worked as a professor at several universities: taught at Bradford and Salford universities in the United Kingdom in 1974–89. In 1989–2003, he worked as Professor of Political Science at Hillsdale College in Michigan and gave lectures at the University of Chicago, Boston College, Assumption College and Hoover Institution at Stanford University as a visiting professor (Aleksandras Štormas).

the restoration of Lithuania's statehood.

3. An individual in Soviet society

Štomas analysed the impact of the Soviet ideology on the individual and society in his research studies and articles. According to him, there was not a single "Lithuanian or even non-Lithuanian left [...] who would ideologically support the existing political system and believe in Soviet and Communist ideals" (Štomas 2001f, 218). In Štomas' opinion, this breeds political resignation, apoliticity, and social autism, which result in moral cynicism and escapism. People would retire into themselves or withdraw to the narrow circle of their family, organize informal groups of friends based on friendship or common interests such as literature, cinema, or sports or try to escape the absurd of reality and remorse by means of alcohol. The society would gradually lose respect to all commonly accepted values such as public property and people would get involved into the plunder of public property and "shadow economy" (Štomas 2001f, 219–220).

Depending on their daily political behaviour, people of the occupied Baltic states, according to Štomas, could be classified into three groups. The first group, which he called unconditional conformists (collaborators), consisted of those who without reservations served the Soviet authorities with rather simple objectives, i.e., to satisfy their basic needs, ensure personal safety, and rise to the highest possible ranks in their party and professional career. Such individuals were not numerous, and formed a minority among Lithuanians, Latvians, and Estonians. The majority of them formed the second group, i.e., conservationists (partial conformists). They were perfectly adjusted to the Soviet rule, conscientiously worked on its behalf or participated in the official life in other ways. But at the same time, they made every effort to preserve the nation's identity and integrity, historical memory, native language, traditional culture and monuments as well as conserve the country's nature and strengthen its economy. Their behaviour was determined by the perception that political regimes are subject to change, yet the restoration of statehood requires sustained integrity of the nation. In principle, it can be called "infrastructural" dissidence. The third group consisted of active dissidents who, just as the unconditional conformists ("extra-structural" dissidents), were in absolute minority among Lithuanians, Latvians, and Estonians. They simply refused to adjust to the Soviet rule and found themselves outside the official system. They became "extra-structural" dissidents who were persecuted, dismissed from work, deprived of social status and means of support but were also recognized in their homeland and abroad. Štomas believed that the minority of "extra-structural" dissidents was inseparable from the conservationist

group (partial conformists or “infrastructural” dissidents) (Štromas 2001d, 190–191; 2001e, 93–95; 2001f, 245–252). According to Štromas, although the majority of people in the occupied Baltic states became conformists, the demographic situation of the Baltic people and their political-psychological attitude were such that in principle they were ready to progress to free and independent existence on the first favourable occasion (Štromas 2001e, 95).

We can agree with Leonidas Donskis’ affirmation that Štromas could be rightly attributed to the most prominent critics of totalitarianism and Communist ideology such as Hannah Arendt, Karl Jaspers, Karl R. Popper, Raymond Aron, Leszek Kołakowski, and Ernest Gellner who took an academic and theoretical approach to the ideas that Yevgeny Zamyatin, George Orwell, Czesław Miłosz, Milan Kundera, and Tomas Venclova expressed in their works of fiction, literary critique, and political essays (Donskis 2005, 108).

Conclusion

To summarize, it could be claimed that the main reasons which prompted Štromas and Venclova to oppose the Soviet regime were the occupation of the Baltic states, and undergoing repressions, deportations, illegal arrests, violations of human rights, and aggressive policy of the USSR in suppressing the Hungarian Revolution of 1956 by military force. Having lost any illusions regarding the Soviet political system, they gradually got involved in dissident activities. At first, they formed unofficial circles of self-education, established connections with Russian dissidents, contributed to underground press, and founded and supported the Lithuanian Helsinki group. Later their criticism of the regime led Štromas and Venclova to forced emigration to the West where they actively continued intellectual struggle against the Soviet occupation of the Baltic states and Sovietization of the Baltic people.

Štromas’ research and publications were focusing on the effects of the Soviet ideology on the person and the society. In his view, depending on their daily political behaviour, people of the occupied Baltic states could be divided into three categories: 1) unconditional conformists (collaborators) who served the Soviet authorities without reservations with simple objectives, i.e., to satisfy their basic needs, ensure personal safety, and rise to the highest ranks in their party and professional career; 2) conservationists (partial conformists) who were perfectly adjusted to the Soviet rule, conscientiously worked on its behalf, or participated in the official life in other ways, but made every effort to preserve the nation’s identity and integrity, historic memory, native language, traditional culture, and monuments; and 3) active “extra-structural” dissidents who simply refused to ad-

just to the Soviet order and found themselves cast outside the Communist control system. The majority of people in the occupied Baltic states were conformists, and their behaviour was determined by the perception that political regimes are subject to change. Štomas believed that the Baltic peoples were ready to progress to free and independent existence on the first favourable occasion. His insights were confirmed by the restoration of independence of Lithuania, Latvia, and Estonia in the 1990s.

References

- Štomas, A. (2001a) Aleksandro Štomo politologiniai horoskopai [Aleksandras Štomas' political horoscopes]. In: Štomas, A. *Laisvės horizontai* [Horizons of Freedom], ed. Liūtas Mockūnas. Vilnius: Baltos lankos. Pp. 638–648.
- Štomas, A. (2001b) Lietuviškojo universalizmo ištakose [In the origins of Lithuanian universalism]. In: Štomas, A. *Laisvės horizontai* [Horizons of Freedom], ed. Liūtas Mockūnas. Vilnius: Baltos lankos. Pp. 277–302.
- Štomas, A. (2001c) Man Sniečkus buvo Lietuvos Stalinas [For me, Sniečkus was the Stalin of Lithuania]. In: Štomas, A. *Laisvės horizontai* [Horizons of Freedom], ed. Liūtas Mockūnas. Vilnius: Baltos lankos. Pp. 585–591.
- Štomas, A. (2001d) Mūsų dienų įvykiai Lietuvoje – ateities veidrodis [Current events in Lithuania are a mirror of the future]. In: Štomas, A. *Laisvės horizontai* [Horizons of Freedom], ed. Liūtas Mockūnas. Vilnius: Baltos lankos. Pp. 186–198.
- Štomas, A. (2001e) Pabaltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimo galimybės [Possibilities for the restoration of the independence of the Baltic States]. In: Štomas, A. *Laisvės horizontai* [Horizons of freedom]. Vilnius: Baltos lankos. Pp. 83–109.
- Štomas, A. (2001f) Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos (su Tomo Venclovos komentarais) [Political consciousness in Lithuania and the visions of the country's future reflected in it (with Tomas Venclova's comments)]. In: Štomas, A. *Laisvės horizontai* [Horizons of Freedom], ed. Liūtas Mockūnas. Vilnius: Baltos lankos. Pp. 204–268.
- Štomas, A. (2001g) Sutikčiau būti pasiuntiniu Maskvoje [I would agree to be an ambassador in Moscow]. In: Štomas, A. *Laisvės horizontai* [Horizons of Freedom], ed. Liūtas Mockūnas. Vilnius: Baltos lankos. Pp. 517–535.
- Venclova, T. (2001) Lietuvos ir pasaulio pilietis [A citizen of Lithuania and the world]. In: Štomas, A. *Laisvės horizontai* [Horizons of Freedom], ed. Liūtas Mockūnas. Vilnius: Baltos lankos. Pp. 9–31.
- Venclova, T. (2000a) Iš istorinio optimisto patirties [From the experience of a historical optimist]. In: Venclova, T. *Manau, kad ...: pokalbiai su Tomu Venclova*

[I think that ...: conversations with Tomas Venclova], ed. Zita Kutraitė. Vilnius: Baltos lankos. Pp. 276–298.

Venclova, T. (2000b) Nerašysiu ir nesakysiu to, kuo netikiu: pokalbis su Kaziu Bradūnu [I won't write and say what don't believe: a conversation with Kazi Bradūnas]. In: Venclova, T. *Manau, kad ...: pokalbiai su Tomu Venclova* [I think that ...: conversations with Tomas Venclova], ed. Zita Kutraitė. Vilnius: Baltos lankos. Pp. 7–11.

Aleksandras Štomas. In: *Visuotinė lietuvių enciklopedija* [General Lithuanian Encyclopaedia]. <https://www.vle.lt/straipsnis/aleksandras-stomas/> (05.02.2023). Anušauskas, A., Burauskaitė B. (2003) *Freedom of the Baltics. Responsibility of Europe: searching the ways for liberation of the Baltic States: civil protest and the European Parliament in 1979–1983*. Vilnius: Valstybės žinios. 290 p.

Donskis, L. (2005) *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai* [Identity and Freedom: Three intellectual portraits]. Vilnius: Versus Aureus. 221 p.

Jaseliūnas, E. Savilaida [Underground publishing]. In *Visuotinė lietuvių enciklopedija* [General Lithuanian Encyclopaedia]. <https://www.vle.lt/straipsnis/savilaida/> (01.03.2023).

Mitaitė, D. Antanas Venclova. In: *Visuotinė lietuvių enciklopedija* [General Lithuanian Encyclopaedia]. <https://www.vle.lt/straipsnis/antanas-venclova/> (05.02.2023).

Mitaitė, D (2002) *Tomas Venclova: Biografijos ir kūrybos ženklai* [Tomas Venclova: Signs of biography and creation work]. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas. 223 p.

Samizdat. Soviet literature. In: *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/technology/samizdat> (08.02.2023).

Satkauskytė, D. Tomas Venclova. In: *Visuotinė lietuvių enciklopedija* [General Lithuanian Encyclopaedia]. <https://www.vle.lt/straipsnis/tomas-venclova/> (06.02.2023).

Klūstot par disidentu: Aleksandra Štoma un Toma Venclovas piemērs

Atslēgas vārdi: disidents, Aleksandrs Štoms (*Aleksandras Štomas*), Toms Venclova (*Tomas Venclova*), disidentisms, padomju sabiedrība, kolaborants, konformists

Kopsavilkums

Rakstā, analizējot disidentu Aleksandra Štoma (1931–1999) un Toma

Venclovas (dz. 1937) darbību, tika atklātas padomju režīma laikā 1960.–1980. gados disidentisma iezīmju izpausmes Lietuvā. Rakstā analizētais materiāls ļauj secināt: 1. Štoma un Venclovas pret padomju režīmu vērsto disidentu darbību galvenie iemesli bija Baltijas valstu okupācija un represijas, deportācijas, nelikumīgie aresti, cilvēktiesību pārkāpumi, PSRS agresīvā politika, apspiežot Ungārijas 1956. gada revolūciju ar militāru spēku. 2. Nelolojot ilūzijas par padomju politisko sistēmu, Štoms un Venclova pamazām iesaistījās disidentu darbībā. Sākumā viņi veidoja neformālos pašizglītības pulciņus, nodibināja sakarus ar krievu disidentiem, publicējās pagrīdes presē, nodibināja un atbalstīja Lietuvas Helsinku grupu. Vēlāk režīma kritika noveda Štomu un Venclovu līdz piespiedu emigrācijai uz Rietumiem, kur viņi aktīvi turpināja intelektuālo cīņu pret Baltijas valstu padomju okupāciju un baltiešu sovetizāciju. 3. Štoma skatījumā okupēto Baltijas valstu iedzīvotājus atkarībā no ikdienas politiskās uzvedības varēja iedalīt trīs grupās: 1) beznosacījuma konformistu (kolaborantu) grupai viņš pieskaitīja tos, kuri bez ierunām kalpoja padomju varai ar diezgan vienkāršiem mērķiem – lai apmierinātu savas pamatvajadzības, nostiprinātu personīgo drošību un savā partijas un profesionālajā karjerā paceltos pēc iespējas augstākos līmeņos; 2) konservatīvie (daļēji konformisti), kuri lieliski pielāgojās padomju varai, apzinīgi strādāja tās labā vai kā citādi piedalījās varas akceptētajā dzīvē, bet pielika visas pūles, lai saglabātu tautas identitāti un integritāti, vēsturisko atmiņu, dzimto valodu, tradicionālo kultūru un pieminekļus; 3) aktīvie “ārpusstrukturālie” disidenti, kuri vienkārši atteicās pielāgoties padomju iekārtai un atradās ārpus komunistu kontrolētās sistēmas. 4. Okupēto Baltijas valstu sabiedrību lielākā daļa bija konformisti un viņu uzvedību noteica uzskats, ka politiskie režīmi mēdz mainīties. Štoms ticēja, ka baltieši pie pirmā labvēlīgā gadījuma ir gatavi sekmēt brīvību un neatkarību. Viņa atziņas apstiprināja Lietuvas, Latvijas un Igaunijas neatkarības atjaunošana 20. gs. 90. gados.

Juris Jefuni

“Sakrālās valsts” ideja un krievu diaspora Latvijā (1918–1940)

Atslēgas vārdi: Latvija, Krievija, impērija, monarhisti, “Trešā Roma”, katehons, “sakrālās valsts” koncepcija, krievu emigrācija

Kopsavilkums

Raksts ir veltīts “sakrālās valsts” idejai, kura arī šodien tiek lietota propagandas nolūkos. Šī problemātika tiek kontekstualizēta starpkaru Latvijas notikumos, līdz ar to pētījums balstīts uz Latvijas Politiskās policijas dokumentiem, tostarp nepublicētiem. Vēstures avotu analīzes pamatā ir “sakrālās valsts” pētnieciskie darbi reliģiskās filozofijas jomā. Krievu pēcrevolūcijas emigrācijā “sakrālās valsts” ideoloģija ir plaši pētīta, tomēr trūkst pētījumu, kas akadēmiskajā līmenī mērķtiecīgi analizētu situāciju Latvijā, balstoties Latvijas dokumentu materiālos. Šis pētījums ir daļa no plašākiem darbiem reliģijas un ideoloģijas problemātikā starpkaru Latvijā, balstīts starpdisciplinārā avotu izpētē, iesaistot teoloģijas, reliģijas zinātņu un filozofijas disciplīnas. Rakstā tiek sniegta “sakrālās valsts” fenomenoloģijas vispārēja analīze vēstures kontekstā, kam seko starpkaru Latvijas situācijas apskats.

Ievads

Raksta mērķis ir izskaidrot Latvijas Pareizticīgās Baznīcas (LPB) krievu diasporas¹ (pētījuma mērķa grupas) vērtību un uzskatu specifiku, ietekmi uz konfliktu starp LPB krievu un latviešu ticīgo kopām starpkaru Latvijā. Pētījumā izvirzīta hipotēze: “sakrālās valsts” koncepcijas² ietekme uz mērķa grupas pārstāvju vērtību un uzskatu kompleksu, minētā konflikta norisēm. Pētījuma uzdevumi:

¹ Šajā rakstā jēdziens “krievu diaspora” aptver gan Latvijas teritorijā vēsturiski dzīvojošo krievu minoritāti, gan pēcrevolūcijas krievu balto emigrāciju, kā arī nekrievu izcelsmes personas, kas sevi saista ar Krieviju, tās valodu un kultūru vai identificē sevi kā krievi.

² Vēsturniece T. Šebzuhova (*Татьяна Шебзухова*, 1973) Krievijas valstiskuma pētniecības kontekstā pielieto formulējumu “varas sakralitāte”, “Krievijas impērijas sakrālais raksturs” (Shebzukhova 2021, 30–34, 40, 43–46), kā arī “sakrālā ķēniņvalsts” (Shebzukhova 2021, 48–49) [šeit un turpmāk tulkojums latviešu valodā: J. Jefuni], ar kuriem viņa apzīmē virkni valstiskuma ideju un ar tām saistītu naratīvu, apvienojot tos vienotā valstiskuma koncepcijā. Tā kā gan pati T. Šebzuhova (Shebzukhova 2021, 48), gan citi autori (piem., Балытников 2013) atzīst, ka valsts sakralitātes koncepcija ne vienmēr saistāma ar “ķēniņu” jeb monarhu, lietderīgi T. Šebzuhovas formulējumu “sakrālā ķēniņvalsts” padarīt iekļaujošāku un lakoniskāku, reducējot līdz formulējumam “sakrālā valsts”, kas 2023. gadā ticis prezentēts vairākās starptautiskās konferencēs un tiek lietots šajā rakstā.

pamatot pētījuma mērķa grupas izvēli; definēt “sagrālās valsts” koncepcijas fenomenu; teorētiskā līmenī noteikt šīs koncepcijas saistību ar pētījuma mērķa grupu; dokumentālā materiālā³ konstatēt un apkopot minētās koncepcijas (no tās atvasinātu naratīvu) ietekmi uz mērķa grupas pārstāvju vērtībām, ieskatiem, rīcību kopumā uz minēto konfliktu.

“Sagrālās valsts” koncepcijas fenomena reliģiskais raksturs, kā arī LPB problemātikas konteksts nosaka starpdisciplināru pieeju pētījumam, kas tika īstenots gan vēstures, gan teoloģijas un reliģijas zinātnes plaknē. Pētījuma īstenošanai ir pielietota vēsturiski ģenētiskā un avotpētnieciskā metode. Pētījuma bāzi veido Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīva (turpmāk – LNA LVVA) Latvijas Politiskās Pārvaldes (turpmāk – PP, darbojusies līdz 1940. gadam) dokumentu fondi, kā arī 1920.–1930. gadu publikācijas presē. Kā papildu avoti ir piesaistīti Bībeles teksti, teologu un filozofu darbi. “Sagrālās valsts” koncepcijas problemātikai veltītu historiogrāfiju pārstāv⁴ filologu B. Uspenska (*Борис Успенский*, 1937) un I. Bražņikova (*Илья Бражников*, 1970) darbi; koncepcijas recepcijai veltītas diakona N. Kotara (*Nicholas Kotar*, 1980) un vēsturnieka N. Taļberga (*Николай Тальберг*, 1886–1967) publikācijas. Krievu diasporas problemātika starpkaru Latvijā ir apskatīta vēsturnieku T. Feigmanes (*Tatjana Feigmane*, 1952), A. Gusačenko (*Andrejs Gusačenko*, 1982) un J. Abizova (*Jurijs Abizovs*, 1921–2006) rakstos. Savukārt starpetniskas attiecības LPB kontekstā raksturotas priesteru J. Kalniņa (1961) publikācijās. “Sagrālās valsts” koncepcijas apoloģija ir atrodamā vairāku postkomunistiskās Krievijas autoru, piemēram, filozofa A. Dugina (*Александр Дугин*, 1962), publicista V. Balitņikova (*Вадим Балытников*, 1975) rakstos, tai piekrīt arī I. Bražņikovs; šobrīd šī koncepcija ir pieprasīta propagandas nolūkiem Krievijā. Ņemot vērā problemātikas aktualitāti, rakstā ir iekļauts minētās koncepcijas kritisks apskats.

Krievu diasporas struktūra un identitāte Latvijā

Latvijas Republikas neatkarības periods no 1918. līdz 1940. gadam hronoloģiski sakrīt ar masveida krievu pēcrevolūcijas emigrācijas fenomena veidošanos un šīs emigrācijas aktīvas darbības laiku. Krievu bēgšana no padomju režīma skāra daudzas valstis pasaulē, pirmām kārtām Eiropā. Starp šos bēgļus uzņēmušām Eiropas valstīm ir pamanāma jaundibināto valstu grupa, kuru teritorija vēl nesen bija pakļauta Krievijas impērijai⁵ un kur jau

³ Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīva Latvijas Politiskās Pārvaldes fonda dokumenti (1918–1940).

⁴ Rakstā citētu autoru publikācijas skat. avotu un literatūras sarakstā.

⁵ To statuss attiecībā pret Krievijas imperatoru variējās no autonomas Somijas lielkņazistes līdz, piem., Kauņas gubeiņai, kurai nebija nekādu valstiskuma vai autonomijas atribūtu.

ilgstoši dzīvoja ievērojams etnisko krievu skaits; viena no šīm valstīm ir Latvija. Pirmie krievu tautības iedzīvotāji – vecticībnieki te masveidā parādījās 17. gs. otrajā pusē⁶, turklāt tieši kā emigranti – bēgļi, kas tika vajāti Krievijas caristē un bija vīlušies savā ticībā Krievijai kā sakrālajai valstij. Pēc tagadējās Latvijas teritoriju pievienošanas Krievijas imperatora kronim 18. gs. sākās lielkrievu tautības iedzīvotāju pieplūdums (taču vairs ne kā savā dzimtenē vajāti bēgļi, bet gan kā impērijas pamattautība), sasniedzot lielāku skaitu 19. gs. beigās – 20. gs. sākumā. Konfesijas ziņā šie ieceļotāji bija pareizticīgie; taču līdztekus šai plūsmai turpinājās arī lielkrievu vecticībnieku pieplūdums. 1917. gada Oktobra revolūcija un turpmākie notikumi Krievijā izraisīja jaunu krievu bēgļu vilni, kas plaši skāra jaundibināto Latvijas valsti. Līdzīgi kā vecticībnieki 17. gs., arī šoreiz krievu bēgļi ieradās ārvalstnieku emigrantu statusā⁷. Tādējādi krievu diaspora, kura dzīvoja Latvijā 1918.–1940. gadā, ir izveidojusies no trim lieliem slāņiem un piederēja galvenokārt pareizticīgo un vecticībnieku konfesijām.

Ņemot vērā, ka Latvijas valsts izveidota tikai 1918. gadā un pirms tam tās teritorija bija ilgstoši pakļauta Krievijas impērijai, krievu diasporas aprindās Latvijā īpašu specifisku guvis jautājums par mītnes valsts Latvijas un vēsturiskās dzimtenes Krievijas savietojamību indivīda identitātē, kas izpaužas indivīdu izpratnē par Latvijas valsts nākotni Krievijas valsts interešu kontekstā⁸. Tādējādi krievu diasporā Latvijā 20. gados bija sastopamas personas, kas pirms dažiem gadiem nevarētu iedomāties, ka tagadējās Latvijas teritorija, kuru viņi raduši uztvert kā savas dzimtas valsts sastāvdaļu, kļūs par citu valsti, "ne-Krieviju", kur viņi paši būs etniska minoritāte (diaspora).

Daudzu diasporas pārstāvju cerības un domas bija vērstas uz Krieviju un tās

⁶ Šajā pašā laikā un, iespējams, pat agrāk Latvijas teritorijā apmetās uz dzīvi ne tikai krievu vecticībnieki, bet arī Žečpospolitas pavalstnieki, t. s. *litvīni* jeb baltkrievi (piem., tirgoņi Jēkabpilī), kuri piederēja gan Pareizticīgajai Baznīcai vai Uniātu Baznīcai (pakļauta Romas pāvestam) un kurus vairums krievu autoru (kā arī daži latviešu) ierasti dēvē par "krieviem", ignorējot to, ka tie bija etniskie *litvīni*, turklāt Žečpospolitas pavalstnieki un bieži vien uniāti. Tādējādi šo ieceļotāju grupu nebūtu korekti pieskaitīt krievu tautas pārstāvjiem Latvijas teritorijā un iekļaut šī pētījuma mērķa grupā (lai gan Krievijas impērijas laikā šī grupa daļēji tika pārkrievojota).

⁷ Jānorāda, ka krievu diasporai Latvijā var pieskaitīt arī personas, kuras identificējušas sevi kā krievi vai Krievijas patrioti, tomēr viņu etniskā izcelsme nebija nedz lielkrievu, nedz austrumslāvu (t. i., ukraiņu vai baltkrievu), bet, piem., baltvācu, kā zemāk pieminētais kņazs Anatolijs Līvens (*Анатолий фон Ливен*, 1872–1937) vai ievērojamais sabiedriskais darbinieks Peters (Pjotrs) Strūve (*Пётр Струве*, 1870–1944). Jāatzīmē, ka šādas personas nereti piederēja pareizticīgo konfesijai, taču praktiski nav novērotas vecticībnieku aprindās.

⁸ Šis jautājums tikpat kā nenodarbināja to krievu diasporas pārstāvju prātus, kuri piederēja Vecticībai, kas, pēc 1930. gada datiem, aptvēra ap 45% krievu diasporas Latvijā (*Феўзмана*), līdz ar to ļauj atstāt šo grupu ārpus pētījuma fokusa.

interesēm⁹. Latvijas un Krievijas valsts interešu kolīzija krievu baltās emigrācijas aprindās nebija abstrakta (ko ilustrē, piemēram, Krievijas Rietumu brīvprātīgo armija, kura 1919. gadā karojusi pret Latvijas Republiku par "Baltijas guberņu" iekļaušanu restaurējamā Krievijas lielvalstī). Tādējādi attieksme pret Latviju uz Krievijas valsts interešu fona bija aktuāls izaicinājums krievu diasporai Latvijā¹⁰, šī izaicinājuma atrisinājums bija ikviena diasporas pārstāvja paša ziņā, individuāla izvēle. Neapšaubot krievu diasporas lojalitāti pret Latviju kopumā, jākonstatē, ka šī lojalitāte nebija totāla¹¹.

Latvijas Pareizticīgās Baznīcas situācijas izpēte izceļ zīmīgas pretrunas starp LPB latvisko un krievisko kopu. Šīs pretrunas nomarkē arī tos procesus, kas norisinājušies tajā krievu diasporas daļā Latvijā, kura asociēja sevi ar pareizticīgo konfesiju. Šīs pretrunas ir liecība tam, ka abās – latviskā un krieviskajā – LPB kopās tika uzturētas ne tikai kopīgas (pareizticīgo konfesijas noteiktas), bet arī atšķirīgas, specifiskas vērtības. Atstājot latviskās kopas problemātiku izpētei nākotnē, šis raksts ir veltīts LPB krieviskās kopas vērtību specifikai, kuru saskaņā ar izvirzīto hipotēzi ietekmē "sakrālās valsts" koncepcija¹².

⁹ Par krievu balto (antikomunistu) emigrantu primāro mērķi tika deklarēta Krievijas atbrīvošana no padomju varas kā no krievu tautu un tās valstiskumu graužoša faktora. Tomēr, pieaugot PSRS varenībai (īpaši pēc 1930. gada), padomju varas noliegšana diasporas aprindās mazinājās, daļa kļuvusi iecietīgāka pret faktiski pastāvošu padomju iekārtu (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 687/2. l., 42. lp.). Tādējādi virsmērķis, kurš varēja apvienot ārpus PSRS dzīvojušos Krievijas patriotus neatkarīgi no viņu politiskiem vai reliģiskiem ieskatiem, bija Krievijas varenības atjaunošana. Tādējādi, uzskatot, ka padomju vara sāk sekmēt, nevis graut valsts varenību, ievērojama daļa ārpus PSRS dzīvojošo Krievijas patriotu bija gatava izrādīt lojalitāti pret padomju režīmu un ignorēt šī režīma noziegumus un tā vērsanos pret reliģiju (skat. arhīva dokumentus), kas parāda, ka Krievijas valstiskā varenība šajās aprindās tika uzskatīta par augstāku vērtību nekā tās valstsvaras izturēšanās pret reliģiju: piem., analizējamā dokumentā var redzēt, ka it kā ticīgā cilvēka V. Ziversa nostāja šajā jautājumā pārsteidz pat PP aģentūras nodaļas vadītāju R. Stiglicu (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 687/2. l., 42. lp.).

¹⁰ Jānorāda, ka krievu balto emigrantu politiskās organizācijas, neskatoties uz pieķeršanos "Vienotās un nedalāmās Krievijas" ideālam, periodā līdz Otrajam pasaules karam agrāk vai vēlāk oficiāli atzina Baltijas valstu neatkarību un neattiecināja uz tām savu "Vienotās un nedalāmās Krievijas" principu (skat., piem., A. Līvena pozīciju: Боромазов 2018, 33–34). Kā uz krievu sabiedriskas (ne politiskas) organizācijas lojalitātes pret Latviju piemēru var norādīt biedrības "Sokol" darbību (Гусаченко 2016, 33–34). Tomēr lojalitātes problēma saglabājas katra indivīda līmenī, par ko liecina dokumenti (piem., 1939. gadā rakstīts Latvijas sūtņa Parīzē O. Grosvalda ziņojums: "pastāv nopietni iemesli domāt, ka "Nacionālņij Sojuz novavo pakoļēņija" [Nacionālā jaunās paaudzes apvienība] izturas negatīvi pret Latvijas valsts patstāvību...". LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 687/2. l., 19. lp. Oriģināla ortogrāfija saglabāta).

¹¹ Par šo tēmu skat., piem., J. Abizova viedokli (Абызов 1996, 306).

¹² Starpkaru Latvijā Krievijas kā "sakrālās valsts" idejas piekritēji parasti tika dēvēti par (krievu) monarhistiem (tā laika dokumentos sastopams arī variants "monarkīsti"). Tomēr šī definīcija nav precīza: kā bija norādīts iepriekš, "sakrālās valsts" idejas (tostarp tās krievu redakcijas) piekritēji savos politiskos uzskatos ne vienmēr ir monarhisti (it īpaši dinastiskas monarhijas izpratnē).

"Sakrālās valsts" koncepcija un tās recepcija Krievijā

Ideja par ideālo sabiedrību (valsti) ir sastopama dažādu reliģiju kontekstā; vairākās reliģijās tā ir daļa no to doktrīnas. Savukārt kristietības doktrīnas pamatavots Jaunā Derība nepiedāvā konkrētu sociāli politisku projektu, kas būtu jārealizē kristiešiem¹³. Tomēr Jaunās Derības tekstā ir atrodamas jēdziens "katehons" (κατέχων)¹⁴, kuram piemīt būtiska nozīme reliģiski politisku ideju attīstībā viduslaiku kristietības kontekstā. Tā kā avota tekstā šī jēdziena nozīme nav skaidrota, radās dažādas interpretācijas. Starp tām ir izceļama viena, kuras aizsākumi ir meklējami Tertuliāna (*Quintus Septimius Florens Tertullianus*, 2.–3. gs.) darbā "*Apologeticus pro Christianis*", saskaņā ar kuru "katehons" nozīmē Romas impērijas valstsvaru (Romas valsts tiek saprasta kā kārtības garants, kas aptur haosu pasaulē)¹⁵. Tertuliāna traktējums legalizē kristietībai naidīgo Romas valsti Kristīgās Baznīcas kolektīvajā apziņā: šajā traktējumā valsts nav inferālais fenomens jeb ļaunuma izpausme, kas cīnās pret Baznīcu, bet gan Dieva Providences instruments, ar kuru Baznīca var pastāvēt līdzās. 4. gs. sākumā no Romas impērijas puses norisinājās simetrisks process – kristietība tika legalizēta Romas impērijā. Savukārt 380. gadā ar Teodosija Lielā (*Flavius Theodosius*, 347–395) ediktu kristietība kļuva jau par vienīgo legālo reliģiju Romas impērijā, kas nozīmēja Romas valsts un Baznīcas sakļaušanos. Pavisam citos – kristiešu vajāšanas – apstākļos formulētā Tertuliāna ideja šajā jaunajā valsts un Baznīcas vienotības situācijā iegūst jaunu skanējumu, kļūstot par "sakrālās valsts" koncepcijas pamatu¹⁶. Bizantiešu ceļotājs un rakstnieks Kosma Indikoplevsts

¹³ Sal. ar vēlāk tapušo islāma Kalifāta projektu vai ar Vecās Derības piedāvāto smalki reglamentētu sabiedrības attiecību regulējumu (piem., 5. Moz. 19:2 – 25:15).

¹⁴ "καὶ νῦν τὸ κατέχων οἶδατε, εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν ἐν τῷ ἐαυτοῦ καιρῷ· τὸ γὰρ μυστήριον ἥδη ἐνεργεῖται τῆς ἀνομίας, μόνον ὁ κατέχων ἄρτι ἕως ἐκ μέσου γένηται." (citēts pēc: Πατριάρχικὸ 1904); E. Glika Bībeles 8. izdevumā: "Un nu jūs zināt, kas aizkavē, tiekams viņš parādās savā laikā. Jo netaisnības noslēpums jau ir spēkā, tikai ka Tam, kas viņu līdz šim aizkavē, vēl būs tapt atņemtam nost" (2. Tes. 2:6–7); ὁ κατέχων – kaut kas vai kāds, kas (kurš) attur, aiztur (dotajā kontekstā – attur ļaunumu no galīgas uzvaras gūšanas pasaulē).

¹⁵ Tertuliāns attīsta apustuļa Pāvela skatījumu uz kristiešu attiecībām ar valsti, respektīvi, lojalitāti esošai valstvarai (sal. Rom. 13:1–7). Jāatzīmē, ka Tertuliāns starp kristiešu autoriem izceļas ar savu nihilistisku attieksmi pret sekulāro pasauli, pie kuras pieder arī valsts – līdz ar to viņam kategoriski nevar piedēvēt izdabāšanu valstij vai romiešu patriotismam, tātad Tertuliāna piedāvātais jēdziena "katehons" skaidrojums ir reliģisks un atspoguļo paša Tertuliāna pārliecību (par to plašāk: Братухин 2011, 4, 10).

¹⁶ Jāņem vērā, ka kristietība kā vienīgā valsts reliģija 298.–314. gadā tikusi nostiprināta Armēnijā; 312.–313. gadā vēl pagāniskā Romas impērija karoja pret kristīgo Armēniju. Vēl agrāk kristietība kā valsts reliģija nostiprinājusies Osroenā Divupē, no kurienes, visdrīzāk, kristietība ienākusi Armēnijā. Ap 326. gadu kristietība kļuvusi par valsts reliģiju Gruzijā. Arī citur Kaukāza reģionā, kā arī Persijā 4.–5. gs. pastāvēja lielas kristiešu kopienas, kuras respektēja attiecīgo valstu vara. Armēnijas valsts un Baznīcas attiecību pieredze vēlāk bija ņemta vērā Romas impērijā

(Κοσμάς Ἰνδικοπλεῦστης, 6. gs.)¹⁷ izteica viedokli, ka, tā kā Jēzus Kristus piedzimis Romas impērijas robežās un tika pakļauts ķeizara Augusta rīkotajai tautas skaitīšanai, Romas impērija ir uzskatāma par Jēzus "Mātesvalsti", ar ko šī valsts zināmā mērā tika pielīdzināta Dievmātei Marijai. Šis marģinālais viedoklis Bizantijas teoloģijas laukā neizpelnījās atzinību, rodot savu pielietojumu vēlāk, pēc Bizantijas norieta Maskavas kņazistē (Бражников 2011).

"Sakrālās valsts" koncepcija ir galvenais Eiropas viduslaiku raksturojums, kas piemīt vienlīdz Eiropas Rietumu un Austrumu viduslaikiem, tomēr Rietumos un Austrumos šī ideja realizējusies dažādā veidolā. Svarīgu lomu šīs koncepcijas attīstībā – sākumā galvenokārt Rietumeiropā – kopš Kārļa Lielā (*Carolus Magnus*, 742?–814) spēlēja impērijas tālāknodošanas (*Translatio Imperii*) ideja, kura kalpojusi Romas impērijas "sakrālās valsts" turpinātības leģitimizācijai – attiecībā uz Kārli Lielo kā (Rietumu) Romas imperatoru un vēlāk uz Svēto Romas impēriju.

"Sakrālās valsts" koncepcija tika pielietota arī Austrumeiropā, ne tikai Bizantijā. Tā pēc Austrumu Romas jeb Bizantijas impērijas bojāejas 1453.–1470. gadā šī koncepcija tika pielietota, lai leģitimizētu Maskavas (Krievijas) valsti kā Romas impērijas (kura viduslaiku cilvēku apziņā bija uztverama kā "sakrālā valsts" jeb "katehons" Tertuliāna izpratnē) turpinātāju un tiesību pārmantotāju. Maskavas kontekstā "sakrālās valsts" koncepcija parādās Krievzemes¹⁸ metropolīta Zosimas

(it īpaši tās austrumu daļā), attīstot attiecības starp valsti un Baznīcu. Tā ap 6. gs. Austrumu Romas impērijā (Bizantijā) izkristalizējās ideja par "sakrālo valsti" kā dievišķās kārtības un pat Dieva Valstības attēlu virs zemes, no kā izrietēja secinājums par šīs valsts vienīgumu un globālu raksturu (ja Dievs ir viens un Dieva Valstība ir viena, tad "sakrālā valsts" virs zemes ir vienīgā), kas nozīmēja "sakrālās valsts" ekskluzīvu un globālu misiju, kuras īstenošanu varētu nodrošināt ekskluzīvas tiesības, kas pienākas šai valstij (piem., starptautisko attiecību plaknē), kas savukārt veidoja priekšnosacījumu kristīgās ētikas normu revīzijai un to pielietošanas selektivitātei. Šāds ētikas erozijas process ir raksturīgs visiem gadījumiem, kur kristietība tiek izmantota ekspansijas ideoloģijas labā (par piemēru var kalpot eiropiešu īstenotā koloniālā politika). "Sakrālās valsts" misija bizantiešu izpratnē bija "katehona" funkcijas pildīšana globālā mērogā, kā arī kultūras un politiska līderība kristīgajā pasaulē. Tomēr brutāli iekļaut visas kristiešu apdzīvotas zemes "sakrālās valsts" sastāvā Bizantijai neizdevās (jau 7. gs. Kalifāta teritorijas izplatīšanās lika robežas bizantiešu "sakrālās" impērijas ambīcijām). Globālu pasaules un cilvēces sakralizācijas misiju caur iekļaušanu "sakrālās valsts" sastāvā pēc Bizantijas krišanas centīsies īstenot Krievija. Tomēr vēsturiskais fakts, ka Divupes un Kaukāza reģionā kristīgais valstiskums parādījies tad, kad uz "katehona" lomu pretendējoša Romas impērija vēl bija pagāniska, ir pretrunā ar "sakrālās valsts" konstrukcijām, kas balstās uz Romas impērijas kā "katehona" idejas. Attiecīgi gan Rietumeiropas, gan Bizantijas, gan Krievijas (arī mūsdienās) "sakrālās valsts" naratīvi cenšas šo faktu ignorēt.

¹⁷ Jāņem vērā, ka minētais Kosma, lai gan mūža nogalē kļuvis par mūku, nebija Baznīcas atzīta autoritāte teoloģijas jomā.

¹⁸ Maskavā rezidējošo metropolītu tituls; Maskavas pilsētas vārds tā laika metropolītu oficiālā titulāturā nebija iekļauts.

(Зосима Брадатый, 15.–16. gs.)¹⁹ 1492. gadā sastādītajā "Pashālījā" (Baznīcas kalendārā); turpmāk šo koncepciju attīstīja mūks Filotejs (Филофей, 1465–1542). Pēc I. Bražņikova (Бражников 2011), Filotejs īstenojis "katehona" un "Mātesvalsts" ideju sintēzi²⁰. B. Uspenskis izceļ vēl kādu Maskavas interpretācijas svarīgu iezīmi, kura saskan ar "Mātesvalsts" ideju: "Bizantijā, tāpat kā Rietumos, svaids monarhs tika pielīdzināts Izraēlas ķēniņiem, savukārt Krievijā cārs tika pielīdzināts pašam Kristum" (Успенский 1998, 20–21). Respektīvi, ja Bizantijā imperators bija uztverams kā Dieva "roka" – Dieva gribas izpildītājs, tad Maskavas valdnieks (cārs²¹) – gandrīz kā Kristus. Tādējādi abas šīs īpatnības veido Krievijas "sakrālās valsts" koncepcijas (t. s. "Trešās Romas") specifiku, kura atšķir to no Bizantijas vai Rietumeiropas koncepcijas variācijām.

17. gs. otrajā pusē Baznīcas šķelšanās rezultātā no līdz šim vienotas Krievijas sabiedrības atšķēlās vecticībnieku kopiena, kura principā akceptējusi minēto "Trešās Romas" koncepciju. Tomēr vecticībnieku sabiedrībā kā dominējošs nostiprinājies uzskats, ka kopš notikušās Baznīcas šķelšanās "sakrālā valsts" ir palikusi neatgriežamā pagātnē un no tā brīža cilvēce atrodas "postkatehona" – aktualizējušās Apokalipses situācijā, kurā "sakrālā valsts" vairs nav aktuāla. Noslēdzoties savā lokā, vecticībnieki "izkrita" no Krievijas "sakrālās valsts" projekta. Līdz ar to vecticībnieku sabiedrība nav iekļaujama šī raksta izpētes mērķa grupā.

"Trešajai Romai" (t. i., Maskavas valstij) kā "sakrālajai valstij" pienācās ekskluzivitāte: šīs valsts drošība un ilgtspēja tika iecelta absolūtas vērtības līmenī. "Sakrālās valsts" absolūtās vērtības vārdā bija jānovērš potenciālie draudi no kaimiņvalstīm, paplašinot "sakrālās valsts" robežas uz kaimiņu zemju rēķina. Idejiskais saturs bija pasaules un cilvēces sakralizācijas process caur iekļaušanu "sakrālajā valstī". Praksē tas izpaudās kā "sakrālās valsts" robežu, varas un ietekmes izplatīšana uz iespējami lielāku teritoriju pasaulē un uz lielāku iedzīvotāju skaitu – iekļaujot iecerētajā sakralizācijas procesā. Šis ekskluzīvais mērķis savai praktiskai sasniegšanai prasīja kristīgās ētikas normu mikstināšanu vai selektīvu pielietošanu. Tādējādi "sakrālās valsts" ideja ir ietekmējusi ētikas jomu, pastumjot malā kristietības vērtības un faktiski kļūstot par pašpietiekamu reliģiska rakstura vērtību²². Jāatzīmē, ka kopš 18. gs. sākuma Krievijas valsts pilnīgi inkorporēja

¹⁹ Šim metropolītam tika piedēvētas dažādas ķecerības, līdz ar to viņš (iespējams, nepelnīti) kļuvis par kompromitētu figūru Baznīcas vēsturē Krievijā.

²⁰ Šajā sintēzē tika izmantotas arī *Translatio Imperii* un valsts ekskluzivitātes (nevar būt vairākas patiesi sakrālās valstis) idejas.

²¹ Dažos dokumentos, kas tapuši Maskavas valstī 15. gs. nogalē (t. i., pēc Bizantijas krišanas), ar titulu "cārs", kas bija domāts kā Romas (Bizantijas) imperatoram vienāds tituls, tika godāts jau Joans III (1465–1505).

²² Tas attiecas ne tikai uz "Trešo Romu", bet uz teju visiem "sakrālās valsts" īstenošanas mēģinājumiem gan Austrumu, gan Rietumu Eiropā.

Krievijas Baznīcu savā struktūrā.

19. gs. pirmajā pusē nacionālā romantisma kontekstā no “sakarālās valsts” koncepcijas attīstījusies filozofiski sistematizēta ideoloģija, kas ietekmēja Krievijas politiku un sabiedrisko dzīvi. Šī ideoloģija deklarēja Krievijas un tās tautas izredzētību²³ jeb mesiānismu (terminam ir sava specifika, kuras izskatīšana paliek ārpus šī raksta). Ideoloģijas diskurss ieņem centrālo vietu krievu 19.–20. gs. filozofijā (tostarp reliģiskajā), kā arī publicistikā un kultūrā²⁴. Šis diskurss tika attīstīts arī pēcrevolūcijas krievu emigrācijā (piemēram, domātāju kustība “Jevrazijsvo”). “Sakarālās valsts” koncepcija un uz tās balstīta ideoloģija bija pazīstama un akceptējama krievu baltās (konservatīvās) emigrācijas aprindās. Zīmīgi, ka krievu sabiedrības politiskajā apziņā “sakarālās valsts” ideoloģija ieņēma augstāku vietu nekā konkrēta politiska ideoloģija, sadzīvojot ne tikai ar monarhismu kā ar savu stihiju, bet arī ar diktatoriska un brīžiem republikāniska valsts iekārtojuma idejām²⁵. Savukārt ticība (būtībā – reliģiska rakstura) Krievijai kā “sakarālās valsts” iemiesojumam jeb Krievijas un krievu tautas mesiānismam, šīs ideoloģijas ideālu akceptēšana kļuvusi par nosacījumu, uz kura pamata krievu tautai (vai tās kopienai ārpus Krievijas) varēja piedibroties arī viens otrs cittaautietis. Krievu nacionālisms, kura izpausmes var pamanīt šī pētījuma mērķa grupā, būtībā balstās uz šīs reliģiskās ticības un ideālu akceptēšanas, nav atdalāms no tām, radot savdabīgu “sakarālā” (mesiāniskā) nacionālisma fenomenu²⁶.

“Sakarālās valsts” koncepcija Latvijā no 1918. līdz 1940. gadam

Arī starpkaru Latvijā krievu emigrantu aprindās lielā mērā atradās zem “sakarālās valsts” ideoloģijas iespaida. Tā, izpelnoties krievu emigrantu kopas

²³ T. i., ekskluzivitāti un pārākumu pār citām nācijām. Ideja par vienas vai otras nācijas izredzētību 19.–20. gs. bija populāra daudzviet Eiropā, taču tam bija rasti dažādi pamatojumi. Izredzētības ideja sniedz pamatu ētikas normu revīzijai, uz ko bija norādīts iepriekš.

²⁴ Šim diskursam pievērsušies Aleksejs Homjakovs (1804–1860), Konstantīns Leontjevs (1831–1891), Vasiļijs Rozanovs (1856–1919), Nikolajs Berdjajevs (1874–1948), Ivans Iljins (1883–1954), Ivans Solovjevičs (1891–1953) u. c.

²⁵ Krievu boļševismā var saskatīt “sakarālās valsts” idejas turpinājumu – “katehona” vietā pasludinot padomju Krieviju par sekulāru vērtību (piem., proletariāta interešu) globālu aizstāvi. Rezultātā kādreizējā “pasaules sakralizācijas” mērķa vietu ieņēma citi mērķi un lozungi: vispasaules revolūcija un proletāriešu valsts, jaunu padomju republiku pievienošana un vispasaules padomju republiku savienības veidošana. Šāds boļševisma traktējums izskaidro šī pētījuma mērķu grupas pārstāvju iecietību pret padomju varu Krievijā (ši iecietība tiks analizēta turpmāk). Jāatzīmē, ka uz “sakarālās valsts” koncepcijas neitralitāti pret konkrētu politisku iekārto norāda V. Balitņikovs (Балитников 2013), tāpat arī starpkaru periodā krievu emigrācijā populāra nacionāli patriotiska kustība “Sokol” uzsvēra “savu stāvēšanu pāri partijām un šķirām” (Фейгмане Т. Глава II).

²⁶ Jāatzīmē, ka N. Berdjajevs krievu nacionālās pašapziņas kontekstā radikāli pretnostata nacionālo mesiānismu jeb “nacionālo ideju” ierastajam jeb “mežonīgajam” nacionālismam (Бердяев 1908).

atzinību, 1931. gadā Rīgā savas lekcijas lasījis slavenais filozofs Ivans Iljins (Иван Ильин, 1883–1954), šīs ideoloģijas spilgts pautējs un attīstītājs (Гусаченко 2016, 30; Ильинъ 1928)²⁷. Lielu iespaidu uz Latvijas krievu sabiedrības domu attīstāja 1927. gadā Rīgā lasītās Nikolaja Berdjajeva (Николай Бердяев, 1874–1948) lekcijas, kurām "sakrālās valsts" diskurss nebija svešs; jānorāda, ka šis diskurss ieņem būtisku vietu starpkaru Latvijā izdotajā krievu konservatīvajā presē (Каспаров 1935).

Turpmāk tiek apskatīti agrāk nepētīti Latvijas Politiskās policijas (PP) dokumenti²⁸, kuros atspoguļots saspīlējums starp pareizticīgo latviešu un pareizticīgo krievu kopu, kas aizēnoja LPB dzīvi starpkaru periodā²⁹; nelojalitātes pret Latviju gadījumi, kas brīžiem parādījās mērķa grupā. Abas šīs parādības var izprast un izskaidrot, skatoties uz tām no Krievijas kā "sakrālās valsts" diskursa pozīcijām.

LPB iekšējo konfliktu raksturo diskusija, kas tika atreferēta PP aģenta X³⁰ 03.12.1935. ziņojumā (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 91.–92. lp.). Diskusija norisinājusies starp Rīgas katedrāles krievu draudzes priekšsēdētāja biedru

²⁷ Latvijas Politiskā policija (PP) asi reaģēja uz bīstamu ideju izplatību, piem., ierosinot 1932. gadā izmeklēšanu pret Krievu pareizticīgo studentu vienību ("Русское православное студенческое единение", dibināta 1928. gadā, iedvesmojoties no N. Berdjajeva lekcijām, slēgta 1934. gadā), kura, pēc PP ieskatiem, bija bīstamu ideju perēklis Latvijā. Zīmīgi, ka, apšaubot organizācijas lojalitāti Latvijai, arhibīskaps Jānis Pommers (1876–1934) atsauc LPB atbalstu šai organizācijai.

²⁸ Rakstā piedāvātā PP dokumentu analīze balstās pieņēmumā, ka PP darbinieku dokumenti objektīvi atspoguļo faktus. Savukārt historiogrāfijā ir sastopams viedoklis, ka PP piekopusi aizspriedumu – teju visus Latvijā dzīvojušos krievu emigrantus apriori pieskaitīt "monarhistos" (Гусаченко 2016, 33). Taču pastāv daudz dokumentu, kuri neapstiprina šo viedokli un liecina par PP piekoptu praksi atšķirt Latvijai lojālas un nelojālas personas, strikti pamatojot savu rīcību katrā gadījumā (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 687/2. l., 22. lp., 688. l., 39., 102.–104. lp. abās pusēs). Jāuzsver, ka visi šie dokumenti pieder Latvijas autoritārisma periodam, ko varētu uzskatīt par krievu diasporas pārstāvju viedokļu radikalizācijas faktoru, taču arī radikālākie viedokļi iekļaujas krievu filozofijas un publicistikas diskursā, kurā Latvijas parlamentārisma perioda izpausmes (1926–1931) tika pieminētas.

²⁹ Viena no spilgtākām konflikta izpausmēm ir LPB vadītāja arhibīskapa Jāņa Pommera konflikts ar Latvijā mitušām krievu balto emigrantu aprindām 1930. gadu sākumā. Starp citu, šo aprindu pārstāvji vainojuši arhibīskapu, ka viņš esot nodevis "krievu intereses" un ir "krievu lietai" kaitīgs (Kalniņš 2007, 44; skat. arī: Černejs, 73). Ar šādu apvainojumu diez vai varētu būt domāta arhibīskapa īstenota krievu tautības vēlēšanu pārstāvēšana Latvijas Saeimā, jo konkrēti apvainojumi vēlēšanu interešu ignorēšanā viņam netika izvirzīti. Arī lojalitāti pret padomju varu Krievijā, kuru varētu likt pamatā šādiem apvainojumiem, arhibīskapam nav iespējams piedēvēt. Tādējādi ir pamats pieļaut, ka arhibīskaps ticis apvainots pretdarbībā krievu "sakrālās valsts" idejai, kurai, pēc apvainotāju ieskatiem, pareizticīgajam garīdzniekam būtu jākalpo.

³⁰ Vārdā neidentificētais aģents, kurš 1930. gados piegādāja lielu skaitu ziņojumu. Spriežot pēc ziņojumu satura, aģents X ir pareizticīgais latvietis, kuram rūp LPB stāvoklis, iespējams, viņš ir garīdznieks.

zvērinātu advokātu Nazariju Dmitrijevu (*Назарий Дмитриев*, 1884–1953).³¹ un šīs katedrāles latviešu draudzes³² aktivistu, Latvijas Valsts arhīva direktoru Jāni Bērziņu (1883–1941).³³ Vēršoties pie J. Bērziņa, N. Dmitrijevs "ar izbrīnu jautāja, vai tad viņš, Bērziņš, tiešām domā, ka valdībai esot tiesības iejaukties baznīcas lietās. Uz to Bērziņš atbildēja, ka reliģiskajos jautājumos valdība neiejaukšoties, bet, tā kā baznīca ir arī sabiedriska organizācija, tad viņa ir padota valsts varai, un valdībai ir ne tikai tiesības, bet arī pienākums uzraudzīt baznīcu un līdzrunāt baznīcas lietās".³⁴ Zīmīgi, ka Sanktpēterburgas Universitātes Juridiskās fakultātes absolvents (1908) zvērināts advokāts ar lielu stāžu (kopš 1915. gada) N. Dmitrijevs pauž izbrīnu par sava oponenta viedokli, ka Latvijas valstij esot tiesības un pienākums iejaukties Baznīcas (kā sabiedriskas organizācijas) lietās – it kā N. Dmitrijevam nebija zināma Krievijas impērijas prakse, kur Pareizticīgā Baznīca atradās zem totālas kontroles un vadīšanas no valsts puses.

Šo divainību var izskaidrot no "sakrālās valsts" diskursa, pieļaujot, ka pēc N. Dmitrijeva pārliecības, Latvijas valstij nepiemīt tiesības iejaukties Baznīcas lietās tādēļ, ka Latvijas Republika atšķirībā no Krievijas impērijas neesot "sakrālā valsts". Respektīvi, "sakrālās valsts" koncepcija ietekmējusi šī ievērojamā jurista ieskatus³⁵. Iespējams, N. Dmitrijeva pozīcijai var rast arī citu skaidrojumu, kas nav saistīts ar "sakraļo valsti", taču pedagoģes Olimpiadas Bočagovas-Ļišinas

³¹ Nazarijs Dmitrijevs – advokāts, Rīgas katedrāles krievu draudzes priekšsēdētāja biedrs. Bijis gan LPB sinodes loceklis, gan Centrālā strādnieku arodbiedrības biroja juridiskais konsultants, 1930.–1931. gadā sociāldemokrātiskās partijas loceklis, padomju okupācijas laikā 1941. gadā kļuvis par Advokātu kolēģijas prezidija loekli, vācu un atkārtotas padomju okupācijas apstākļos turpināja advokāta praksi. N. Dmitrijevs kā juridiskais konsultants darbojies PSRS tirdzniecības pārstāvniecībā Rīgā, "pazīstams kā politisks darbinieks – Pad. Krievijas orientācijas" (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 90. lp. abās pusēs). Tādējādi N. Dmitrijeva biogrāfija ir krievu pareizticīgā aktivista tolerances pret Krievijas padomju režīmu piemērs. Šādu piemēru virknē var iekļaut arī 1940. gada aprīlī (t. i., pēc PSRS karabāzu izvietošanas Latvijā) PP konstatētu Daugavpils krievu sabiedrības atteiksmes pret Padomju Krieviju uzlabošanu, kas norāda uz krievu diasporas sativināšanās tendenci ar PSRS (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 687/2. l., 11. lp.).

³² Šajā laikā pie katedrāles bija divas atsevišķas draudzes – Krievijas impērijas laikā dibinātā krievu un neatkarīgajā Latvijā dibinātā latviešu draudze.

³³ Jānis Bērziņš bija arī LU privātdocents, Triju Zvaigžņu ordeņa virsnieks; plašāk skat.: Zvirgzdiņš 2008.

³⁴ Ziņojuma sastādītājs atzīmē, ka galvenais pareizticīgo latviešu un krievu kopu saspīlējuma iemesls bija tieši šajā diskusijā iztirzājamais jautājums: Latvijas valsts tiesības regulēt LPB kā sabiedrisku organizāciju. Tas norāda, ka Pareizticīgās Baznīcas un valsts attiecību tēma, kas cieši saistīta ar "sakrālās valsts" diskursu, bija aktuāla Latvijas krievu pareizticīgo kopā.

³⁵ Ņemot vērā N. Dmitrijeva krievu draudzes priekšsēdētāja biedra statusu Rīgas katedrālē, līdzīgi uzskati varētu būt atrodami plašākās Latvijas pareizticīgo krievu kopas aprindās.

(Олимпиада Бочагова-Лишина, 1875–1961)³⁶ publiskajā priekšlasījumā "Par Maskavas svētajiem" (21.02.1937.), kuru atreferējis neidentificētais PP aģents³⁷ (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 246. lp. abās pusēs), atklājas "sakrālās valsts" koncepcijas nepārprotama manifestācija. Šajā atreferējumā aģents konstatējis, ka, par spīti priekšlasījuma virsrakstam, kurš liek domāt, ka priekšlasījums ir veltīts "tīri reliģioza rakstura apcerei", "šis priekšlasījums bija tīri laicīga un pie tam politiska saturā" pasākums [teksts pasvītrots ar zīmuli mašīnraksta oriģinālā – J. Jefuni]; "Referente izcēla un pasvītroja Krievijas garīdznieku lielu lomu pie Krievijas valsts dibināšanas, viņas atbrīvošanas no tatāru jūga un vēlāko izveidošanu", glābjot "našu Rusj, naše gosudarstvo" ("mūsu Krievzemi, mūsu valsti"), kādēļ vairākus Krievijas garīdzniekus "baznīca esot ievedusi svēto kārtā". Atreferējuma sastādītājs atzīmē, ka "referente ne ar vārdu nepieminēja tagadējo Krievijas iekārtu"³⁸, savukārt "Latvijas vārds referātā tika absolūti ignorēts", Latvija apzīmēta "aprakstoši: "To mesto, gdje mi tjeper živjom" ("tā vieta, kur mēs tagad dzīvojam"). Jāatzīmē, ka šajā priekšlasījumā "mūsu Krievzeme, mūsu valsts" un "tā vieta, kur mēs tagad dzīvojam" (t. i., Latvija) ir pretnostatītas, uzsverot Krievijas kā valsts ekskluzivitāti (raksturīgs "sakrālās valsts" diskursa atribūts). Tādējādi priekšlasījums ilustrē ne tikai domstarpības starp latviešu un krievu pareizticīgo kopu³⁹, bet arī minēto lojalitātes un attieksmes problēmu pret Latviju, ar kuru nācās saskarties krievu diasporai Latvijā. Priekšlasījuma atreferētājs skarbi konstatē: "Latvijas krievu nelojālā daļa savu centienu sasniegšanai izmanto baznīcas organizāciju."⁴⁰

³⁶ Olimpiada Bočagova-Ļišina, dz. Vaļentija (Валентий), dzimusi muižnieku ģimenē Ukrainā, Rīgā dzīvojusi kopš 1900. gada, Latvijas krievu politiķa advokāta Aleksandra Bočagova (Александр Бочагов, 1885–1952) dzīvesbiedre, Izglītības ministrijas krievu daļas priekšiece (1919–1921) (Бочагова-Лишина 1926), Triju Zvaigžņu ordeņa virsniece, Rīgas meiteņu privātās krievu ģimnāzijas dibinātāja un direktore (līdz 1936. gadam). Iespējams, viņas attieksmi pret Latvijas valsti ietekmējusi šīs ģimnāzijas slēgšana 1936. gadā.

³⁷ Uz dokumenta ir aģenta personīgs paraksts (vārda pirmais burts, uzvārds), kas nav salasāms. Nākas pajauties uz šo dokumentu, jo citi avoti nav atrasti. Tomēr, spriežot pēc šī vienīgā pieejamā avota, lekcija prezentē tipiskus naratīvus, kas raksturīgi krievu "sakrālās valsts" diskursam arī mūsdienās (Kotar 09.03.2023; Тальберг 30.03.2023; Балытников 2013), līdz ar to nav pamata apšaubīt sniegtā atreferējuma ticamību.

³⁸ Te jūtama tolerance pret padomju iekārtu Krievijā (šajā gadījumā tā izpaužas pasīvā – nepieņemšanas formā): šāda noklusēšana izskatās dīvaini, ņemot vērā lekcijas reliģisko kontekstu un padomju varas attieksmi pret reliģiju. Domājams, šīs attieksmes skaidrojums ir Krievijas kā "sakrālās valsts" iecelšana absolūtas vērtības līmenī, ko ilustrē arī dokuments.

³⁹ Kopsaucēju starp krievu un latviešu pareizticīgo kopu spīkeriem atrast ir problemātiski, jo rodas retorisks jautājums: vai tiešām valstij, kura apzīmēta kā "To mesto, gdje mi tjeper živjom" (O. Bočagova-Ļišina), piemīt tiesības "līdzrunāt baznīcas lietās" (J. Bērziņš)?

⁴⁰ N. Dmitrijevs citā runā (03.12.1935.) norādīja, ka, tā kā visas (tostarp krievu) politiskās organizācijas Latvijā kopš 1934. gada ir sagrautas ("vsjo razrušeno"), legālas palika tikai Baznīcas organi-

Lojalitātes problēmu mērķa grupas aprindās, proti, Krievijas kā absolutizētas vērtības akceptēšanu, ilustrē PP aģentūras nodaļas vadītāja Roberta Stiglica 1938. gada 5. septembrī sastādīts bijušā Krievijas impērijas virsnieka, pretendenta uz Latvijas pilsonības iegūšanu Vladimira Ziversa⁴¹ personības portrets (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 687/2. l., 42. lp.), kurā R. Stigics raksturo V. Ziversu: "uzdodas par reliģiozu cilvēku un skaita sevi par «monarķistu», bet no otras puses norāda, ka Krievija priekš viņa esot viss un Krieviju viņš atzīstot, kāda arī viņa nebūtu". Tāpat R. Stiglics konstatē, ka "krievu sabiedrībā par VLADIMIRU ZIVERSU pastāv visai nelabvēlīgs noskaņojums – ieskats un daudzi viņu tura par provokatoru – nodēvēju, ka viņš it kā darbotos komunistu uzdevumā"⁴². Tādējādi kopumā V. Ziversa ieskati saskan ar krievu sabiedrībā prominentu personu N. Dmitrijeva un O. Bogačevas-Ļišinas ieskatiem. Respektīvi, visos trijos gadījumos ir konstatējama "sakrālās valsts" diskursa ietekme, un šīs ietekmes kontekstā – tolerance pret ateistisko padomju varu Krievijā⁴³.

Analizētie dokumenti reprezentē "sakrālās valsts" ideoloģijas ietekmi uz mērķa grupas pārstāvju ieskatiem, vērtībām un rīcību. Šādu dokumentālo liecību virkni var turpināt ar citiem līdzīga satura dokumentiem (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 69.–70. lp. abās pusēs), kuri papildina izklāstītos novērojumus.

Secinājumi

Apkopojot dokumentu liecības vēstures un teoloģijas kontekstā, jāsecina, ka "sakrālās valsts" koncepcija viduslaiku Eiropā pakāpeniski veidojusies uz kristietības kā valsts reliģijas fona, savukārt Krievijas (Maskavas) interpretācijai ("Trešā Roma") piemita specifiskas īpatnības; šī "sakrālās valsts" koncepcija Krievijas interpretācijā bija izplatīta arī pēcrevolūcijas krievu diasporas aprindās, izņemot vecticībnieku sabiedrību, savukārt padomju Krievijā šī ideja sekularizētā formā tika piemērota padomju valsts ideoloģijai.

zācijas, "mi možem suščestvovatj tolko kak cerkovnaja organizacija" ("mēs varam pastāvēt tikai kā Baznīcas organizācija"). Respektīvi, autoritārisma apstākļos N. Dmitrijevs piedāvā Latvijas krievu politiskās organizācijas pārveidot par Pareizticīgās Baznīcas organizācijām (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 688. l., 90. lp.).

⁴¹ Diemžēl par šo personu trūkst datu.

⁴² Tas parāda, ka lielākā krievu sabiedrības daļa šādu toleranci pret padomju varu nebija gatava akceptēt. Jāatzīmē, ka "sakrālās valsts" idejas spilgtākie piekritēji meklēja sev sabiedrotos ne tikai padomju Krievijā, bet arī nacistiskajā Vācijā, kurā tie saredzēja "sakrālās valsts" idejas izpausmes (LNA LVVA 3235. f., 1/22. apr., 687/2. l., 43. lp.). Mērķa grupas pārstāvju orientācijas uz nacionāl-sociālismu un hitlerisko Vāciju problemātika tika īpaši apskatīta iepriekšējā pētījumā (Jefuni 2023, 36–37).

⁴³ Tādējādi Krievija kā vērtība tiek novietota ne zemāk par reliģiskajām vērtībām.

"Sakrālās valsts" diskurss ieņēma svarīgu vietu krievu diasporas intelektuālajā dzīvē starpkaru Latvijā, kas atspoguļots tā laika presē; tāpat "sakrālās valsts" koncepcijas ietekme konstatējama arhīva dokumentu materiālos. Tas vismaz daļēji apstiprina izvirzīto hipotēzi: "sakrālās valsts" koncepcija pieder pētījuma mērķa grupas pārstāvju (tostarp sabiedrībā ietekmīgu personu) ieskatiem un vērtībām, tā ietekmēja viņu rīcību, piemēram, LPB iekšējā konflikta kontekstā.

Šī koncepcija ietekmēja arī daudzu mērķa grupas pārstāvju toleranci pret padomju varu un simpātijas pret PSRS, brīžiem – skatīšanos nacionālsociālisma un hitleriskās Vācijas virzienā, bet kopumā nihilistisko attieksmi pret Latvijas valsti. Jāatzīmē, ka šī koncepcija caur mērķa grupas prominentu pārstāvju ieskatiem tika projicēta uz LPB krieviskās kopas vienotu pozīciju un rīcību LPB iekšējā dzīvē, LPB un valsts attiecību veidošanā, tādējādi ietekmējot kopu konfliktu.

Jākonstatē, ka lojalitāte Latvijai un antikomunisms, ko oficiāli piekopa Latvijas krievu politiskas un sabiedriskas organizācijas, ne vienmēr spēja mainīt "sakrālās valsts" ideoloģijas ģenerētus stereotipus individuālā un kolektīvā līmenī, jo šo stereotipu sakne – "sakrālās valsts" koncepcija – ir ne tikai sociāls vai politisks, bet gan reliģisks fenomens. Šajā pētījumā "sakrālās valsts" koncepcija (un tās atvasinājumi) ir kritizēta pirmām kārtām kā reliģiskais fenomens (no teoloģijas un ētikas puses), taču tās kritikā lielu lomu spēlē arī konkrētu vēsturisku faktu, kas saistīti ar šīs koncepcijas rašanos un attīstību, izvērtēšana.

Avotu un literatūras saraksts

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 3235. f. (Politiskās policijas pārvalde).

Appeal by Metropolitan Hilarion on the celebration of the 1,025th anniversary of the Baptism of Rus (2013) *Church Life*, # June 19. https://www.synod.com/synod/eng2013/20130619_enmhappeal1025.html (09.03.2023.)

Glika Bībele, 8. izdevums. <https://www.bible.com/bible/2406/DEU.19.LG8> (16.07.2024.)

Černejs, A. *Latvijas Pareizticīgā Baznīca*. Londona.

Jefuni, J. (2023) Policijas informators un viņa novērošanas objekts dienesta dokumentos (1934–1940). Gram.: *Vēsture: avoti un cilvēki XXVI*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saulē", 31.-40. lpp.

Kalniņš, J. (2007) *Latvijas Pareizticīgā Baznīca: Vēstures komentārs*. Rīga: San Eštera.

Kotar, N. *Why do Russians insist on the name "Holy Russia"?* <https://orthochristian.com/100728.html> (09.03.2023.)

Shebzukhova, T. (2021) The sacredness of power in the Russian imperial tradition. *Issues in Elitology*, No. 3. Astrakhan: Genesis. Frontier. Science, 30–55 pp.

Zvirgzdiņš, I. (2008) LU mācībspēks vēsturnieks Jānis Bērziņš. *Latvijas Universitātes raksti*.

738. sēj. Rīga: Latvijas Universitāte. 58.–62. lpp.

Абызов, Ю. (1996) Латвийская ветвь российской эмиграции. *Блоковский сборник*, № XIII. Тарту: Тартуский университет. С. 305–306.

Акаемов, Н. (1935) С Христом или без Христа. *Вера и жизнь: Духовный журнал*, № 8.

Балытников, В. *Православная церковь и евразийская (восточно-христианская) цивилизация*. PDF <https://www.academia.edu/> (06.03.2023.)

Бердяев, Н. (1908) О русском национальном сознании. *Слово*, № 643.

[https://ru.wikisource.org/wiki/ О_русском_национальном_сознании_\(Бердяев\)](https://ru.wikisource.org/wiki/О_русском_национальном_сознании_(Бердяев))

Богомазов, Н. (2018) Создание русских антибольшевистских отрядов в Латвии в конце 1918 г. *Россия в войнах и революциях XX века. Новейшая история России*. Т. 8. № 2. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет. С. 322–336.

Бочагова-Лишина, О. (1926) Письмо в редакцию. *Слово: русская нац.-демокр. газета*, № 344.

Бражников, И. (2011) *Русская литература XIX–XX веков: историософский текст*. <https://history.wikireading.ru/407959> (12.01.2023.)

Братухин, Ю. (2011) *Mora finis u angustias temporum у Тертуллиана*. PDF <https://philclass.spbu.ru/article/download> (28.01.2023.)

Гусаченко, А. (2016) Движение «Сокол» в контексте русской эмиграции в Латвии в 20–30-х годах XX века. *IV Международная научная конференция Вопросы Исторической Науки*. Москва: Буки-Веди. С. 23–36.

Ильин, И. А. *О русскомъ фашизмѣ*. https://royallib.com/read/ilin_ivan/o_russkom_fashizme.html#20480 (30.03.2023.)

Каспаров, Ю. (1926) С родной стороны. *Вера и жизнь: Духовный журнал*, № 3.

Константинов, П. (1926) Задачи зарубежного объединения. *Слово: русская нац.-демокр. газета*, № 119.

Πατριарχικό Κείμενο. (1904) Ἐκδοσὴ Ἀντωνιάδῃ. <https://www.bible.com/bible/209/DEU.19.BYZ04> (16.07.2024.)

Тальберг, Н. *Святая Русь. Глава II. Государственная Власть и Духовенство*. https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Talberg/svjataja-rus/#0_15 (30.03.2023.)

Успенский, Б. (1998) *Царь и патрарх: харизма власти в России*. Москва: Школа «Языки русской культуры».

Фейтмане, Т. *Русские в довоенной Латвии*. <https://www.russkije.lv/ru/pub/read/russians-in-the-first-latvian-republic/> (28.03.2023.)

The Idea of the “Sacred State” and the Russian Diaspora in Latvia, 1918–1940

Key words: Latvia, Russia, empire, monarchists, “Third Rome”, catechon, “sacred state” concept, Russian emigration

Summary

The article is devoted to the idea of the “sacred state”, which is still used for propaganda purposes today. This problem is contextualized in the events of interwar Latvia, therefore the given article is based on the documents of the Latvian Political Police, incl. previously unpublished ones. The analysis of historical sources is based on research works in the field of religious philosophy devoted to the problematic of the “sacred state”. The ideology of the “sacred state” popular in post-revolutionary emigration of Russians has already been widely studied (mainly by emigrant authors themselves); however, there is a lack of research that would analyze the situation in Latvia on an academic level, based on the materials of Latvian archives. This article is a part of wider studies on the problems of religion and ideology in interwar Latvia. It is based on the interdisciplinary study of the sources involving the disciplines of theology, religious sciences, and philosophy. The article provides a general analysis of the phenomenology of the “sacred state” in a broader historical context, followed by a review of the situation in interwar Latvia in the context of the results of the analysis. The conclusions are drawn from the synthesis of the results obtained in the first phase of the work with the facts of interwar Latvia discovered in the archive data.

Inta Krūmiņa

Latvijas Satversmes sapulces

Izglītības komisijas darbība (1920–1922)*

Atslēgas vārdi: Latvijas Satversmes sapulce, Izglītības komisija, parlamentārisma vēsture, likumdošanas process, Latvija

Kopsavilkums

Lai gan Satversmes sapulces pamatzdevums bija izstrādāt un pieņemt valsts konstitūciju – Latvijas Republikas Satversmi – un regulējumu agrārās reformas īstenošanai, tās kompetencē bija arī normatīvā regulējuma izstrāde citās jomās. Viena no jomām, kur bija nepieciešams pilnveidot esošo un ieviest jaunu normatīvo regulējumu, bija izglītība. Izglītības komiteja bija viena no Satversmes sapulces pastāvīgajām komitejām, tās kompetencē bija izglītības, mākslas un kultūras jautājumi. Izglītības komisijā ir darbojušies daudzi izcili izglītības un kultūras darbinieki – V. Seile, K. Dēķens, A. Švābe, K. Irbe, K. Skalbe, Aspazija, Rainis un citi. Lai gan Izglītības komisijas sastāvā bija Satversmes sapulces locekļi no dažādiem politiskajiem spēkiem, komisijā galvenokārt notika nevis principiālas politiskās cīņas, bet gan konstruktīvs darbs pie likumprojektu izstrādes, sagatavojot tos izskatīšanai plenārsēdēs. Tā kā daudzi no Izglītības komisijas locekļiem bija ilgstoši darbojušies izglītības un kultūras sfērā, viņu rīcībā konstatējama patiesa ieinteresētība kvalitatīva nozares normatīvā regulējuma izstrādē. Līdz ar to Izglītības komisijas locekļu rīcībā bija vērojama nevis stingra turēšanās pie sākotnējām iecerēm vai principiem, bet atkāpšanās un elastīgums patiesā vēlmē izstrādāt pēc iespējas pārdomātāku normatīvo regulējumu. Tas dažkārt noveda arī pie viedokļu sadursmes pat starp vienas frakcijas locekļiem. Tomēr komisijas darbībā nav konstatējama plānveidīga un sistemātiska paša nepieciešamākā nozares normatīvā regulējuma izstrādes iniciēšana.

Ievads

Latvijas Satversmes sapulce (turpmāk – Satversmes sapulce) bija ne tikai pirmā demokrātiski ievēlētā Latvijas tautas pārstāvības institūcija, bet arī valsts konstitūcijas – Latvijas Republikas Satversmes – izstrādātāja un pieņēmēja. Lai gan Satversmes sapulces pamatuzdevums bija izstrādāt un pieņemt valsts konstitūciju un regulējumu agrārās reformas īstenošanai, tās kompetencē bija arī

* Raksta pamatā ir autores maģistra darbs “Latvijas Satversmes sapulces Izglītības komisijas darbība, 1920–1922” (Latvijas Universitāte, 2019), darba zinātniskais vadītājs – profesors Aivars Stranga.

nepieciešamā normatīvā regulējuma izstrāde citās jomās. Viena no jomām, kurās bija nepieciešams pilnveidot esošo un ieviest jaunu normatīvo regulējumu, bija izglītība. Ne mazāk svarīga nozīme tolaik tika piešķirta arī kultūras attīstībai. Lai gan plašākai sabiedrībai redzamākā likumdošanas procesa daļa ir debatēšana par likumprojekta principiem, tā izskatīšana pa pantiem un pieņemšana likumdevēja plenārsēžu laikā; atbildīgs un svarīgs ir darbs, kuru veic likumdevēja pastāvīgās komisijas. Kā norāda Latvijas mūsdienu konstitucionālo tiesību eksperti, likumprojektu izskatīšana komisijās un to sagatavošana nākamajam lasījumam ir likumdošanas procesa svarīgākais posms (Pleps, Pastars, Plakane 2014, 299). Satversmes sapulcē par normatīvā regulējuma izstrādi izglītības jomā, kā arī mākslas un kultūras sfērā bija atbildīga Satversmes sapulces Izglītības komisija (turpmāk – Izglītības komisija). Izglītības komisijas darbība līdz šim pētīta fragmentāri – galvenokārt atsevišķu tās izstrādāto likumprojektu kontekstā.

Raksta mērķis ir sniegt ieskatu Izglītības komisijas darbībā, raksturojot tās funkcijas, struktūru, sastāvu, lēmumu pieņemšanas procesu un veikumu likumdošanas jomā. Izglītības komisijas darbības izpētē galvenokārt izmantoti vēstures avoti, kas pieejami Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīva (turpmāk – LNA LVVA) Satversmes sapulces fondā (LNA LVVA 5486. f.) un Satversmes sapulces stenogrammas.

Izglītības komisijas funkcijas, struktūra un sastāvs

Līdzīgi kā citām Satversmes sapulces komisijām, arī Izglītības komisijai pēc Satversmes sapulces lēmuma bija jāizskata priekšlikumi, likumprojekti un iesniegumi, kā arī komisijai bija tiesības ierosināt un izstrādāt normatīvo regulējumu tās kompetencē esošajās jomās. Darbu sagatavošanai vai sevišķu uzdevumu veikšanai Satversmes sapulces komisijas varēja ievēlēt no saviem locekļiem vienu vai vairākas apakškomisijas. Izglītības komisijā tika izveidotas divas apakškomisijas – Izglītības apakškomisija un Mākslas apakškomisija. Kā jau noprotams no apakškomisiju nosaukumiem, Izglītības apakškomisijas uzdevums bija izstrādāt un izskatīt likumprojektus, kas attiecās uz izglītības lietām, savukārt Mākslas apakškomisijas kompetencē bija likumprojektu izstrāde un izskatīšana, kas attiecās uz mākslas un kultūras sfēru. Saskaņā ar Izglītības komisijas 1920. gada 19. maija lēmumu katram komisijas loceklim bija jāpiedalās vienas apakškomisijas darbā. Tāpat tika noteikts, ka komisijas locekļiem ir tiesības piedalīties abu apakškomisiju sēdēs ar lemjošām balsstiesībām (LNA LVVA, 5486. f., 1. apr., 393. l., 2. lp.).

Likumprojektu izskatīšana un pieņemšana Izglītības komisijā un tās apakškomisijās notika līdzīgi kā Satversmes sapulces plenārsēdēs, proti,

likumprojekti tika skatīti trijos lasījumos – vispirms notika vispārīgas debates par likumprojekta principiem, pēc tam – lasīšana pa pantiem. Kad likumprojekts trijos lasījumos tika izskatīts Izglītības vai Mākslas apakškomisijā, tas tika nodots izskatīšanai trijos lasījumos Izglītības komisijas kopsēdē. Parasti katram likumprojektam tika noteikts arī referents komisijas iekšienē. Pēc likumprojekta izskatīšanas un pieņemšanas Izglītības komisijas kopsēdē tas tika iesniegts tālākvirzīšanai Satversmes sapulces prezidijam.

Izglītības komisijā ir darbojušies daudzi izcili izglītības un kultūras darbinieki – Valērija Seile (1891–1970), Kārlis Dēķens (1866–1942), Arveds Švābe (1888–1959), Kārlis Irbe (1885–1966), Kārlis Skalbe (1879–1945), Elza Pliekšāne (Aspazija; 1865–1943), Jānis Pliekšāns (Rainis; 1865–1929) u. c. Izglītības komisijā kopskaitā ir darbojušās 23 personas, no tām – divas sievietes. Lielākajai daļai Izglītības komisijas locekļu bijusi arī parlamentārā darba pieredze Tautas padomē, līdz ar to bija izpratne par likumdošanas procesu un komisiju darba specifiku. Daudzi no Izglītības komisijas locekļiem savienoja Satversmes sapulces locekļa amata pildīšanu ar darbu kādā citā institūcijā. Piemēram, V. Seile laikposmā no 1921. gada 1. jūlija līdz 1922. gada 15. novembrim pildīja arī izglītības ministra biedra pienākumus. Līdz ar to Izglītības komisija varēja būt labāk informēta par Izglītības ministrijā notiekošo, kā arī atsevišķos gadījumos V. Seilei tika deleģēts uzdevums personīgi iegūt komisijas darbam nepieciešamo informāciju (LVVA, 5486. f., 1. apr., 393. l., 78. lp.). Savukārt K. Dēķens paralēli darbam Satversmes sapulcē pildīja arī Rīgas domes priekšsēdētāja pienākumus, kā arī aktīvi darbojās Latvijas Skolotāju savienībā.

Izglītības komisijas veikums

Izglītības komisijas darba kārtībā bija 14 likumprojekti, kas skāra izglītības, mākslas un kultūras sfēru. No tiem trīs bija Izglītības komisijas iniciēti, trīs Izglītības komisijas darba kārtībā nonāca pēc Satversmes sapulces locekļu ierosinājuma. Pārējos septiņus likumprojektus iesniedza Ministru kabinets. Izglītības komisija savas darbības laikā necentās veikt būtiskas pārmaiņas esošajā izglītības sistēmā. Tās darba kārtībā atradās izglītības un kultūras darbinieku materiālā nodrošinājuma, arodizglītības, bibliotēku nozares normatīvā regulējuma izstrāde u. c. jautājumi. Izglītības komisijas darbības laikā tika izstrādāti un pieņemti izglītības un kultūras dzīvē nozīmīgi likumi: “Likums par Kultūras fondu” un “Likums par tautas augstskolām”. Intensīvs darbs noritēja gan Izglītības komisijas sēdēs, gan tās apakškomisiju sēdēs. Tā kā lielākā daļa likumprojektu tematiski skāra izglītības sfēru, tie nonāca Izglītības apakškomisijas darba kārtībā, līdz ar to pieņemto likumu skaita ziņā produktīvākā ir bijusi

Izglītības apakškomisija. Mākslas apakškomisijā darbs galvenokārt noritēja pie divu likumprojektu izstrādes – “Likuma par pieminekļu aizsardzību” un “Likuma par Latvijas skatuves mākslas skolu”.

Intensīvs un ilgstošs darbs tika ieguldīts “Likuma par pieminekļu aizsardzību” izstrādē, tomēr likumprojekts netika pieņemts pirmajā lasījumā Satversmes sapulces sēdē. Tā vietā Satversmes sapulces locekļi nobalsoja par priekšlikumu nodot likumprojektu Juridiskajai komisijai, līdz ar to atliekot likumprojekta pieņemšanu uz nenoteiktu laiku (*Satversmes sapulces stenogramas* 1922, 1452). Nemot vērā likumprojekta ilgo atrašanos Izglītības komisijas darba kārtībā un nepieciešamību pēc normatīvā regulējuma pieminekļu aizsardzības jomā, tā nepieņemšana varētu būt uzskatāma par vienu no lielākajām neveiksmēm Izglītības komisijas darbībā. Pēc mākslas zinātnieka Riharda Pētersona ieskata, Izglītības komisijas izstrādātais likumprojekts bija vērtējams atzinīgi, tomēr Satversmes sapulces locekļu politiskās ambīcijas un “vairākuma vājš priekšstats par jautājuma būtību” bija šķērslis likumprojekta pieņemšanā (Pētersons 2001, 29).

Lēmumu pieņemšanas process

Izglītības komisijas sastāvu veidoja Satversmes sapulces locekļi no dažādiem politiskiem spēkiem, arī no galējiem spārnēm. Tomēr Izglītības komisijā galvenokārt notika nevis principiālas politiskās cīņas, bet gan konstruktīvs darbs pie likumprojektu izstrādes. Tā kā daudzi no Izglītības komisijas locekļiem bija patiesi savas jomas entuziasti, kā arī bija ilgstoši darbojušies izglītības un kultūras sfērā un turpināja tajā darboties arī paralēli darbam Satversmes sapulcē, viņu rīcībā konstatējama patiesa ieinteresētība kvalitatīva nozares normatīvā regulējuma izstrādē. Līdz ar to dažkārt Izglītības komisijas locekļu rīcībā bija vērojama nevis stingra turēšanās pie sākotnējām iecerēm vai principiem, bet atkāpšanās un elastīgums patiesā vēlmē izstrādāt pēc iespējas pārdomātāku normatīvo regulējumu. Tas dažkārt noveda arī pie viedokļu sadursmes pat starp vienas frakcijas locekļiem. Izglītības komisijā asa viedokļu sadursme izcēlās jautājumā par nepieciešamību iekļaut ticības mācības priekšmetu mācību programmā, kā arī izskatot “Likumu par jūrskolām” un grozījumus “Likumā par izglītības iestādēm”. Tāpat asas un plašas debātes bija gandrīz par visiem Kultūras fonda likumprojekta pantiem. Piemēram, plašas debātes veidojās par Kultūras fonda rīcībā esošo finanšu līdzekļu ieguves avotu. Priekšlikumi no Izglītības komisijas locekļu puses bija dažādi – piemērot papildu nodokli kinoteātru un kabare koncertu biļetēm, alkoholiskajiem dzērieniem, tabakai u. c. Viens no savdabīgākajiem priekšlikumiem bija Aspazijai, kas rosināja piemērot nodokli

vecpuišiem (LNA LVVA 5486. f., 1. apr., 393. l., 44. lp.).

Satversmes sapulces loceklis no bezpartejiskās pilsoņu grupas Arveds Bergs (1875–1941), raksturojot Satversmes sapulces darbību kopumā, norādīja, ka tās likumdošanas darbība nes “nejaušības un nenoteiktības iezīmes” (Bergs 1922, 2). Jāatzīst, ka līdzīga tendence ir saskatāma arī Izglītības komisijas darbībā. Lai gan Izglītības komisija savas darbības sākumposmā apzināja situāciju tās regulējamās nozarēs, tomēr komisijas darbībā nav konstatējama plānveidīga un sistemātiska paša nepieciešamākā nozares normatīvā regulējuma izstrādes iniciēšana. Spilgts piemērs tam ir “Likums par Latvijas skatuves mākslas skolu”, kura izstrādi veicināja Aspazijas atrašanās Izglītības komisijas locekļu sastāvā un viņas personiskā ieinteresētība šī likuma tapšanā. Jāatzīmē, ka līdzekļu trūkuma dēļ Latvijas skatuves mākslas skola netika izveidota. Lai gan 1921. gada 19. martā Aspazija ar Izglītības ministrijas rezolūciju tika apstiprināta par skolas direktori, tomēr ministrija dažus mēnešus vēlāk pieņēma lēmumu neiekļaut skolas atvēršanai nepieciešamos līdzekļus kārtējā gada budžetā (Zelmenis 2007, 57).

Nejaušības raksturs konstatējams arī “Likuma par mācību un svētku dienām skolās” izstrādē. Izglītības komisija guva ierosmi šī likuma izstrādei, izskatot Satversmes sapulces locekļa no Krievu bezpartejiskās grupas Fjodora Pavlova (1872–1933) iesniegumu ar ierosinājumu atļaut vecticībniekiem svinēt viņu konfesijas svētku dienas pēc Jūlija kalendāra jeb vecā stila. Apspriežot šo ierosinājumu, Izglītības komisija nāca pie slēdziena, ka ir nepieciešams likums, kas noteiktu mācību un svētku dienas skolās (*Satversmes sapulces stenogramas* 1921, 1452).

Secinājumi

Pēc mūsdienu tiesīzbzinātnieka Gunāra Kusiņa ieskata, “Latviju šajā periodā [Satversmes sapulces darbības periodā – I. K.] var pamatoti raksturot kā visai tipisku parlamentāru republiku ar funkciju ziņā plašu un spēcīgu parlamentu” (Kusiņš 2016, 25). Kā apstiprinājums šim apgalvojumam kalpo arī Izglītības komisijas darbība – tās kompetencē bija ne tikai likumprojektu izstrāde, bet arī parlamentārā kontrole un iesniegumu izskatīšana. Izglītības komisijas darbība liecina, ka jau tolaik – Latvijas parlamentārā ceļa sākotnē – pastāvīgo komisiju darbs tika organizēts pēc līdzīgiem principiem kā mūsdienās, proti, likumu izstrādes process galvenokārt notika komisijās. Atzinīgi vērtējams, ka frakcijas darbam Izglītības komisijā bija deleģējušas lielākoties nozares speciālistus – personas, kas izglītības jomā bija darbojušās ilglaicīgi un ar lielu atdevi. Tomēr juridiskā ziņā niansētāku likumprojektu izstrādi varētu būt veicinājis tas, ja komisijas sastāvā būtu bijis kāds Satversmes sapulces loceklis ar juridisko izglītību.

Ņemot vērā to, ka daudzi no Izglītības komisijas locekļiem apvienoja Satversmes locekļa amata pildīšanu ar darbu citās valsts institūcijās, var secināt, ka Satversmes sapulcei bija toleranta attieksme pret šādu amatu apvienošanas praksi, kas varētu būt skaidrojams ar zinošu speciālistu trūkumu valsts pārvaldē. Lai gan, no vienas puses, šāda amatu apvienošanas prakse vērtējama piesardzīgi, ņemot vērā to, ka Izglītības komisijas locekļi neveltīja savu laiku tikai likumdošanas darbam, tomēr, no otras puses, iezīmējas arī pozitīvais aspekts – augstais Izglītības komisijas locekļu informētības līmenis par izglītības un kultūras sfērā notiekošajiem procesiem.

Avotu un literatūras saraksts

- Bergs, A. (1922) Satversmes sapulces beigas. *Latvis*, 20. jūlijs.
LNA LVVA 5486. f. (Latvijas Satversmes sapulce (Rīga))
Latvijas Satversmes sapulces stenogramas: [ceturtā sesija], 15. burtnīca. (1921)
Rīga: Satversmes sapulces izdevums. 1355.–1471. lpp.
Satversmes sapulces stenogramas: [piektā sesija], 10. burtnīca. (1922) Rīga:
Satversmes sapulces izdevums. 1387.–1550. lpp.
- Kusiņš, G. (2016) *Latvijas parlamentārisma apskats*. Rīga: Latvijas Republikas Saeima. 95 lpp.
- Pētersons, R. (2001) Kultūras mantojuma aizsardzība Latvijas Republikā (1919–1923). Grām.: *Latvijas mākslas un mākslas vēstures likteņgaitas*. Rīga: Neputns. 23.–33. lpp.
- Pleps, J., Pastars, E., Plakane, I. (2014) *Konstitucionālās tiesības*. Rīga: Latvijas Vēstnesis. 447 lpp.
- Zelmenis, G. (2012) *Latvijas Republikas kultūras politika, 1918.–1934. g.: Promocijas darbs, 1. sēj.* Rīga: LU VFF. 225 lpp.

The Activities of the Education Committee of the Constitutional Assembly of Latvia (1920–1922)

Key words: Constitutional Assembly of Latvia, Education Committee, history of parliamentarianism, legislative process, Latvia

Summary

Although the main task of the Constitutional Assembly of Latvia was to draft and adopt the supreme law of the state – the Constitution (Satversme), as well as legal framework for the implementation of agrarian reform, within its competence was also drafting the regulatory framework in other areas. One of

the areas where it was necessary to improve the existing and pass new legislation was education. The Education Committee was one of the standing committees of the Constitutional Assembly responsible for matters pertaining to education, art, and culture. Many outstanding educational and cultural figures have worked in the committee – V. Seile, K. Dēķens, A. Švābe, K. Irbe, K. Skalbe, Aspazija, Rainis, and others. Despite the fact that representatives from various political forces of the Constitutional Assembly were members of the Educational Committee, the commission's work was dominated not by principled political battles, but by constructive effort of preparing draft laws for consideration at the plenary sitting. Since many members of the Education Committee had been working in their respective fields for a long time, they showed a real interest in the enhancement of the high-quality regulatory framework. Therefore, often during consideration of draft laws in the committee meetings there was no strict adherence to the original ideas or principles, but concession and flexibility in true desire to draft good regulatory framework, which sometimes caused clashes of opinions among members even of the same parliamentary group. However, the activity of the commission does not show a planned and systematic drafting of the most necessary legal framework of the legislative field.

Maija Krūmiņa

Latvijas iedzīvotāju bēgļu gaitas Vācijas teritorijā 1944.–1945. gadā*

Atslēgas vārdi: Otrais pasaules karš, bēgļi, evakuācija, atmiņas, mutvārdu vēsture

Kopsavilkums

Masubēgļu kustība Latvijā aizsākās 1944. gada vasarā un veda rietumu virzienā – galvenokārt uz nacistisko Vāciju un tās okupētajām teritorijām; tā nebija tikai spontāna bēgšana no karadarbības apdraudētajiem apgabaliem, bet arī vācu okupācijas iestāžu kontrolēts un ietekmēts process. Līdzšinējā historiogrāfijā šī kustība visbiežāk skatīta kontekstā ar vispārējo Otrā pasaules kara norisi Latvijas teritorijā un okupācijas varu maiņām vai arī kā process, kas aizsāka trimdas vēsturi, taču daudz mazāka uzmanība pievērsta bēgļu individuālajai pieredzei. Raksta mērķis ir analizēt bēgļu pieredzi Vācijas reihā teritorijā, balstoties uz Nacionālās mutvārdu vēstures krājumā apkopotajām dzīvesstāstu intervijām. Bēgļu pieredzei Vācijā ir gan kopīgas iezīmes, gan pārsteidzošas atšķirības, jo viņi tika gan izmitināti, gan paši devās uz dažādām reihā vietām; daļa visu laiku pavadīja vienā dzīvesvietā, vadot samērā mierīgu ikdienu, bet citi atkal un atkal bija spiesti meklēt jaunas patvēruma un iztikas vietas. Tāpat trimdas latviešu atmiņas apstiprina to, ka arī kara un okupācijas apstākļos cilvēki nav uztverami tikai kā mehānismi, kas bez izvēles iespējām reaģē uz noteiktiem stimuliem. Tieši pretēji: šīs atmiņas izceļ to, ka tomēr pastāvēja gan izvēles iespējas, gan rīcībspējas, lai arī dažkārt tās bija niecīgas. Kopumā analizētie piemēri parāda, ka bēgļu liktenī būtisku lomu spēlēja viņu pašu lēmumi un rīcība, kā arī vietējo vācu iedzīvotāju atbalsts un labvēlīga attieksme, kas varēja būt sakņota gan pašu bēgļu rīcībā (labi padarīts darbs, profesionālās iemaņas) un / vai līdzī paņemtas vērtībās (nauda, medikamenti, alkohols u. c.).

Ievads

Otrais pasaules karš Eiropā radīja līdz tam nepieredzētu, masveida bēgļu un pārvietoto personu skaitu, kuru daudzums tiek lēsts līdz pat 40 miljoniem cilvēku (Gatrell 2013, 89). Neliela šīs statistikas daļa jeb relatīva “pile okeānā”, kā to nodēvējis vēsturnieks Paulis Lazda (1938) (Lazda 2015, 16), bija arī bēgļi no Latvijas un citām Baltijas valstīm. Tomēr ikviens no šiem cilvēkiem, kuri

* Raksts izstrādāts projektā “LU doktorantūras kapacitātes stiprināšana jaunā doktorantūras modeļa ietvarā” (līgums Nr. 8.2.2.0/20/1/006)”.

bija atstājuši savas mājas, radniekus, draugus un nacionālo kultūru, piedzīvoja individuālo traģēdiju. Latvija Otrā pasaules kara rezultātā zaudēja gan savu valstiskumu, gan trešo daļu pilsoņu. Būtiski, ka garajos okupācijas gados tieši Rietumos nonākušie bēgļi (vēlākais pašnosaukums – trimdinieki) bija tas spēks, kas ar dažādām metodēm un dažādās arēnās uzturēja dzīvu Latvijas Republikas neatkarības ideju un cerību, ka tā tiks atjaunota (Beķere 2022, 7), tāpēc arī trimdas izpēte visos tās aspektos ir nozīmīga Latvijas valsts un sabiedrības vēstures daļa.

Masu bēgļu kustība Latvijā aizsākās 1944. gada vasarā un veda rietumu virzienā – uz nacistisko Vāciju un tās okupētajām teritorijām, kā arī neitrālo Zviedriju; turklāt tā nebija tikai spontāna bēgšana no karadarbības apdraudētajiem apgabaliem, bet arī vācu okupācijas iestāžu ietekmēts process (pastāvošā vara jau iepriekš bija pieņēmusi lēmumu evakuēt lielāko daļu Igaunijas un Latvijas iedzīvotāju). Līdzšinējā historiogrāfijā šī bēgļu kustība visbiežāk skatīta kontekstā ar vispārējo Otrā pasaules kara norisi Latvijas teritorijā un okupācijas varu maiņām (Strods 1994, Bleiere u. c. 2008) vai arī kā process, kas aizsāka trimdas vēsturi (Kangeris 2016, Plakans 2021). Visbiežāk šajos pētījumos sniegts ieskats vācu okupācijas iestāžu plānotajā un realizētajā evakuācijas norisē, raksturoti galvenie bēgšanas veidi un virzieni, kā arī mēģināts skrupulozi noskaidrot bēgļu skaitu un sastāvu, taču mazāka uzmanība pievērsta bēgļu individuālajai pieredzei. Lai analizētu bēgšanu individuālā līmenī, ir jāmeklē un jāizmanto jauni avoti, ar kuru palīdzību ir ne tikai iespējams pētīt bēgšanas norisi mikro līmenī, bet arī kā sociālu procesu. Viena no šādām avotu grupām, kas ļauj analizēt vēstures notikumus un procesus gadījumos, kad nav pieejams plašs dokumentārais materiāls, kā arī ļauj pētīt aspektus, kas nav vai tikai daļēji ir fiksēti rakstītajos avotos, ir mutvārdu vēstures avoti. Tādējādi kā raksta mērķis izvirzīta Latvijas iedzīvotāju bēgļu gaitu Vācijas reģionā teritorijā analīze, balstoties Nacionālās mutvārdu vēstures krājuma dzīvesstāstu intervijās.

Pētījuma avotu bāze

Latvijā visplašāk ar MV avotos balstītiem pētījumiem nodarbojas Nacionālās mutvārdu vēstures (turpmāk – NMV) projekts, kura krājumā tā gandrīz 30 gadu pastāvēšanas laikā uzkrātas vairāk nekā 4700 dzīvesstāstu intervijas. Tā kā viens no NMV projekta izpētes virzieniem jau kopš krājuma veidošanas sākuma ir bijis trimdas latviešu pieredzes dokumentēšana, virkni tā kolekciju veido dzīvesstāsti, kas ierakstīti ārpus Latvijas. Pētot Otrā pasaules kara bēgļu pieredzi, šīs kolekcijas piesaista vislielāko uzmanību, jo tieši tajās var rast visbagātīgāko materiālu klāstu par attiecīgo jautājumu, ņemot vērā, ka gandrīz katra trimdinieka dzīvesstāstā bēgļu gaitas ieņem nozīmīgu vietu un par tām visdrīzāk tiek runāts arī dzīvesstāsta

ietvaros. Konkrētajā pētījumā analizētas 74 intervijas, kas iekļautas četrās NMV krājuma kolekcijās¹ un ir ierakstītas gan 1990. gadu sākumā, gan 2000. gados. Uz šo avotu bāzes iespējams pētīt dažādus bēgšanas veidus un virzienus, ceļā piedzīvotās grūtības, kā arī sadzīviskus jautājumus, cilvēku uztveri, sastopoties ar līdz šim savā dzīvē nepieredzētām situācijām un apstākļiem.

Bēgļu gaitas Vācijas teritorijā

Latvijas iedzīvotāju bēgļu gaitas pēc izbraukšanas no Latvijas bija ļoti dažādas – atšķirās ne tikai tas, vai viņi devās uz Vācijas reiha teritorijām vai Zviedriju, bet arī tālākais ceļš, jo bēgļi gan tika izvietoti, gan paši devās uz visdažādākajām reiha vietām; daļa pavadīja visu bēgļu laiku vienā dzīvesvietā, vadot samērā mierīgu ikdienu, kamēr citi bija spiesti meklēt arvien jaunas patvēruma vietas un iztiku. Lai apkopotu un analizētu tik dažādu pieredzi, to iespējams grupēt pēc vairākām iezīmēm. Pirmkārt, pēc tā, vai bēgļi devās uz jau iepriekš sarunātu/zināmu vietu Vācijā vai arī tiem nebija noteikta galamērķa; otrkārt, pēc tā, kādās nozarēs viņi tika nodarbināti.

Gadījumu, kad bēgļi devās uz jau iepriekš sarunātu/zināmu vietu Vācijā, analizēto avotu vidū ir relatīvi maz (kas, visdrīzāk, saskan ar vispārējo bēgļu statistiku), un visbiežāk šāda iespēja bija cilvēkiem, kuriem Vācijā dzīvoja radnieki, draugi vai arī paziņas, ar ko tika uzturēti sakari darba jautājumos. Pie tādiem pieskaitāmi, piemēram, mežsargi², dzelzceļa darbinieki³, mācītāji⁴ u. c. Pārsvārā šajos gadījumos bēgļi nonāca nelielos vācu ciematos, kur ģimenēm tika ierādītas atsevišķas dzīvesvietas un viņi saņēma arī zināmu atalgojumu un palīdzību, lai nodrošinātu sevi ar pārtiku. Lai gan dzīvesstāstu autori uzsver, ka iztika nebija viegla, tomēr šo ģimeņu dzīve līdz pat kara beigām noritēja samērā mierīgi. Jāpiemin, ka nereti avotos vēstīts par situācijām, kad ieteikumus par ceļa mērķi un apmešanās vietām Vācijā Latvijas iedzīvotājiem ieteica vācu bruņoto spēku vai vietējās administrācijas pārstāvji, ar kuriem nākamie bēgļi bija

¹ "Latvieši Anglijā", "Latvieši Norvēģijā", "Latvieši Zviedrijā" un "Amerikas Latviešu apvienības mutvārdu vēstures projekts "Dzīvesstāsts trimdā"".

² Piemēram, "Un tad, cik es zinu, ka manam tēvam, tā kā viņš bija bijis mežsargs, viņam bija sarunāta vieta Sudetijā, bijušajā Čehoslovākijā... es nezinu, caur mežsaimniecībām un visām tām lietām." (NMV: 3408)

³ "Mēs aizbraucām līdz Vācijas dienvidiem, jo laikam tur bija, tā kā tēvs strādāja uz dzelzceļa, kaut kādā veidā sarunāts ar kādu dzelzceļnieka ģimeni vienā ciematā, kuri tā kā mūs pieņēma sākumā." (NMV: 3406)

⁴ "Tiem vāciešiem bija arī mācītājs viens, arī formā. Es nezinu, vai viņš pildīja mācītāja pienākumus vai viņš bija pilnīgi kā militāra persona. Bet viņam bija draudze Austrijas kalnu pilsētā. Un viņš kādas pāris dienas pirms tuvojās vāciešu izvākšanās ārā no Valmieras [...] man sacīja tā, ka viņi visi trīs [mācītāji] esot armijā iesaukti un tā draudze esot bez mācītāja, un lai es braucot, un draudze par mani tad droši vien un par ģimeni rūpēšoties." (NMV: 802)

uzturējuši labas attiecības vēl Latvijā. Tāpat bija vērojami gadījumi, kad galamērķis tika uzzināts nejaušības vai sagadīšanās dēļ, piemēram, brauciena laikā uz Vāciju, satiekot paziņas, kas bēgļiem iedeva kādu adresi, uz kuriem tie varētu doties. Daudzos dzīvesstāstos tiek norādīts, ka, nonākot bēgļu uztveršanas nometnēs, tiem bēgļiem, kas varēja uzrādīt jebkādu adresi, uz kuriem tie grasās doties, tika dota iespēja to darīt. Jāsecina, ka latviešu bēgļi arī centās šādu iespēju izmantot, dodoties uz vietām, kur jau bija nonākuši vai kur devās citi latvieši un kur pašiem bija iespējams atrast sev iztikas līdzekļus. Šāda rīcība spilgti raksturota Noras Pīpkalējas (1919–2001) dzīvesstāstā, kur viņa stāsta par to, ka pēc nonākšanas Gotenhāfenā (tagad Gdīņa, Polija) viņa kopā ar māti tika aizvesta uz kādu poļu pilsētu, kur bēgļi tika ievietoti barakās. Tā kā šis bija ogļrūpniecības rajons, bēgļi baidījās, ka tiks nodarbināti ogļraktuvēs, tāpēc brīdī, kad tika informēti par to, ka tie var doties prom, ja ir kāds noteikts gala mērķis un/vai uzturēšanās vieta, šī iespēja tika plaši izmantota. To darīja arī teicēja un viņas māte, par spīti tam, ka viņām Vācijā nebija nekādu radnieku vai draugu, vienkārši dodoties līdz citiem latviešiem⁵. Nonākot Veimārā, izrādījās, ka pilsēta jau ir pilna ar bēgļiem un jauni tur netiek uzņemti, tāpēc teicējai un viņas mātei tika piedāvāts doties uz vienu no divām pilsētām Sudetijā. Apspriežoties ar citiem bēgļiem, tika noskaidrots, ka viena no tām ir zināma kā smagās rūpniecības centrs, tāpēc varētu piedzīvot gaisa uzlidojumus, tādējādi izvēle krita par labu Reichenbergai (tagad Libereca, Čehija). Pēc nonākšanas tur sievietes īsu brīdi pavadīja bēgļu uzņemšanas nometnē, pēc tam atrada darbu (attiecīgi par mašīnrakstītāju un apkopēju) un pārvācās uz sev ierādītu nelielu dzīvesvietu, kur nodzīvoja līdz pat kara beigām. Šis un citi piemēri izgaismo to, ka latviešu bēgļu statuss nereti sniedza samērā lielu izvēles brīvību, gan izvēloties, uz kuriem doties, gan darba meklējumos, lai gan tas prasīja pašu cilvēku uzņēmību.

Tomēr, kā jau minēts, lielākajā daļā aplūkoto gadījumu bēgļiem, nonākot Vācijas reiha teritorijā, nebija plānota galamērķa (kā arī radnieku, draugu vai paziņu, pie kuriem vērsties), un līdz ar to viņu tālākās gaitas un apstākļi bija pilnībā pakārtoti galvenajam bēgļu uzņemšanas mērķim – darbaspēka trūkuma risināšanai. Rezultātā viņi tūlīt pēc nonākšanas Vācijā tika iesaistīti darbos rūpniecībā vai arī norīkoti strādāt pie lauksaimniekiem, kas bija divas visbiežākās bēgļu nodarbināšanas jomas.

Spilgtu piemēru par bēgļu darbu rūpniecībā sniedz Dzidras Ziedonis (1927–2017) atmiņas. Runājot par ierašanos Gotenhāfenā, viņa norāda, ka pirmajā naktī bēgļi tika izguldīti skolas telpās, bet pēc tam pārvietoti uz nometni.

⁵ “Mums patiesībā nebij [Vācijā radnieku], bet vieniem tai mūsu grupā bij, un tad mēs tik braucām līdz. [smejas]. Un tiem bij Veimārā kaut kādi, es domāju, ka baltvācieši tie bij, kas bij izceļojuši iepriekš kaut kad.” (NMV: 784)

Spilgtākās atmiņas no šī laika viņai, tāpat kā daudziem citiem bēgļiem, saistās ar nemitigajiem gaisa uzlidojumiem, kā arī parazitētiem, kas, par spīti atūtošanas procedūrām, bija aktuāla problēma daudzās nometnēs⁶. Pēc tam teicējas ģimene tika nosūtīta uz Štetinu (tagad Ščecina, Polija), kur bēgļi tika izvietoti ar dzeloņdrātīm iezotā nometnē un gan pati teicēja, gan viņas nepilngadīgā māsiņa tika vervētas kļūt par gaisa spēku izpalīdzēm. Pēc izvadāšanas pa sešām šāda veida bēgļu nometnēm, kur visās atkārtotās līdzīgi apstākļi, Dz. Ziedonis ģimene nonāca kādā mazā Bavārijas pilsētā, kur bēgļi tika nometināti barakās un iekārtoti dažādās darbavietās. Teicējas tālākais stāstījums labi raksturo arī to, ka, frontes linijai pietuvojoties bēgļu apmešanās vietai, viņiem visbiežāk trūka informācijas par to, kuras valsts spēki – PSRS vai citu sabiedroto – varētu ieņemt konkrētu teritoriju. Proti, kara beigās teicējas ģimene, dzirdot tuvus šāvienus un nezinot, kas viņus sagaida, paņēma mantas, cik bija iespējams panest, un kājām devās prom no pilsētas, līdz apmetās kādā koku pudurī zem klajas debess un pārlaida tur nakti. Otrā dienā frontes troksnis bija aizvīrējies tālāk, taču bēgļiem nebija saprotams, vai ir droši atgriezties pilsētā. Tikai vakarā, uzdrošinoties aiziet pie tuvākajiem lauksaimniekiem, viņi uzzināja, ka teritoriju ir ieņēmuši ASV spēki, un atgriezās savā iepriekšējā apmešanās vietā pilsētā⁷.

Lai arī citi dzīvesstāstu autori, kuri bija nodarbināti Vācijas rūpniecībā, neapraksta savus dzīves apstākļus tikpat detalizēti, tomēr ir noprotams, ka tie bija līdzīgi – viņi mitinājās vai nu barakās, vai retākos gadījumos tika izvietoti tukšos dzīvokļos/mājās; tiem izsniegtās uzturdevas bija stipri ierobežotas un vienveidīgas ar mazām iespējām tās papildināt, par spīti tam, ka par darbu tika izmaksāta neliela alga; tika piedzīvoti vairākkārtēji gaisa uzlidojumi un apšaudes, kas tika mērķtiecīgi virzīti uz rūpniecības reģioniem; kara pēdējie mēneši tika pavadīti satraukumā par to, kuras valsts armija varētu pārņemt konkrēto teritoriju.

To bēgļu dzīves apstākļi, kuri tika nodarbināti lauksaimniecībā, vislielākajā mērā bija atkarīgi no vietējo vāciešu attieksmes, pie kuriem viņi strādāja un dzīvoja. Vairāki analizēto dzīvesstāstu autori atceras, ka saimnieki nebija bēgļiem labvēlīgi, konfiscējot viņu uztura kartītes un neapgādājot tos ar pārtiku, kā dēļ bēgļi nereti bija spiesti zagt pārtiku, lai paēdinātu sevi un bērnus⁸. Tajā pašā laikā šādu rīcību nevar vispārināt, jo visai bieži bija arī tādi gadījumi, kad vāciešu attieksme bija ļoti pozitīva.

⁶ “Un to pirmo nakti, es saku, tās utis! Tās bija atkal tāda daļa no Vācijas mūsu bēgļu nometnēm.” (NMV: 785)

⁷ Drīz amerikāņu administrācija aicināja visus cilvēkus, kas nav Vācijas pavalstnieki, reģistrēties, ko teicējas ģimene arī izdarīja, un pēc neilga laika tika nogādāti pārvietoto personu nometnē.

⁸ Tā Valda Danenberga (1914–2006) atsauc atmiņā to, ka vācu lauksaimnieki, pie kuriem bija izvietota viņas ģimene, konfiscēja viņu uztura kartītes un neapgādāja tos ar pārtiku, kā dēļ teicēja bija spiesta zagt cūkām domātos miltus un lopu bietes, lai paēdinātu bērnus (NMV: 56).

Vāciešu pozitīvo attieksmi savā dzīvesstāstā īpaši izceļ Karina Burda⁹ (1920–2004), kuras atmiņas par ierašanos Vācijā vispār spilgti atspoguļo to, cik dažāda bija bēgļu pieredze: viņu nav iespējams pieskaitīt nevienai no iepriekš aprakstītajām grupām – ne tiem, kas devās uz jau iepriekš zināmu vietu, ne tiem, kas tika izvietoti darbos. Proti, pēc ierašanās Dancigā teicēja kopā ar citiem bēgļiem tika ievietota vilcienā, kas devās uz Štetinu (tagad Ščecina), taču, vilcienam pietājot kādā nelielā ciematā, K. Burda pēc savas iniciatīvas palika ciematā, jo viņai tur iepatīkās. Pēc izkāpšanas teicēja devās pie ciema vecākā, kurš bēgli laipni uzņēma un izmitināja savās mājās, kur viņa nodzīvoja līdz pat 1945. gada februārim. Tad, vadoties pēc savām izjūtām par briesmu tuvošanos, teicēja atkal paņēma savas mantas un devās uz dzelzceļa staciju, lai dotos rietumu virzienā. Runājot par ciematā pavadīto laiku, K. Burda uzsver, ka tā iedzīvotāji bijuši gandrīz vai lepni par to, ka ir uzņēmuši pie sevis latviešu bēgļus (būtiski, ka teicēja ciematā ieradās jau 1944. gada 6. augustā, kad bēgļu plūsma no Latvijas vēl bija neliela).

Secinājumi

Trimdas latviešu atmiņu padziļināta izpēte pierāda, ka arī kara apstākļos cilvēki nav uztverami tikai kā sava veida mehānismi, kas bez izvēles iespējām reaģē uz noteiktiem stimuliem. Tā vietā šīs atmiņas izceļ to, ka, pat ja dažkārt niecīgas, tomēr pastāvēja (un tika realizētas) gan izvēles iespējas, gan rīcības spējas, tajā skaitā, nonākot bēgļu gaitās ārpus savas valsts – šajā gadījumā Vācijas reihā teritorijā. Lai gan analizētie piemēri parāda, ka liela nozīme bēgļu liktenī bija arī nejaušībām, tomēr būtiska loma bija arī pašu pieņemtajiem lēmumiem un rīcībai; tāpat nozīmīgs bija vietējo vācu iedzīvotāju atbalsts un labvēlīga attieksme, kas varēja sakņoties gan pašu bēgļu rīcībā (labi paveiktā darbā, profesionālajās prasmēs), gan līdzī paņemtajās vērtībās (nauda, medikamenti, spirts u. c.), gan vispārīgi pozitīvajā attieksmē pret Latviju un latviešiem. Vienlaikus atmiņas apstiprina arī to, ka nereti bēgli saskārās ar vācu vietējo iedzīvotāju negatīvu attieksmi un pret sevi vērstām darbībām.

Avotu un literatūras saraksts

NMV–56, Validas Danenbergas dzīvesstāsts, ierakstīja Māra Zirnite Lielbritānijā 1992. gadā (225 minūtes, latviešu valodā)

NMV–758, Karinas Burdas dzīvesstāsts, ierakstīja Maija Hinkle ASV 1997. gadā (135 minūtes, angļu valodā)

⁹ “[Vācijā] bija laipni cilvēki. Visa ceļa garumā! Proti, ik uz soļa vienmēr atradās laipni cilvēki. Mēs to nekad nedrīkstam aizmirst. Mēs to uztveram kā pārāk pašsaprotamu.” (NMV: 758)

- NMV-784, Noras Pipkalējas dzīvesstāsts, ierakstija Biruta Abula ASV 1999. gada 20. janvārī (180 minūtes, latviešu valodā)
- NMV-785, Dzidras Ziedonis dzīvesstāsts, ierakstija Gunta Harveja un Māra Lipacis ASV 1998. gada 27. augustā (164 minūtes, latviešu valodā)
- NMV-802, Eduarda Putniņa dzīvesstāsts, ierakstija Ināra Reine ASV 2000. gada 8. aprīlī (180 minūtes, latviešu valodā)
- NMV-3406, Astrīdas Ligers dzīvesstāsts; ierakstija Māra Zirnite Lielbritānijā 2009. gada 2. novembrī (125 minūtes, latviešu valodā)
- NMV-3408, Brigitas Pitānes dzīvesstāsts, ierakstija Māra Zirnite Lielbritānijā 2009. gada 1. novembrī (65 minūtes, latviešu valodā)
- Beķere, K. (2022) *Latvijas labā: politiskā darbība trimdā 20. gadsimta 40.–80. gados*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 303 lpp.
- Bleiere, D., Butulis, I., Feldmanis, I., Stranga, A., Zunda, A. (2008) *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*. Rīga: Jumava. 582 lpp.
- Gatrell, P. (2013) *The Making of the Modern Refugee*. Oxford University Press. 336 p.
- Kangeris, K. (2016) Evakuācija/bēgšana no Latvijas 1944. gadā: jauns novērtējums uz jaunas datubāzes. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1(98), 111.–135. lpp.
- Lazda, P. (2015) Baltijas bēgļi – pile okeānā. Grām.: Zirnite, M., Lielbārdis, A. (sast.) *Baltijas bēgļi Gotlandē Dāvida Holmerta fotogrāfijās, 1944–1945*. Rīga: LU FSI, LU LFMI, Dzīvesstāsts. 16.–17. lpp.
- Plakans, A. (2021) *The Reluctant Exiles: Latvians in the West after World War II*. Paderborn: Brill, Ferdinand Schöningh. 721 lpp.
- Strods, H. (1994) *Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā 1939–1945*. Rīga: Zvaigzne. 155 lpp.

Latvian Refugees in German Territories in 1944/1945

Key words: World War II, refugees, evacuation, memories, oral history

Summary

The mass movement of refugees in Latvia began in the summer of 1944 and led into Westward direction – mainly to Nazi Germany and its occupied territories; it was not only a spontaneous flight from areas threatened by the Red Army, but also a process controlled by the German authorities. So far, the movement of refugees has most often been regarded in the context of the war and occupations, or as a part of the history of exile Latvians, but less attention is paid to the individual experiences of refugees. Accordingly, the aim of the article is to

analyse refugee experience in the territories of German Reich, based on the life story interviews gathered at the National Oral History Collection.

The experience of refugees in Germany has both common features and striking differences, as they were both accommodated and went themselves to various places of the Reich; part of them spent the entire time in one place of residence, leading a relatively peaceful everyday life, while others were forced to look for new places of refuge and livelihood over and over again. In addition, the memories of exile Latvians confirm that, even in wartime, people cannot be perceived only as mechanisms that react to certain stimuli without options. Instead, they highlight that even if small, there were both opportunities for choice and the ability to act. Overall, the analysed examples show that the decisions and actions taken by refugees themselves played a significant role in their fate as well as the support and favourable attitude of the local German population which could be rooted both in the actions of the refugees themselves (well-done work, professional skills) and/or the values they had taken with them (money, medicines, alcohol, etc.).

Сигитас Лужис

**От сражений с поляками к схватке с французами:
парлойские партизаны
в Клайпедском «восстании» 1923 г.**

Ключевые слова: Клайпедский край, Клайпедское восстание, партизаны, Пярля, Эдуардас Нореика

Sigitas Lūžys

**No cīņām ar poļiem līdz kaujām ar francūžiem: Perlojas partizāni
Klaipēdas “sacelšanās” laikā 1923. gadā**

Atslēgas vārdi: Klaipēdas apgabals, Klaipēdas sacelšanās, partizāni, Perloja, Eduards Noreika

Kopsavilkums

Klaipēdas apgabala pievienošana Lietuvai pēc savas nozīmes ir pielīdzināma citiem nozīmīgiem 20. gs. notikumiem Lietuvā: neatkarības pasludināšanai un valsts integritātes nodrošināšanai, valsts atjaunošanai. Klaipēdas apgabala pievienošana jeb, kā to mēdz dēvēt, Klaipēdas sacelšanās tika realizēta kopīgiem, visas Lietuvas spēkiem. Nemiernieki bija Lietuvas militārpersonas, brīvprātīgie skolēni, zemnieki, valsts ierēdņi, strēlnieki un partizāni no Lietuvas piefrontes apgabaliem: Dzūkijas, Aukštaitijas un Suvalkijas. Lai nodrošinātu sacelšanās bruņotos spēkus, Lietuvas premjerministrs Ernests Galvanausks piesaistīja Lietuvas strēlnieku savienības militāro atbalstu Vinca Krēves-Mickēviča vadībā. Strēlnieku dalība Klaipēdas sacelšanās kustībā tika pasniegta kā atsaukšanās uz vietējolietuviešu izveidotās Augstākās Mazlietuvas glābšanas komitejas aicinājumu 1923. gada 7. janvārī “Brāļi strēlnieki!”, lūdzot palīdzību. Strēlnieku vervēšana tika veikta slepeni visā Lietuvā, īpaši piefrontes zonās. Lietuvas dienvidaustrumos, Dzūkijā, kuras daļa atradās poļu okupācijā, lielākā tā saukto partizānu vienība tika sapulcināta Perlojas ciemā. Izmantojot arhīvu dokumentus, bija iespējams identificēt 49 Perlojas partizānu, kuri piedalījās Klaipēdas sacelšanās kustībā, vārdus. Ne visi no tiem, kas pievienojās Perlojas strēlnieku vienībai, bija Perlojas vietējie iedzīvotāji, daži nāca no poļu okupētajiem apgabaliem uz dienvidiem. Dokumentos ir norādīti 39 vietējie perlojieši, kuri piedalījās Klaipēdas sacelšanās kustībā. Lietuvā tika izveidota speciālo uzdevumu vienība Jona Polovinska (pseidonīms Hanss Budris) vadībā. Perlojieši tika iekļauti 1. grupas otrajā rotā,

kura sastāvēja no 103 karavīriem. Tās uzdevums bija ieņemt Kлайпēdu. Rotu vadīja karadarbības rezultātā bojāgājušais jaunais Lietuvas armijas kapteinis Eduards Noreika. 1923. gada 10. janvārī vairāk nekā tūkstotis bruņotu lietuviešu šķērsoja robežu un tajā pašā dienā bez pretošanās ieņēma gandrīz visu reģionu, izņemot Kлайпēdas pilsētu. Uzbrukums Kлайпēdai sākās 15. janvāra rītā. Nevienam no Perlojas iedzīvotājiem sacelšanās laikā necieta, vienu sagūstīja francūži. Uzbrukuma laikā Kлайпēdai tika nogalināts rotas komandieris Eduards Noreika.

Присоединение Клайпедского края к Литве по своему значению можно сравнить с важнейшими событиями Литовской истории XX века – с провозглашением независимости и обеспечением государственной целостности, а также с восстановлением государства. Присоединение Клайпедско-го края, или как его обычно называют – Клайпедское восстание, в последнее время привлекает значительное внимание как литовских, так и зарубежных историков¹. «Восстание» было реализовано совместными усилиями всей Литвы. «Повстанцами» Малой Литвы стали литовские военные, школьники-добровольцы, крестьяне, государственные служащие, стрелки и партизаны прифронтовой полосы литовских регионов: Дзукии, Аукштайтии и Сувалкии. Клайпедский, или Мемельский, край (лит. *Klaipėdos kraštas*, нем. *Memelland*) с площадью 2800 км² является частью исторической Малой Литвы, ранее входившей в состав Восточной Пруссии. Клайпедский край расположен севернее реки Неман с центром в Клайпедзе. Эта область в 1919 году была отделена от Германии и, согласно Версальскому договору, получила мандат Лиги Наций. Управлением территорией до тех пор, пока не будет выработано решение, занималась временная французская администрация до выработки окончательного решения. Литва, опасаясь, что область может попасть под влияние или управление Польши, организовала и устроила мятеж, представленный как

¹ Chandavoine I. (2006) *Les Français à Klaipėda et après (1920–1932)*. Vilnius: Žara. 222 p.; Plieg, E. A.. (1962) *Das Memelland 1920-1939. Deutsche Autonomiebestrebungen im litauischen Gesamtstaat*. Würzburg: Holzner-Verlag. 268 p.; Pocyte S. (2016) Tautiniai incidentai Klaipėdos krašte: Lietuvos šaulių ir karių susidūrimai su vietiniais gyventojais. In: *Acta historica universitatis Klaipėdensis*, t. 32, p. 115-143.; Safronovas V. (2023) *1923-ieji: Klaipėdos prijungimas prie Lietuvos. Dalyviai ir jų liudijimai: dokumentų rinkinys*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 592 p.; Safronovas V. (2023) *Klaipėdos prijungimas prie Lietuvos: Jono Budrio atsiminimai ir jų kritinė analizė*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla. 364 p.; Vareikis, V. (2009). Klaipėdos krašto užėmimas: dokumentai prieš mitus. *Kultūros barai*, Nr. 2 (531), p. 63–69.; Vareikis, V. (2003) 1923 metų Klaipėdos krašto sukilimo kontroversijos. In: *Klaipėdos kraštas 1920–1924 m. archyvinioose dokumentuose (Acta Historica Universitatis Klaipėdensis, t. IX)*. Sud. S. Pocyte. Klaipėda, p. 23–53.; Vareikis, V. (2009) Historische Kontroversen über den litauischen “Aufstand“ im Memelgebiet 1923. *Annaberger Annalen*, Nr. 17, p. 41–52.

восстание местного населения. Так как, по данным литовской разведки, не было надежды на восстание самих жителей Клайпедского края, было решено восстание «импортировать» (Draugas 1961, 3). Номинальным политическим лидером Клайпедского «восстания» стал политический и общественный деятель Малой Литвы Эрдмонас Симонайтис (лит. *Erdmonas Simonaitis*, нем. *Erdmann Simoneit*, 1888–1969). Э. Симонайтис поддержал идею литовцев, возникшую в руководстве Союза литовских стрелков (*Lietuvos Šaulių Sąjunga*) (Krėvė 1992, 96) и одобренную премьер-министром Литвы Эрнестасом Галванаускасом (*Ernestas Galvanauskas*, 1882–1967), присоединить Клайпедский край вооружённым способом (Galvanauskas 1961, 3), поддержал организацию «восстания», так как для Литовского государства других путей утвердиться в устье реки Неман и Клайпедском порту просто не было и не предвиделось в будущем (Galvanauskas 1961, 3).

В первую очередь в декабре 1922 года по согласованию с премьер-министром Литвы Э. Галванаускасом председатель Центрального правления Союза стрелков Литвы Винцас Креве-Мицкявичюс (*Vincas Krėvė-Mickevičius*, 1882–1954) и капитан Адомас Джюве (*Adomas Džiuvė*, 1884–1933) в Берлине встретились с командующим сухопутными войсками рейхсвера генералом Хансом фон Сектом (*Hans von Seeckt*, 1866–1936). При встрече было получено со стороны Германии согласие на «восстание» (Krėvė 1992, 107). Также в неформальных переговорах Э. Галванаускаса с советским дипломатом, наркомом иностранных дел РСФСР Г. В. Чичериным (Чичерин, Георгий Васильевич, 1872–1936) было получено неофициальное одобрение и со стороны Советской России (Galvanauskas 1961, 3). Чтобы обеспечить вооружённые силы «восстания», премьер-министр Э. Галванаускас заручился военной поддержкой Союза литовских стрелков под руководством Винцаса Креве-Мицкявичюса. Участие стрелков в Клайпедском «восстании» было представлено как реакция на Обращение Верховного Комитета спасения Малой Литвы, в состав которого входили местные политические и общественные деятели Мартинас Янкус (*Martynas Jankus*, 1858–1946) (председатель), Юргис Брувелайтис (*Jurgis Brūvelaitis*, 1900–1995), Юргис Лебартас (*Jurgis Lėbartas*, 1869–1944), Юргис Стрекис (*Jurgis Strėkys*, 1861–1938) и Вилюс Шаулинскис (*Vilius Šaulinskis*, 1893–1935), 7 января 1923 г. «Братья стрелки!» (*Broliai Šauliai*) с просьбой о помощи. В Обращении указывалось, что «чужеземцы начали неслыханно давить на нас [...] они даже запрещают нам говорить по-литовски» (LCVA. F. 383, ap.7, b. 378, l. 319). 9 января 1923 года Верховный Комитет спасения Малой Литвы выдал Манифест на основе которого распустил «немецкий»

Директорат Клайпедского края (LCVA. F. 383, ap. 7, b. 61, l. 158).

Вербовка стрелков проводилась тайно по всей Литве, но особенно в прифронтовых районах. На юго-востоке Литвы, в Дзукии, часть которой находилась под польской оккупацией, самый большой отряд так называемых партизан был набран в селе Пярлоя, в то время насчитывавшем всего около 1300 жителей. Об этом в своих воспоминаниях тогдашний инструктор пярлойских стрелков Казис Тумпа (*Kazys Tumpa*) пишет: «В конце 1922 г. в Пярлою прибыл офицер штаба IV группы, который намекнул, чтобы пярлойцы и «зафронтовой» отряд² подготовились скоро в далекий поход. Через несколько дней около 50 человек отправились на восстание в Клайпедском крае» (Tumpa 1938, 267). Юозас Лукошявичюс (*Juozas Lukoševičius*), командир Пярлойского отряда стрелков, указывает, что «освободить Клайпедский край отправились 42 наших человека» (Aravičius 1938, 240). Пярлойский партизан Бонифацас Чеснулявичюс (*Bonifacas Česnulevičius*), участник Клайпедского «восстания», так представляет количество пярлойцев, принявших участие в событиях: «нас, пярлойцев, было более 30 человек» (Aravičius 1938, 255). По архивным документам (LCVA. F. 561, ap. 2, b. 4302; LCVA. F. 561, ap. 2, b. 4303; LCVA. F. 561, ap. 2, b. 4535; LCVA. F. 561, ap. 5, b. 477; LCVA. F. 561, ap. 17, b. 134; LCVA. F. 561, ap. 19, b. 204) удалось установить имена сорока девяти пярлойских партизан, принявших участие в Клайпедском «восстании»³.

² партизаны окрестных деревень, оккупированных поляками.

³ Лукшис Юозас (сын Йонаса) (*Lukšys Juozas*), Йонитис Адомас (*Jonytis Adomas*), Важгис Микас (*Vážgys Mikas*), Лукшис Костас (*Lukšys Kostas*), Чапликас Йонас (*Čaplikas Jonas*), Балионис Мартинас (*Balionis Martynas*), Лукшис Юозас (сын Юозаса) (*Lukšys Juozas*), Каминскас Винцас (*Kaminskas Vincas*), Русяцкас Казис (*Ruseckas Kazys*), Навицкас Каролис (*Navickas Karolis*), Лукшис Габрис (*Lukšys Gabrys*), Анкштутис Бронюс (*Ankštutis Bronius*), Вайсета Антанас (*Vaisieta Antanas*), Лукшис Пятрас (*Lukšys Petras*), Кривас Антанас (*Krivas Antanas*), Чеснулявичюс Бонифацас (*Česnulevičius Bonifacas*), Стошкус Винцас (*Stoškus Vincas*), Марчинскас Каролис (*Marčinskas Karolis*), Баублис Ляонас (*Baublys Leonas*), Баублис Йонас (сын Пауласа) (*Baublys Jonas*), Икасала Юозас (*Ykasala Juozas*), Баублис Йонас (сын Тадеуша) (*Baublys Jonas*), Лукшис Пранас (*Lukšys Pranas*), Вербицкас Каролис (*Verbickas Karolis*), Кривас Пранас (*Krivas Pranas*), Лукшис Андриус (*Lukšys Andrius*), Дабрадзейюс Йонас (*Dabradziejus Jonas*), Гяцявичюс Винцас (*Gecevičius Vincas*), Касюлинас Юозас (*Kasiulynas Juozas*), Бучинскас Леонас (*Bučinskas Leonas*), Баублис Йонас (*Baublys Jonas*), Баублис Бернардас (*Baublys Bernardas*), Стошкус Зигмас (*Stoškus Zigmas*), Милинавичюс Зигмас (*Milinaučius Zigmas*), Станкаускас Юозас (*Stankauskas Juozas*), Валанявичюс Зигмас (*Valanevičius Zigmas*), Яскявичюс Домас (*Jaskevičius Domas*), Икасала Ромас (*Ykasala Romas*), Чеснулявичюс Йонас (*Česnulevičius Jonas*), Баублис Адомас (*Baublys Adomas*), Кашета Йонас (*Kašeta Jonas*), Надзейка Винцас (*Nadzeika Vincas*), Беручка Пранас (*Beručka Pranas*), Навицкас Зигмас (*Navickas Zigmas*), Чеснулявичюс Зигмас (*Česnulevičius Zigmas*), Стошкус Каролис (*Stoškus Karolis*), Кашета Адомас (*Kašeta Adomas*), Валентукявичюс Винцас (*Valentukevičius Vincas*), Тумпа Казис (*Tumpa Kazys*).

Не все они были коренными жителями Пярлои, некоторые, такие как Винкас Надзейка, Винкас Валентукявичюс (LCVA. F. 561, ap. 5, b. 442, l. 124, 125) и несколько других переселились в Пярлою из оккупированных поляками местностей южнее реки Мяркис и вступили в отряд пярлойских стрелков. Коренных пярлойцев, принимавших участие в Клайпедском «восстании», документы насчитывают 39 (LCVA. F. 561, ap. 5, b. 477, l. 34–5).

В начале января 1923 г., сразу после похода в оккупированную поляками деревню Тракишки (Aravičius 1938, 244), отряд отправился в Кайшиадорис, в деревню Кемялай, место скопления стрелков-«повстанцев» (Aravičius 1938, 254). Здесь проходил окончательный отбор участников похода, цель которого держалась в тайне. Как вспоминает партизан Бронюс Анкштутис, «командир пришел и сказал: «Мужики, будет коротко, но жарко! Скажите, вы пойдете или не пойдете; скажите это четко!» Тем, кто не хотел, было приказано выйти из строя» (Aravičius 1938, 254). Отобранный состав – 125 стрелков – был отправлен по назначению.

Строгие правила по порядку в поезде гласили: «1. В строжайшем секрете – цель и место направления. На станциях избегать лишних выходов из поезда, разговоров с посторонними. Притворяться, как будто везут новобранцев в Пограничный полк. Официальный путевой лист – эшелон новобранцев. 2. В поезде переодеться в гражданскую одежду ...» (LCVA. F. 929, ap. 3, b. 422, l. 12). Об этом свидетельствуют и воспоминания Б. Анкштутиса: «На следующую ночь мы уехали. По дороге мы переоделись. По территории Латвии [прямого сообщения между Центральной Литвой и Клайпедским краем не было С. Л.] ехали в запломбированных вагонах» (Aravičius 1938, 254). Информацию о запечатанных вагонах подтверждает и Альфонсас Жедас (Alfonsas Žiedas, 1905–1977): «часть дороги через Латвию пришлось проехать молча, в запертых вагонах» (Žiedas 1969, 4). За передвижением литовцев внимательно следили латвийские и немецкие службы безопасности. Об этом свидетельствует телеграмма посла Германии в Латвии Вебера в министерство иностранных дел Германии от 12 января 1923 года: «Мейеровиц (лат. *Zigfrīds Anna Meierovics*, 1887–1925) сегодня устно сообщил, что, по вчерашним данным, уже несколько дней поезда литовской железной дороги на участке Шяуляй – Приекуле – Байорай, пересекающие латвийский коридор, проходят через Приекуле без паспортного контроля. Эти поезда полны безоружных крепких молодых людей в штатском, которые едут в сторону Клайпеды. Прошлой ночью эти поезда с вагонами-салонами, уже не маршрутные, очень быстро двинулись на юг через латвийский коридор» (Butkus 2003, 57). Однако перевоз

добровольцев по территории Латвии совсем гладко не прошел. С одним из поездов возникли проблемы. Как в своих воспоминаниях пишет Йонас Тапулионис (*Jonas Tapulionis*, 1896–1990): «При остановке на территории Латвии железнодорожники, проверяя молотками подвижной состав вагонов, удостоверились, что в опечатанных вагонах находится живой инвентарь. Они доложили начальству, те – своему, и это дело дошло до Риги и Каунаса. Каунас и Рига довольно быстро разобрались и поезд пропустили» (*Tapulionis* 1973, 147). Именно в поезде добровольцы стали выяснять цель похода: «Из Кайшядорис мы двинулись на север. Тогда нам стало ясно, что едем бороться за Клайпеду. Настроение было хорошее. Ведущим мотивом наших песен был «Где ровные поля, спят темные леса...» В то время еще не было прямой железнодорожной линии Каунас – Кретинга, поэтому часть дороги через Латвию пришлось проезжать тихо, в запертых вагонах. На следующее утро мы сошли с поезда где-то за Кретингой, недалеко от Байорай» (*Žiedas* 1969, 4). Здесь происходило распределение добровольцев по подразделениям.

Для «восстания» в Литве был сформирован отряд специального назначения под командованием Йонаса Половинкаска (*Jonas Polovinskaskas*, 1889–1964) (псевдоним Ханс Будрис), в составе которого было 40 офицеров, 584 солдата, 455 стрелков-партизан (LCVA. F. 929, ap. 3, b. 422, l. 23–26). Отряд был разделен на три группы. Пярлойцы были включены в 1-ую группу. Командиром 1-ой (Клайпедской) группы стал майор Йонас Ишлинскас (*Jonas Išlinskaskas*, 1895–1979) (псевдоним Аукштуолис). Группу составляли 530 бойцов: 405 военных из Военной школы, школы Военной милиции, части 5-го пехотного полка, а также отряд из 125 стрелков, сформированный в Кайшядорис. Задачей группы было взятие Клайпеды. Вся 1-ая группа была разделена на четыре роты. Пярлойцы попали во вторую роту, состоявшую из 103 бойцов: 3 младших офицера, 50 курсантов и 50 стрелков. Возглавил роту молодой (25-летний) капитан литовской армии Эдуардас Нореика (*Eduardaskas Noreika*, 1897–1923) (LCVA. F. 929, ap. 3, b. 422, l. 24).

Задачу отряда специального назначения сформулировал Й. Половинкаска-Будрис в письме начальнику Генерального штаба Литовской армии от 6 января 1923 г.: «Наша задача, помогая мятежникам свергнуть Директорию, состоит в поддержании порядка в Крае до тех пор, пока не укрепится Новое Правительство. В действии по возможности избегайте применения оружия и никоим образом не трогайте французские войска, состоящие из одного батальона и представляющие Антанту. Если французы применяют оружие – обороняться, самим не нападать.» (LCVA. F. 929, ap. 3,

б. 422, л. 9). Автор документа составил и кодекс поведения «повстанцев»: «К местным жителям относиться максимально вежливо. Категорически запрещается грабить жителей, отбирать еду, проводить обыски или пользоваться любым их имуществом. За все нужно платить. Не допускать спекуляции. Лица, виновные в этих преступлениях, должны быть наказаны самым строгим образом. Больших преступников следует отправлять в Штаб. Всем участникам строжайшим образом запрещено употребление алкогольных напитков. Те, которые не будут соблюдать это, будут наказаны без пощады. Командиры являются примером для подчиненных и несут за них ответственность. Так как среди участников есть уволившиеся из литовской армии, то, если они попадут в руки врага, никто не должен называться солдатом, а добровольцем, присоединившимся к повстанцам. Притвориться коренными жителями Края, только из других областей. Все документы и бумаги должны быть оставлены. Командиры это должны проверить. Должны быть уничтожены даже такие мелочи, как газеты, папиросы, табак, спички, которые имеют литовское происхождение» (LCVA. F. 929, ар. 3, б. 422, л. 10). Й. Половинкас-Будрис дает главный моральный и гуманитарный императив: «соблюдать величайшую скрытность, вежливость, решительность, трезвость и порядок, дабы не дать ни малейшего повода возмутиться местным жителям и тем самым навсегда упустить возможность, когда в стране пылают благосклонные к нам чувства. Врага нет – только мы сами можем создать его своим плохим поведением» (LCVA. F. 929, ар. 3, б. 422, л. 11).

10 января 1923 года, одновременно с оккупацией Рура Францией и Бельгией, больше тысячи вооружённых литовцев (LCVA. F. 929, ар. 3, б. 422, л. 23–26) перешли границу и вошли в Клайпедский край и в тот же день без сопротивления заняли почти весь край, кроме города Клайпеды. Штурм осажденной Клайпеды начался утром 15 января.

Пярлойцы отличились уже в первую ночь. Границу переходили пешком, по бездорожью шли около 10 километров. Как вспоминает партизан Б. Анкшутис, «ночью мы шли по канавам и лужам. Кто-то, устав, бросил хлеб, а боеприпасы нес. [...] Наш Пярлойский отряд сначала был назначен в караул. Мы задержали автомобиль. В нем находились два жандарма и шофер. Везли пулемет с лентами, два ящика гранат и три винтовки. Один поднял револьвер, но другой удержал его. Нас заменили. Через 5 мин. другая смена пярлойцев задержала еще один такой же автомобиль, только без пулемета. Меня тут же взяли в эту машину в качестве охранника. Я ездил с винтовкой наготове и следил за шофером, так как машины с одними и теми же шоферами нашим командованием использовались постоянно. Ездил

двое или трое суток. Я и ел в машине. Мы ездили по всему фронту, пока не взяли Клайпеду» (Aravičius 1938, 254). Во время боев в самой Клайпедке один пярлоец – Габрис Лукшис – попал в плен к французам. Разъяренные французы хотели его расстрелять, но немецкие жандармы отобрали пленного и вернули нам (Tumpra 1938, 267). Во время «восстания» кроме погибшего при штурме Клайпеды командира роты Э. Норейка больше никто из пярлойцев не пострадал.

Но официальная политика Литвы того времени замалчивала описанные детали. Об этом свидетельствует указ премьер-министра Э. Галванаускаса от 5 февраля 1923 г., который гласит: «По данным правительств Антанты, есть люди, которые перешли из Литвы в Клайпедский край для участия в событиях Клайпедского края. Поэтому правительство Литвы считает необходимым предупредить всех тех лиц, которые могли пересечь границу, о том, что они должны вернуться в Литву не позднее 9 февраля сего года. Те, кто не вернется в указанный срок, будут наказаны в соответствии с действующим законодательством» (Lietuva 1923, 3).

Вернувшись из похода, партизаны нашли Пярлою разделенной на две части: находящаяся за рекой Мяркис часть Аношалис уже была включена в состав Польши... Не стерпев такой обиды, пярлойцы в следующую ночь после возвращения, 26 февраля 1923 г., напали на поляков. Битва стала последним кровавым и неудачным столкновением Пярлойской «республики» с врагом. В этом бою погиб и «Клайпедский повстанец» Винцас Каминскас (*Vincas Kaminskas*).

Список источников и литературы

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA).

Aravičius V. (1938) Perlojos partizanai. *Karo archyvas*, T. X: 235–261.

Butkus Z. (2003) Klaipėdos prijungimas prie Lietuvos 1923 m.: dokumentiniai liudijimai. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, T. 9: 54–71.

Galvanauskas, E. (1923) Anot Santarvės Vyriausybės. *Lietuva*, 02 07, Nr. 30.

Galvanauskas, E. (1961) Kova dėl Klaipėdos. *Draugas*. 01 20. Nr. 16; 01 21. Nr. 17.

Krėvė V. (1992) *Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė. Atsiminimai*. Vilnius: Mintis. 131.

Tapulionis J. (1973) Klaipėdos krašto atvadavimo “istorijos”. *Karys*, Nr. 5: 145–151.

Tumpra K. (1938) Perlojos atsiminimai. *Karo archyvas*, T. X: 262–273.

Žiedas A. (1969) Pluoštas kovotojo prisiminimų iš Klaipėdos krašto sukilimo. *Karys*, Nr. 1: 4–7.

From the Battles with the Poles to the Fight with the French: Partisans of Perloja in the Klaipėda “Uprising” of 1923

Key words: Klaipėda Region, the annexation of Klaipėda by Lithuania, partisans, Perloja, Eduardas Noreika

Summary

The annexation of Klaipėda Region by Lithuania is one of the most important events of the 20th century in Lithuania. The annexation of Klaipėda or, as it is commonly known, the Klaipėda Uprising, was the result of the joint efforts of the whole Lithuania. The “rebels” fighting for Lithuania Minor were the Lithuanian military, volunteer students, peasants, civil servants, riflemen, and partisans from the Lithuanian frontline areas of Dzūkija, Aukštaitija, and Suvalkija. Prime Minister of Lithuania, Ernestas Galvanauskas used the Lithuanian Riflemen’s Union, led by Vincas Krėvė-Mickevičius, to secure military support for the “uprising”. The participation of the riflemen in the Klaipėda “uprising” was represented as a response to the appeal to “Brothers Riflemen” for help made on 7 January 1923 by the Chief Rescue Committee of Lithuania Minor established by the local Lithuanians. The recruitment of the riflemen was carried out secretly all over Lithuania, especially in the frontline area. In Dzūkija, the southeastern region of Lithuania, part of which was occupied by the Poles, the largest group of “rebels”, the so-called “partisans”, was recruited in the village of Perloja. 49 partisans of Perloja who took part in the Klaipėda “uprising” have been identified on the basis of the analysis of archival documents. Not all of them were local residents of Perloja; some of them had moved to Perloja from the territories occupied by the Poles south of the Merkys river and joined the Perloja rifle squad. Documents show that in total 39 local residents of Perloja took part in the Klaipėda “uprising”. A special detachment was formed for the “uprising” under the command of Jonas Polovinskas (pseudonym Hansas Budrys). The residents of Perloja were assigned to Company 2 of Group 1, whose task was to take Klaipėda, which consisted of 103 fighters and was commanded by a young Captain of the Lithuanian Army, Eduardas Noreika. On 10 January 1923, more than a thousand of armed Lithuanians crossed the border and on the same day captured almost the entire region without resistance, except for the city of Klaipėda. The storming of the besieged Klaipėda began on 15 January. None of the residents of Perloja were injured in the “uprising”. One was captured by the French. During the storming of Klaipėda, the Commander of the Company, Eduardas Noreika was killed.

Vladislavs Malahovskis

Latgaliskuma jautājums latgaliešu emigrācijas pārstāvju korespondencē un publicistikā*

Atslēgas vārdi: emigrācija, latgalieši, latgaļi, latgaliešu valoda, idejiskās domstarpības

Kopsavilkums

Otrā pasaules kara noslēgumā apmēram 120 000 – 150 000 Latvijas iedzīvotāju bija atraduši patvērumu Rietumvalstīs. Viņu vidū bija vairāki tūkstoši latgaliešu. Neraugoties uz emigrācijā uzturēto tautas vienotības ideju, latviešu intelligences lielākā daļa nebija vienota. Arī latgaliešu emigrācijas intelligences aprindas nebija vienotas vairākos jautājumos. Pētījumā, balstoties uz Latgales Kultūrvēstures muzeja krājumā esošajām vēstulēm, publicistiku, ir izpētīts jautājumu loks, kas emigrācijas latgaliešiem likās svarīgs latgaliskās identitātes uzturēšanai. Rietumos demokrātijas apstākļos latgaliešu inteliģence varēja brīvi paust savus uzskatus, kuri bija atšķirīgi vairākos jautājumos: tā dēvētais latgaļu jautājums emigrācijā un dzimtenē; dievkalpojumu un rakstības valodas izvēle. Pretrunas saasināja arī tas, ka radikālāk noskaņotā latgaliešu daļa centās savus uzskatus sludināt visu latgaliešu vārdā. Latgaliešu emigrācijas pārstāvju korespondence un publicistikas materiāli rāda, ka nereti oponenta nomelnošanai un sava viedokļa aizstāvēbai tika izmantoti ļoti asi un aizvainojoši lingvistiskie paņēmieni.

Ievads

Otrā pasaules kara noslēgumā, ienākot Sarkanajai armijai Latvijas teritorijā, apmēram 120 000 – 150 000 Latvijas iedzīvotāju bija atraduši patvērumu Rietumvalstīs (Plakans 2022). Īpaši liels Latvijai bija intelligences zudums, arī vairāki tūkstoši latgaliešu bija atstājuši dzimteni. Pēc Latvju enciklopēdijas datiem, apmēram 10 000 latviešu bēgļu bija katoļi (Švābe 1952–1953, 1003). Var pieņemt, ka vairākums katoļu bija latgalieši. Pēc latgaliešu sabiedriskā darbinieka Bonifācija Briškas (1902–1994) ziņām, emigrācijā Rietumvalstīs bija ap 7 000 latgaliešu (Briška 1957, 139).

* Raksts sagatavots Valsts pētījumu programmas “Letonika latviskas un eiropēiskas sabiedrības attīstībai” projektā “Identitāšu ainavas: vēsture, kultūra un vide” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/1-0008).

Neraugoties uz emigrācijā uzturēto tautas vienotības ideju, latvieši realitātē tomēr nebija vienoti. Tam par cēloni pamatā nebija ģeogrāfiskais attālums, bet gan idejiskās domstarpības dažādos jautājumos, piemēram, par Kārļa Ulmaņa (1877–1942) politikas atbalstīšanu vai noliegšanu, latgaliešu un pārējās Latvijas latviešu attiecībām, latgaliešu valodas lietojumu u. c. Tāpēc daudzi ievērojami latviešu un latgaliešu inteliģences pārstāvji sastāvēja atšķirīgās sabiedriskās un zinātniskās organizācijās, publicējās dažādās izdevniecībās. Lielākā daļa latgaliešu autoru publicējās Vladislava Lōča (1912–1984) vadītajā “Latgaļu izdevniecībā” Minhenē (Vācija) u. c., bet latviešu autori – izdevniecībā “Daugava” (Zviedrija) u. c. Neraugoties uz centieniem kopdarboties (emigrācijā tika nodibināts “Latgaļu Pētniecības instituts” u. c. latgaliešu organizācijas), arī latgaliešu emigrācijas inteliģences aprindas nebija vienotas.

Raksta mērķis ir, balstoties uz korespondenci un publicistikas materiāliem, noskaidrot latgaliešu emigrācijas pārstāvju uzskatus par latgaliešu un pārējo Latvijas novadu latviešu attiecībām un latgaliešu valodas lietojuma jautājumiem. Pētījuma avotu bāzi pamatā veido Latgales Kultūrvēstures muzeja krājuma materiāli – latgaliešu emigrācijas darbinieku Jāņa Klīdzēja (1914–2000, ASV), Leonarda Latkovska (1905–1991, ASV), B. Briškas, Miķeļa Bukša (1912–1977, Zviedrija), V. Loča (Vācija), Donata Mūrnieka (Dektera, 1901–1963, ASV), biskapa Jāzepa Rancāna (1886–1969, Vācija, ASV) u. c. vēstules, kā arī publicētie darbi. Raksta autors ir izvēlējis citēt no vēstulēm un publicistikas tos fragmentus, kuri, pēc viņa domām, visspilgtāk izsaka rakstītāja attieksmi pret attiecīgo jautājumu, kā arī parāda lingvistiskos paņēmienus, kādi tika izmantoti savas argumentācijas akcentēšanai vai oponenta nomelnošanai.

Pētījums balstās uz kvalitatīvo un salīdzinošo datu analīzi, diskursa vēsturisko pieeju, izmantojot nošķiruma “mēs” – “viņi” diskursīvo konstrukciju, kas parasti veido pamatu stereotipiem un aizspriedumiem (Delanty 2008, 4).

Latgaļu jautājums emigrācijā un dzimtenē

Emigrācijā latgaliešu inteliģence uzsvēra, ka latgalieši ir seno latgaļu pēcteči, tāpēc latgaliešus turpināja saukt par latgaļiem. Daži latgaliešu pārstāvji, piemēram, B. Briška, uzskatīja un mēģināja pamatot, ka latgalieši ir atsevišķs etnoss (Briška 1957, 148–150). Pretrunas saasināja tas, ka radikālāk noskaņotā latgaliešu daļa attiecībā uz latviešu vienotības, latgaliešu valodas lietojuma izpratni u. c. jautājumiem centās savus uzskatus sludināt visu latgaliešu vārdā. Ļoti kritiski pret to vērsās rakstnieks J. Klīdzējs: “Šis ar kompleksiem un trimdas neurozēm apsēstais ducis sauc sevi par “vienīgajiem istajiem latgaļiem” un cenšas runāt v i s u latgaļu vārdā. [...] Vispirms – kas viņiem ir devis tādas tiesības [...] Tas ir plānprātīgs

atbildības trūkums šodien svešuma pajumtēs runāt par kādu atsevišķu – “latgaļu tautu” [...]. Būtu labi, ja šis ducis “īsto” latgaļu mazliet apdomātos pirmāk, kad ļoti gribas kliegt” (Klīdzējs 1979, 109).

Daļai latgaliešu ar izdevēju V. Loci priekšgalā uzskati attiecībā uz latviešu vienotības (padomju okupētajā Latvijā un emigrācijā) ideju balstījās uz pieņēmumu, ka latvieši (*baltieši*) apspiež latgaliešus un attiecīgi arī latgaliešu valodu. J. Klīdzējs atzīmē, ka šādi uzskati ne tikai emigrācijā, bet arī okupētajā dzimtenē ir pakalpojums “Maskavas skaldišanas un valdišanas kārei” (Klīdzējs 1979, 109).

Kādreizējais V. Loča domubiedrs literāts un publicists L. Latkovskis pēc konfliktā ar izdevēju pielīdzina V. Loci PSRS diktatoram Josifam Staļinam: “Lōčam viņam pīdar monopola tīseības uz latgalismu. Jys ir vīneigais eistais latgalīts [...] Stalins varātu pulka moceitīs nu Lōča [...] Stalins sovus īnainīkus deve tīsot cytim. Lōcs vins pat nūtīsōja sovus “īnainīkus” (losi: draugus, kas jū atbalsteja)” (LgKM: 4887).

V. Loča radikālie uzskati par latgaliešu un latviešu attiecībām satrauca arī trimdas katoļu garīdzniecību. Vēstulē bīskapam J. Rancānam priesteris Staņislavs Kučinskis (1913–2008) izsakās par izdevēju: “Kaidreiz Aglyunā (Aglonas vīriešu ģimnāzijā – V. M.) bejom uz vīna sūla, aistōvejom uzskotu, ka ar laiku vysa Latvija byus latgaliska. Tagad jys tū aizstov rokstūs, bet bez māra, bez takta, leidzeigi gimnazistam. Un katōļu litai tys kait.” (LgKM: 7907)

Daudz pragmatiskāk un objektīvāk uz latviešu kopdarbību, uzturot arī ideju par iespēju nākotnē atgriezties no padomju okupācijas brīvajā dzimtenē, lūkojās katoļu garīdznieks un literāts D. Mūrnieks (Dekters): “Dīvs tai ir gribējis, lai mes moltūs vīns ar ūtru, i latgalīts, i vidzemnīks, i kurzemnīks, i zemgalīts kai dazaidi gryudi dzērnavu akmenī [...] Čyuls un čangals ir sabōzti vīnā maisā. Vai šaidu apstōklūs ir jōosynoj ar nazi, lai aizbraukušim uz Latviju sōkt graizeišonūs? Skateitōju nu molas tur byus daudz.” (LgKM: 7893)

Vēstulē bīskapam J. Rancānam D. Mūrnieks akcentē: “Un par kū te byutu jōsastreida? Svešā zemē un svešā vītā tradīcijas nav īspējams ni kūpt ni nūsorgōt vysā piļneibā. Ni mums sovu bazneicu, ni krystu ceļmolōs, ni svātku, ni tolku, ni cīmūs braukšonas [...] Latgola beja un byus, uz cik tōs naiznicynōs bolševiks. Latgolas mes naspējom pōrceļt uz U.S.A., Kanādu, Angliju, Austrāliju vai Vōciju.” (LgKM: 7893)

Dievkalpojumu un rakstības valoda

Emigrācijas katoļu baznīcas vadības pārstāvji uzskatīja, ka dievkalpojumi jānotur latviešu valodā, jo arī latviešu vidū bija katoļi, bet daļa latgaliešu inteliģences uzskatīja – dievkalpojumi jānotur tikai latgaliski, jo “tikai latgali

ir Latvijas katōļu Bazneicas mugorkauls.” (Red. 1965) Tā, piemēram, V. Locis vēstulē bīskapam J. Rancānam pauž asu kritiku par to, ka viņš 1958. gada augusta raidījumā “Amerikas Balss” mācību, kas tika veltīta Jaunavas Marijas debesis uzņemšanas svētkiem Aglonā, noturēja latviešu valodā: “Tei nabeja latgaļu volūda, lai gon Jyus pats esit latgaļš [...] Jyus ar sovu reiceibu latgaļus Dzimtinē navarejot iprīcynōt ni styprynōt, bet gon sōpynōt uz vysdziļōkū, jo Jyus ar komunistu uzspīstōs volūdas litōšonu pīsavīnōjot un atbaļstejot komunistu diktaturas volūdas apspīšonas izvessōnu [...] Šaida Jyusu reiceiba ir apzynōta un tōpēc izsoku protestu pret tū.” (LgKM: 28100)

1964. gada oktobrī tika izdots bīskapu Antonija Urbša (1876–1965), J. Rancāna, Boļeslava Sloskāna (1893–1981) parakstīts apkārtraksts emigrācijā dzīvojošajiem katolīem valodas jautājumā baznīcā. Apkārtraksts bija latviešu valodā un sastāvēja no sešiem punktiem. 1. punktā bija norādīts: “Visiem latviešiem ir brīvi lietot savu valodu abos dialektos, tiklab mutes vārdos, kā ar rakstos, resp. presē.” Tajā pašā laikā 6. punkts norādīja: “Neskatoties uz pilnīgu brīvību, kāda saskaņā ar Baznīcas un dabas likumiem ir katram atstājama valodas jautājumos, tad tomēr šī brīvība nav tā saprotama, it kā ikvienam ticīgajam būtu tiesības iejaukties dievkalpojumu izkārtošanā, Baznīcas vai vispār trimdinieku garīgajā aprūpē, valodas ziņā.” (LgKM: 7896)

1965. gada martā II Vatikāna koncila padome liturģijas jautājumos izdeva speciālu dekrētu par latviešu valodas lietošanu Svētajā Mišē ar norādi, ja dievkalpojumā piedalās vairākums latviski runājošo ticīgo, tad dievkalpojumam jānotiek latviešu valodā (Red. 1965).

Neraugoties uz to, ka dekretā nebija nekādu norāžu vai aizliegumu attiecībā uz latgaliešu valodas lietojumu, V. Loča vadītā apgādā iznākušās avīzes “Latgolas Bolss” reakcija bija asa: “Latgali breivajā pasaulī un apspīstajā dzimtinē gaida nu Vatikana barbariskū latgaļu volūdas apspīšonas dekreta atcelšonu.” (Red. 1965) Avīzē sekoja arī šāds precizējums: “Šys dekrets nūsastōj blokus komunistu reiceibai, kuri ari latgalim ir aizliguši jūs volūdu un [...] Muravjova¹ barbariskū dekretu.” (Red. 1965) Vēlākos avīzes numuros tiek secināts: “Vysu trimdas laiku lelōkōs daļas myusu goreidznīceibas politika ir bejuse un ir pretlatgaliska.” (Širins 1966)

Jautājumā par rakstu valodu emigrācijas latgaliešu vidū bija tādi, kuri uzskatīja, ka latgalietis kā brīvs cilvēks var izvēlēties rakstu valodu, bet citi, kā atzīmē kultūrvēsturnieks Pēteris Zeile: “Jo stipri pagērēja, ka viņam jāraksta latgaliski, lai viņš izpelnītos lielo godu – tikt uzskatītam par piederīgu latgaliešu literatūrai.” (Zeile 2006, 604) Izdevējs V. Locis uzskatīja, ka par latgaliešu rakstnieku

¹ Mihails Muravjovs-Vīlenskis (Муравьев-Виленский, Михаил Николаевич) – Viļņas ģenerālgubernators (1863–1865), īstenoja rusifikācijas politiku, tostarp latīņu drukas aizliegumu.

(vai pētnieku) var saukties tas, kas raksta tikai latgaliski (LgKM: 7896). Šajā ziņā V. Locim radās nesaskaņas ar latgaliešu autoriem, kuri centās kopt gan latgaliešu, gan koplatvisko literāro valodu. Piemēram, J. Klīdzējs tika kritizēts par “mātes volūdas nūdūšonu” (Zeile 2013, 225). Tie, kas atbalstīja “Latgaļu izdevniecību”, atbalstīja izdevumus latgaliešu valodā, tāpēc tādu plaši pazīstamu personību kā J. Klīdzēja, Konstantīna Raudives (1909–1974), Roberta Mūka (1923–2006) u. c. autoru darbi nāca klajā citās izdevniecībās un guva daudz lielāku lasītāju atbalstu, nekā tikai latgaliešu valodā publicētie.

50. gadu sākumā latgaliešu inteliģences aprindās dzima ideja par apjomīga un visaptveroša krājuma par Latgali “Dzimtene Latgola” izdošanu. Krājuma sastādītāju vidū bija paredzētas tādas personības kā J. Rancāns, V. Locis, M. Bukšs, A. Rupainis u. c. Savstarpējo nesaskaņu dēļ, tostarp valodas jautājumā, krājuma izdošana izpalika. Dzirdīgas ausis neatrada D. Mūrnieka aicinājumu iekļaut vismaz dažas nodaļas latviešu valodā (LgKM: 7907).

1953. gada janvārī J. Klīdzējs vēstulē M. Bukšam konstatēja: “Myusu īskoti, prūtams, ir diferencējušis un diferencēsīs par myusu izlūksni [...] bet tys navar kāvēt byut myusim draudzeigim. [...] izdūdūt grōmotas izlūksnē mes nasasnādzam tū mērki, kū mes kaut zamapziņā asam īcerējuši [...] Lelyms myus nimoz naivārōjuši un nadzērdējuši, brauc pōri par mums.” (LgKM: 7834)

Līdzīgās domās ir arī D. Mūrnieks, iezīmējot arī emigrācijas jaunās paaudzes asimilācijas problēmu: “Pat viņa latvīšu volūda ilgi naizturēs svešuma spidīni, nimoz narunojūt par divom. Myus bārni jau sasarunoj angliski (Un cik taidu, kas latgaliski?). Pāis laiks un tikai vēcuks laseis sovu avīzi.” (LgKM: 7893)

Secinājumi

Emigrācijas jeb tā dēvētajiem trimdas latviešiem, latgaliešiem, bija kopīgas vismaz trīs fundamentālas lietas: piederība zaudētajai dzimtenei; piederība latviešu tautai (tiesa – ar dažādu izpratni par latgaliešu vēsturisko un tagadnes vietu un lomu tajā); cerība un zināma ticība brīvai un neatkarīgai Latvijas valstij.

Rakstā tika aplūkoti latgaliešu emigrācijas pārstāvju atšķirīgie uzskati jautājumos, kas cieši saistīti ar latgalisko identitāti. Korespondence un publicistikas materiāli rāda, ka nereti oponenta nomelnošanai un sava viedokļa aizstāvēbai tika izmantoti ļoti asi un aizvainojoši lingvistiskie paņēmieni.

Tomēr galvenais jautājums un reizē arī problēma ir: kāpēc jau otrās emigrantu paaudzes laikā sāka izzust šo pašreizējā centienu kontinuitāte? Jāpiekrīt P. Zeilem, ka atšķirībā no citu novadu izcelsmes latviešiem, kuri latviskumā saredzēja pietiekami plašas perspektīvas savai darbībai, latgaliešu emigrācijas jaunajai paaudzei latgaliešu valoda un raksti šķita šaura un neperspektīva joma (Zeile 2006, 605).

Noslēgumā jāatzīmē, ka pētījums ir turpināms, jo latgaliešiem bija radikāli pretēji uzskati arī citos jautājumos, kas saistāmi ar laicīgās un garīgās inteliģences attiecībām (jautājums par Franča Trasuna (1864–1926) ekskomunikācijas atcelšanu) un K. Ulmaņa politiku attiecībā uz Latgali.

Avotu un literatūras saraksts

- Latgales Kultūrvēstures muzeja krājums (turpmāk – LgKM), inv. nr. 7893 (Juridisko un fizisko personu vēstules V. E. bīskapam J. Rancānam).
LgKM, inv. nr. 4887 (Miķelis Bukšs).
LgKM, inv. nr. 7907 (P/s Latgaļu izdevniecība).
LgKM, inv. nr. 28100 (Vladislava Lōča vēstules V. E. bīskapam J. Rancānam).
LgKM, inv. nr. 7834 (Miķelis Bukšs. Vēstules).
Briška, B. (1957) *Latgali politiskajās patmaļās*. Minhene: P/s Latgaļu izdevniecība. 188 lpp.
Delanty, G., Wodak, R., Jones, P. ed. (2008) *Identity, Belonging and Migration*. Liverpool: Liverpool University Press. P. 328.
Klīdzējs, J. (1979) Dažas latgaļu sāpes un problēmas. *Dzimtenes kalendārs 1980. gadam*. Stokholma: Apg. Trīs Rozes. 108.–118. lpp.
Plakans, A. (2022) Latviešu trimda pēc Otrā pasaules kara. *Nacionālā enciklopēdija*. <https://enciklopedija.lv/skirklis/4556-latvie%C5%A1u-trimda-p%C4%93c-Otr%C4%81-pasaules-kara> (02.02.2023).
Red. (1965) Grīzatēs pi Svāto Tāva. *Latgolas Bolss*, 21. augusts.
Širins, J. (1966) Latvišu katōļu kongress Toronto, kur organizāta kōju dauzeišona. *Latgolas Bolss*, 17. decembris.
Švābe, A., red. (1952–1953) *Latvju enciklopēdija, II*. Stokholma: Apg. Trīs Zvaigznes, 1916 lpp.
Zeile, P. (2006) *Latgales kultūras vēsture*. Rēzekne: Latgales Kultūras centra izdevniecība. 746 lpp.
Zeile, P. (2013) *Latgales periodika (1862–2013)*. Rēzekne: Latgales Kultūras centra izdevniecība. 288 lpp.

Issue of Latgalianness in the Correspondence and Journalism of Latgalians in Emigration

Key words: emigration, Latgalians, Latgalian language, ideological contradictions

Summary

Approximately 120,000 – 150,000 Latvian residents were taking refuge in the Western countries at the end of World War II. Several thousand of Latgalians were among them. Regardless of the idea of national unity maintained in emigration, the majority of Latvia's intelligentsia failed to be united. The intellectuals of Latgalian emigration were not united on several issues as well. Based on the letters from the collection of the Latgale Culture and History Museum as well as journalism, the research deals with studying a range of issues that the Latgalians in emigration perceived as important for maintaining the Latgalian identity. In the environment of western democracy, Latgalian intelligentsia could freely express their views which differed on several issues: the so called '*Latgalian issue*' in emigration and homeland; choice of language for writing and public worship. The contradictions were exacerbated even more as the increasingly radical part of Latgalians were striving to advocate their views in the name of all Latgalians. Correspondence and journalism materials of Latgalian emigration representatives suggest that very sharp and offensive linguistic techniques were often used to slander the opponent and defend one's opinion.

Александр Петров

**Охрана природы в Советской Латвии:
материалы Комитета народного контроля
Латвийской ССР (1965–1990)**

Ключевые слова: охрана природы, охрана окружающей среды, природоохранная политика, народный контроль, Латвийская ССР

Aleksandrs Petrovs

**Dabas aizsardzība Padomju Latvijā: Latvijas PSR Tautas kontroles
komitejas materiāli (1965–1990)**

Atslēgas vārdi: dabas aizsardzība, vides aizsardzība, vides politika, tautas kontrole, Latvijas PSR

Kopsavilkums

Padomju Savienības vides aizsardzības politika un tās izpausmes atsevišķajās padomju republikās ir maz pētīta, daudzšķautņaina un problemātiska pētījuma tēma. Domājams, ka ieguldījumu šīs politikas izpētē un tās efektivitātes novērtēšanā var sniegt ne tikai dabaszinātnieki, bet arī vēsturnieki, strādājot ar atbilstošiem vēstures avotiem. Viens no tādiem avotiem ir dokumenti par Latvijas PSR Tautas kontroles komitejas (TKK) darbību (Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīva 398. fonds). Visā pastāvēšanas laikā tā pārbaudīja iedzīvotāju ziņojumus un pēc savas iniciatīvas konstatēja vides likumdošanas pārkāpumus, piesārņojuma faktus, kā arī pārņēma kontroli pār šādu pārkāpumu seku likvidēšanu. Plašākā nozīmē TKK bija jākalpo par saikni starp sabiedriski aktīvajiem iedzīvotājiem un padomju varas institūcijām. Raksta mērķis ir atspoguļot Latvijas PSR TKK lomu republikas vides aizsardzības problēmu apzināšanā un risināšanā, pamatojoties uz minētajiem dokumentārajiem avotiem.

Введение

Природоохранная политика Советского Союза и её проявления в отдельных советских республиках по сей день является малоизученной, но многогранной и проблемной темой научного исследования. Думается, свой вклад в изучение и оценку эффективности данной политики способны внести не только специалисты-естественники, но и историки, работающие

с соответствующими историческими источниками.

На фоне материалов непосредственно связанных с охраной природы учреждений и органов¹, выбор документов Комитета народного контроля² в качестве источника по данному вопросу может показаться не самым очевидным. Мысль о том, что КНК каким-либо образом мог быть вовлечён в природоохранную деятельность, пришла автору благодаря исследованию восстановления и развития латвийской промышленности в послевоенные годы: в процессе изучения данной темы обнаружилось, что с момента своего образования в середине 60-х годов Комитет принимал активное участие в освещении и решении самых разнообразных проблем как на производствах, так и в общественной жизни и быту; далеко не редкой темой в прессе того времени являлись плохие условия труда, отсутствие базовых удобств и инфраструктуры, самоуправство начальства и низших органов власти, – и зачастую именно группы народного контроля проливали свет на эти проблемы. Феномен советского народного контроля, являющийся для людей постсоветского поколения в значительной мере малоизвестным, привлёк внимание и заставил обратиться к себе также в рамках новой исследовательской темы. Таким образом, несмотря на то что к середине 1960-х годов в республике существовали специализированные природоохранные учреждения, а надзор за природоохранной деятельностью не входил в основные задачи КНК, именно благодаря всеохватывающему характеру его деятельности стало возможным оценить, насколько вопросы защиты окружающей среды были актуальны для общества и органов власти Советской Латвии.

В этой связи нельзя не отметить актуальность потенциального более глубокого исследования феномена народного контроля в Советской Латвии и в целом в СССР – тем более, учитывая имеющиеся зачатки

¹ Таких как Комитет по рациональному использованию и охране природных ресурсов Совмина Латвийской ССР, Комиссия по охране природы Верховного Совета, Отдел охраны водных ресурсов Министерства мелиорации и водного хозяйства и пр.

² Большая советская энциклопедия определяет народный контроль в СССР как систему контроля, который «осуществляется за работой аппарата советского государственного управления и его должностных лиц, должностных лиц колхозов и иных кооперативных и общественных организаций в форме систематической проверки хода выполнения государственных планов, правильности и экономности расходования трудовых, материальных ресурсов и денежных средств, совершенствования и удешевления аппарата управления, обеспечения соблюдения государственной дисциплины и законности». См.: Шорина Е. В. (1973) Контроль народный. В кн.: *Большая советская энциклопедия*, 3-е изд. Москва: «Советская энциклопедия», т. 13. С. 71.

подобных исследований как на Западе³, так и в современной России⁴. Однако для современной латвийской историографии эта тема всё ещё нова, потому, изучая её в локальном масштабе, имеет смысл обратиться к первоисточникам в лице архивных материалов. Речь идёт о фонде Латвийского государственного архива Национального архива Латвии (LNA LVA) № 398 (Документы КНК), который и послужил источниковой базой данного исследования.

Упомянутый фонд содержит 2970 архивных дел в четырёх описях, основная масса которых – материалы самых разнообразных проверок, охватывавших практически все возможные области народного хозяйства и быта. Проверки проводились на промышленных предприятиях, в колхозах и на стройках, в магазинах и местах оказания услуг, в учреждениях здравоохранения и культуры... Одной из немногих сфер, недоступной народным контролёрам, не считая вышестоящих органов власти, были лишь военные объекты.

В ходе изучения описей фонда и их анализа на предмет ключевых слов (*загрязнение, природа, окружающая среда, атмосфера, воздух, водоём* и т. п.) удалось обнаружить 25 дел с материалами проверок, касающихся загрязнения окружающей среды и нарушений природоохранного законодательства (из них 16 – касающихся водных объектов). И хотя это число может быть не окончательным, из него ясно, что охрана природы была далеко не основным направлением деятельности КНК, к тому

³ Основным из известных автору исследователей феномена советского народного контроля на Западе являлась профессор политологии Университета штата Огайо Джен Адамс (*Jan S. Adams*, 1920–2007). См., например: Adams, 1977; Adams, Schulz, 1981. Также профессор Адамс посвятила советскому народному контролю свою докторскую диссертацию.

⁴ В 2021 году в Российской Федерации был объявлен конкурс на лучшие проекты фундаментальных научных исследований по теме «Советская эпоха: история и наследие (к 100-летию образования СССР)», проводимый совместно Российским фондом фундаментальных исследований (РФФИ) и Российским историческим обществом (РИО). По его итогам финансовую поддержку получило 43 проекта, в числе которых – «Народный контроль в системе советской демократии: институционализация, формы и методы осуществления, проблемы преемственности» (№ 21-011-43027, ведущая организация – Саратовский национальный исследовательский государственный университет имени Н. Г. Чернышевского). Одним из наиболее активных участников проекта стала Елена Валерьевна Бердникова, доктор юридических наук, доцент Саратовского университета. Свою докторскую диссертацию она посвятила вопросу общественного контроля в современной России, а в серии сопутствующих публикаций затронула и феномен народного контроля в Советском Союзе (Бердникова 2021, 323–328; Бердникова, Куликова, Митрохин 2021, 2517–2523). Что характерно, актуальность исследуемого в статьях вопроса объясняется тем, что имеющиеся в современной РФ институты общественного контроля, преобразованные из советского народного контроля, на практике не выполняют своих задач, либо вовсе не функционируют.

же, как уже было отмечено, на тот момент ею уже занимались другие, специализированные органы⁵. С другой стороны, ввиду разностороннего характера деятельности КНК, это количество является достойным внимания, более того, характерно, что хронологически проверки по данной тематике покрывают весь период существования комитета, то есть в период с 1965 по 1990 год не было ни одного длительного промежутка времени, когда КНК не рассматривал бы проблемы, касающейся охраны окружающей среды. Сами проверки длились от нескольких недель до нескольких лет, и часто в одно делопроизводство объединялись множественные отдельные эпизоды соответствующих нарушений.

Таким образом, целью данной статьи является, на основе упомянутых выше документальных источников, отразить значение деятельности КНК Латвийской ССР в констатации и решении природоохранных проблем республики.

Органы советского контроля: краткая историческая справка

Людям, лично заставшим советское время, народный контроль мог запомниться по достаточно острым, злободневным публикациям в прессе, по проводившимся на предприятиях и в различных организациях проверкам, рейдам и смотрам, по «Комсомольскому прожектору» и прочим формам вовлечения населения в государственно-общественное управление. Однако невозможно в полной мере осознать роль и значение советского народного контроля, не рассмотрев теоретических и исторических предпосылок для его возникновения – особенно ввиду отсутствия в современной Латвийской Республике органа, выполняющего эквивалентные функции.

В своём первоначальном виде идея именно о *рабочем* контроле, то есть о контроле, осуществляемом рабочими над производством и

⁵ Здесь следует отметить, что возникновение Комитета народного контроля хронологически совпало с введением новой природоохранной политики в Латвийской ССР и во всём Советском Союзе. В 1965 году был упразднён созданный пятью годами ранее Комитет по рациональному использованию и охране природных ресурсов Совмина Латвийской ССР – центральный орган природоохраны в республике, чьи функции были распределены между соответствующими министерствами – эксплуататорами природных ресурсов, такими, как Министерство лесного хозяйства и лесной промышленности, Министерство сельского хозяйства и новообразованное (в том же 1965 году) Министерство мелиорации и водного хозяйства, в подчинении которого находилась госводоинспекция. В свою очередь, другие министерства (например, промышленности строительных материалов) напрямую отвечали за ущерб, причиняемый окружающей среде их предприятиями. Таким образом, эта политика характеризовалась децентрализацией и разделением ответственности по сферам, в частности, принципом «кто пользуется – тот и охраняет».

распределением продуктов своего труда, является одним из основных моментов политической мысли левого спектра, будь то марксизм, синдикализм или анархизм: представители этих течений в той или иной форме постулировали необходимость установления такого контроля уже во второй половине XIX века. Считается, что одними из первых на практике его смогли осуществить рабочие Парижской коммуны в 1871 году (Schulkind 1972, 164; Edwards 1977, 263–264). Тем не менее, в русской революционной литературе термин «рабочий контроль» до весны 1917 года практически не встречается, в связи с чем его введение в оборот небезосновательно связывают с работами Ленина (Владимир Ильич Ленин, 1870–1924)⁶, хотя некоторые практические мероприятия, предвосхитившие появление рабочего контроля в России, проводились на промышленных предприятиях ещё во время Первой русской революции (Михайлов 2017, 361). Так или иначе, о массовом введении рабочего контроля на заводах и фабриках бывшей Российской империи может идти речь лишь после Февральской революции. В свою очередь с победой Октябрьской революции рабочий контроль в молодом советском государстве стал оформляться институционально, будучи тесно, а точнее неразрывно связанным с контролем государственным, в связи с чем непосредственно рабочее самоуправление постепенно отошло в тень административно-бюрократического управления «сверху», а осуществляющие его фабрично-заводские комитеты (ФЗК) были объединены с профсоюзами, выполнявшими несколько иные функции.

К первой половине 1960-х годов в системе советских контрольных органов назрели определённые преобразования: вначале в 1962 году, на волне т. н. «хрущёвских» реформ, существующие на тот момент Комитет государственного контроля Совмина Союза ССР и Комитет партийного контроля при ЦК КПСС были преобразованы в единый Комитет партийно-государственного контроля с новой структурой и новыми функциями (фактически уже на этом этапе была поставлена задача его обобществления – об этом речь пойдёт далее), а затем в 1965 году, уже после отстранения Хрущёва (Никита Сергеевич Хрущёв, 1894–1971) от власти, на базе этого органа был образован Комитет *народного* контроля СССР, который в практически неизменном виде просуществовал до 26 декабря 1990 года и был призван вовлечь в контрольную деятельность широкие слои населения.

Данные преобразования служат наглядной иллюстрацией, с одной стороны, уникальности, и с другой – заложенной в него с самого

⁶ См., например Ленин 1974^a, 30–31; Ленин 1974^b, 184–186.

начала неоднозначности, или, по выражению профессора политологии Университета штата Огайо Джен Адамс, «дихотомии» (Adams 1967, 920) КНК, имевшего характеристики одновременно государственной, партийной и общественной структуры (Adams 1967, 919). Беря идейное начало от *рабочего* контроля, он больше не идентифицировался сутобо с рабочим классом, как, впрочем, и весь Советский Союз, в 1961 году отказавшийся от концепции диктатуры пролетариата и объявивший себя «общенародным государством». С другой стороны, изучение истории вопроса показывает, что власти СССР были обеспокоены вялым участием населения в государственном управлении, и проблема, конечно, заключалась не только в отходе от ленинских принципов, но и в том, что неучастие населения в управлении государством в каком-либо виде в целом является тревожным показателем, предвосхищающим внутреннюю нестабильность любой политической системы и любого режима. По задумке, обновление органов советского контроля должно было восполнить образовавшийся пробел: при сохранении руководящей роли Коммунистической партии и усилении социалистического государства подразумевалось вовлечение населения в контроль за исполнением решений и постановлений именно этих – партийных и государственных – органов, но не столько в административно-бюрократическом, сколько в практическом, более близком к нуждам и чаяниям самого населения, смысле.

Юридической основой деятельности обновлённого контрольного органа являлся Закон СССР «Об органах народного контроля СССР» от 9 декабря 1965 года, который гласил: «В целях широкого вовлечения трудящихся в дело проверки и контроля и повышения их роли в работе контрольных органов Верховный Совет СССР постановляет: (...) Преобразовать органы партийно-государственного контроля в органы Народного контроля (...)», а также утверждённое 19 декабря 1968 года постановлением ЦК КПСС и Совета Министров СССР положение «Об органах народного контроля в СССР», которое описывало структуру органов народного контроля – от отдельных постов (в среднем 3–10 чел.) и групп (7–50 чел.), избираемых на местах, до районных, городских, областных, республиканских и, наконец, всесоюзного комитета. Комитеты наделялись правом: проводить плановые и внеплановые ревизии, экспертизы и проверки (ст. 19 п. «б»), приостанавливать явно незаконные распоряжения и действия должностных лиц (ст. 19 п. «в»), отстранять их от занимаемых постов (ст. 20 п. «в»), налагать взыскания и денежные начёты (ст. 20 п. «а», «б»), а также направлять материалы проверок напрямую в прокуратуру (ст. 20 п.

«г»). При этом в нормативных актах неоднократно подчёркивается не наказующий, а товарищеский, содействующий характер работы КНК.

КНК Латвийской ССР и охрана природы: от теории к практике

Хронологически первая на территории Латвийской ССР проверка в связи с фактом загрязнения окружающей среды была проведена ещё в бытность комитета партийно-государственным, в 1963 году, и касалась одного из самых «проблемных»⁷ водоёмов на территории Латвии – реки Лиелупе (LNA LVA, 398. f., 1. apr., 106. l.). В ходе проверки народные контролёры пришли к выводу, что в гибели более 2 тонн рыбы в районе Слокского целлюлозно-бумажного комбината напрямую виновны руководители и ответственные инженеры данного предприятия, в связи с чем в отношении двоих из них был произведён начёт в размере месячного оклада. Также были даны конкретные указания по предотвращению подобных инцидентов в будущем; впрочем, они всё равно продолжали регулярно повторяться. Другой пример – плановая проверка состояния водоёмов республики в 1966 году (LNA LVA, 398. f., 1. apr., 302. l.). Дело о ней интересно тем, насколько детально и комплексно в нём описан план организации и проведения данной проверки. План состоял из 12 пунктов-вопросов, в числе которых, к примеру: «установить, какие водоёмы особенно загрязняются в республике и какими предприятиями-организациями», «как осваивались средства, выделяемые на строительство очистных сооружений с 1960 по 1965 годы», и «какие предприятия, фабрики, заводы, жилые районы, больницы, санатории и другие объекты были введены в эксплуатацию за последние 3 года без законченных очистных сооружений и на каком основании». Проверке подверглись 38 крупных, экономически и социально значимых объектов в 13 городах республики, для каждого объекта была составлена анкета, состоящая из 12 пунктов и 13 подпунктов. Собранный в ходе проверки материал является весьма ценным, содержательным и удобным в пользовании источником информации о состоянии окружающей среды вблизи данных объектов, который, к тому же, сложно заподозрить в некритичности и каком-либо сглаживании углов, которое можно было бы ожидать, например, от плановых отчётов самих предприятий о собственной деятельности.

В свою очередь одно из наиболее резонансных дел, рассмотренных Комитетом в связи с нарушением природоохранного законодательства,

⁷ Сочетание естественных особенностей данной реки и наличия на её берегах целлюлозно-бумажной фабрики привели к тому, что массовая гибель рыбы в ней наблюдалась уже в 30-х годах XX века (см., например: Laboratorijas atzinumi 1930; Lielupē iet bojā zivis 1936).

даже привело к реальным изменениям в промышленной политике на республиканском уровне: в 1974 году во исполнение постановления КНК во всей республике было прекращено производство спичечной бумаги с применением анилиновых красителей, которые вызывали массовую гибель рыбы (LNA LVA, 398. f., 1. arg., 1147. l.).

Логичным и нуждающимся в пояснении является вопрос о том, *кто именно* проводил подобные проверки: был ли штат КНК укомплектован необходимыми компетентными кадрами? Действительно, несмотря на то, что численность сотрудников комитета была внушительной: на то время около 75 000 контролёров в Латвии и около 3 миллионов – во всём Союзе (LNA LVA, 398. f., 1. arg., 505. l., 27.–28. lp.), большинство из них трудились в нём на общественных началах. Однако сильная сторона КНК состояла в том, что тот обладал полномочиями мобилизовать для своих мероприятий практически любой другой орган или учреждение и его штат: в материалах дел имеются заключения экспертов Министерства здравоохранения и Государственного планового комитета, решения комиссий Верховного Совета и Совета Министров по конкретным вопросам и обращениям комитета, всевозможные справки от смежных организаций (например, городских и районных исполнительных комитетов), наконец, объяснительные записки руководителей и ответственных лиц проверяемых предприятий. Таким образом, КНК была отведена не столько исполнительная, сколько организационно-руководящая и надзорная роль в подобных проверках – более того, следует подчеркнуть, что они являли собой проявление пусть и не независимой, но всё-таки низовой инициативы.

Одно из дел, относящихся к охране окружающей среды, было обнаружено в описи, являющейся на момент составления засекреченной. Оно касалось попадания в пищевые продукты химических средств защиты растений (LNA LVA, 398. f., 1.a arg., 103. l.). Проверка по этому вопросу проводилась с 1968 по 1970 год и касалась в первую очередь инсектицидов дихлордифенилтрихлорэтана (ДДТ) и гексахлорана, а также фунгицида тетраметилтиурамдисульфида (ТМТД) и прочих токсичных для человека и окружающей среды веществ. Результат проверки оказался удручающим: например, по заключению экспертов, молока, не содержащего остатки ядохимикатов, в республике просто-напросто не имелось (LNA LVA, 398. f., 1.a arg., 103. l., 45. lp.), несмотря на то что ДДТ и гексахлоран были запрещены к применению в сельском хозяйстве ещё в 1966 году. Среди причин многократного превышения норм концентрации ядохимикатов в

продуктах, попадающих на стол потребителям, были названы: ненадлежащее хранение и неправильное использование химикатов, недостаточная компетентность и оснащённость сельскохозяйственного персонала и его руководителей, отсутствие должного надзора и коммуникации со стороны эпидемиологически-санитарных органов, множественные недочёты в организации работы Министерства сельского хозяйства. Материалы дела, однако, были рассекречены лишь в 1988 году, до этого оставаясь в ведении узкого круга специалистов и ответственных лиц.

Прочие дела включают в себя материалы проверок состояния лесов и подземных вод, чистоты атмосферного воздуха, фактов возникновения нелегальных свалок, нарушений правил рыболовства, темпов строительства очистных сооружений и т. п. Хронологически последняя проверка – о невыполнении обязательств и грубых нарушениях природоохранного законодательства производственным объединением «Дегвиела» (LNA LVA, 398. f., 1. apr., 2647. l.) – была завершена без результатов 4 октября 1990 года в связи с прекращением деятельности Комитета народного контроля на тот момент уже Латвийской Республики.

Заключение

К каким выводам позволяет прийти анализ документов КНК? Во-первых, касаясь роли и значения комитета в природоохранной политике республики: безусловно, на фоне других, как законодательных, так и специализированных исполнительных органов, эта роль оценивается весьма скромно. Тем не менее, нет никаких оснований её игнорировать. Несмотря на то что КНК не являлся директивным органом, то есть не принимал участия в выработке природоохранной политики и соответствующего законодательства, народные контролёры сделали немало для констатации, анализа и предотвращения фактов его несоблюдения, для сохранения природных богатств латвийской земли. Стоит ещё раз отметить факт, что эта работа велась непрерывно на протяжении 25 лет существования КНК, несмотря на то что данное направление никогда не являлось для него приоритетным. Благодаря участию народных контролёров были достигнуты реальные результаты в деле защиты окружающей среды – такие, как запрет на использование токсичного анилинового красителя в целлюлозно-бумажной промышленности республики.

Во-вторых, о ценности документов КНК как исторического источника по исследуемому вопросу: дела фонда № 398 однозначно оцениваются как проблемно-ориентированный, в достаточной степени критичный,

содержательный и, что немаловажно, доступный для понимания исследователю-историку источник. К недостаткам и определённым особенностям данного источника можно отнести следующие моменты: бюрократичность и шаблонность отдельных документов, обилие канцеляризов и малосодержательных фраз («была проделана определённая работа» и т. п.). Внутренние противоречия, например, между данными разных учреждений, можно отнести скорее к достоинствам, чем к недостаткам, поскольку они свидетельствуют о живой работе комитета и представляют собой ценный материал для сравнительного анализа.

Дальнейшие исследования природоохранной политики Советского Союза и её проявлений на территории Латвийской ССР позволят также ответить на вопрос, насколько ощутимым – как в количественном, так и в качественном отношении – был вклад КНК на фоне работы других учреждений, напрямую ответственных за соблюдение природоохранного законодательства и защиту окружающей среды в республике.

Список источников и литературы

Закон СССР от 09.12.1965 № 4224-VI «Об органах Народного контроля в СССР». <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=17829> (23.01.2023).

Положение об органах народного контроля в СССР (утверждено Постановлением ЦК КПСС, Совмина СССР от 19.12.1968 № 1020). <https://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=17477> (23.01.2023).

Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts arhīvs (LNA LVA), 398. f. (Latvijas PSR Tautas kontroles komiteja).

Laboratorijas atzinumi par zivju nobeigšanos Lielupē (1930). *Mednieks un Makšķernieks*, Nr. 7: 237–238.

Lielupē iet bojā zivis (1936). *Brīvā Zeme*, 10. jūlijs.

Adams, J. S. (1977) *Citizen Inspectors in the Soviet Union: People's Control Committee*. New York: Praeger Publishers. 232 p.

Adams, J. S. (1967) "People's Control" in the Soviet Union. *The Western Political Quarterly*, Vol. 20, No. 4: 919–929.

Adams, J. S., Schulz, D. E., eds. (1981) *Political Participation in Communist Systems*. New York: Pergamon Press. 334 p.

Edwards, S. (1977) *The Paris Commune 1871*. New York: Quadrangle / The New York Times Book Company. 417 p.

- Scanlan, J. P. (2008) Jan S. Adams, 1920–2007 (In Memoriam). *Slavic Review*, Vol. 67, Issue 3: 815–816.
- Schulkind, E., ed. (1972) *The Paris Commune of 1871: The View from the Left*. London: Jonathan Cape. 308 p.
- Бердникова, Е. В. (2021) Историко-правовые и идейно-политические предпосылки формирования и развития института народного контроля в СССР. *Известия Саратовского университета*. Новая серия: Экономика. Управление. Право, т. 21, вып. 3: 323–328.
- Бердникова, Е. В., Куликова, С. А., Митрохин, В. А. (2021) Особенности правовой институционализации народного контроля в СССР во второй половине XX века. *Журнал «Манускрипт»*, т. 14, вып. 12: 2517–2523.
- Ленин, В. И. (1974^a) Проект положения о рабочем контроле, 26–27 октября (8–9 ноября) 1917. В кн.: *Полное собрание сочинений*, 5-е изд. Москва: Политиздат, т. 35. С. 30–31.
- Ленин, В. И. (1974^b) Очередные задачи Советской власти, 28 апреля 1918. В кн.: *Полное собрание сочинений*, 5-е изд. Москва: Политиздат, т. 36. С. 184–186.
- Михайлов, Н. В. (2017) Язык революции: «Рабочая конституция» или рабочий контроль в 1905 и 1917 гг. *Эпоха войн и революций: 1914–1922: Материалы международного colloquium (Санкт-Петербург, 9–11 июня 2016 года)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2017. С. 351–374.

Nature Protection in Soviet Latvia: Materials of the People's Control Committee of the Latvian SSR (1965–1990)

Key words: nature conservation, environmental protection, environmental policy, people's control, Latvian SSR

Summary

The environmental policy of the Soviet Union and its manifestations in individual Soviet republics are unexplored, multifaceted, and problematic topics of scientific research. It seems that not only natural scientists, but also historians working with relevant historical sources can contribute to the study and evaluation of the effectiveness of this policy. One type of such sources comprises the documents of the People's Control Committee (PCC) of the Latvian SSR (Latvian State Archives of the National Archives of Latvia – LNA LVA, collection No. 398), which throughout its existence examined reports and identified violations of environmental legislation and facts of environmental pollution.

It also monitored the elimination of the consequences of such violations. In a broader sense, the PCC was intended to be a link between socially active residents and state power institutions. The purpose of this paper is to reflect the role of the PCC of the Latvian SSR in identifying and solving the environmental problems of the republic, based on the documentary sources mentioned.

Galina Sedova (Nun Euphrosyne)

Organ Master Edouard Schultz: from Dinaburg to Polotsk, the 19th century

Key words: Master Edouard Schultz of Dinaburg, Germans and Latvians in Polotsk, Lutheran church of St. Mary in Polotsk, Architect Paul Max Bertschy, Pastor Carl Felix Bertschy, church organs

Summary

The article contains information about the organ Master Edouard Schultz from Dinaburg. The history of the migration of Germans and Latvians to Vitebsk and Polotsk is traced, as well as the participation of settlers in the construction of the Riga-Oryol railway in the 19th century. On the example of the Bertschy family – the architect Paul Max and his eldest son, pastor-adjunct Karl Felix, a connection with the Lutheran parish in Polotsk was revealed. In the church of St. Mary, pastor K. F. Bertschy served for a long time. The author set a number of tasks to cover the following issues: the history of the development of church musical instruments in the provinces of Livland and Courland, as well as the study of organ workshops in the Baltic region. An attempt was made to compile a list of the instruments of the Master Edouard Schultz and find the author's hallmark of the master. The article describes the organs in the Catholic churches of Elerne and Svente, for which the church organs by the Master Edouard Schultz from Dinaburg were made. The organs in these churches have been preserved and are in working condition.

Introduction

The determining factors in the existence and development of the Western Dvina (Daugava) area were the important trade routes between the West and the East. Over time, the importance of the transit territory increased and the lands along the Western Dvina River showed vivid signs of the activity of the population there. Dynamic relations in trade between Western Europe and the Russian Empire had been revitalized by the second half of the 19th century, which was facilitated by the Russian reforms of the 1860s. Against this background, not only economic, but also cultural and historical ties between the cities of Dinaburg (modern Daugavpils) and Polotsk developed quite successfully.

For centuries, believers of various Christian denominations had populated the cities, including Catholics, Orthodox, Old Believers, and Lutherans. Confirmation

of the above is the majestic building of the former Evangelical Lutheran church of St. Mary in Polotsk, which today houses the Museum of Local Lore. But in the 19th century, the church was functioning with an active Lutheran parish of Latvians and Germans located there. The community not only built the church, but also tried to beautify it. It is known that the parishioners of the Lutheran church acquired the organ built by the Master Edouard Schultz from Dinaburg. But the events of the beginning of the 20th century – revolution and devastation – changed the course of peaceful parish life. In the 1920s, the church was closed by the Soviet authorities, and the Bolsheviks used the religious building at their own discretion. Since then, the further fate of the organ of the Lutheran church of St. Mary in Polotsk is unknown.

This article attempts to study the heritage of the Master Edouard Schultz from Dinaburg, who specialized in the manufacture of musical instruments. It was only known that the master made an organ commissioned by the Evangelical Lutheran parish for the church of St. Mary in Polotsk. The following tasks were defined for the study of the problems posed:

- to collect materials dedicated to the organ masters of Livland and Courland;
- to study the sources devoted to materials about the railway lines Dinaburg-Polotsk and Polotsk-Vitebsk of the Riga-Oryol railway;
- get acquainted with the statistical data on the confessional lists of Lutherans, Vitebsk, and Polotsk;
- identify the church organs made by Master E. Schultz, as well as describe them. The discovered information is introduced into scientific circulation for the first time to form materials for the biographical information about the organ Master Edouard Schultz from Dinaburg.

Development of the railway in the Western Dvina area

Several factors influenced the increase in the number of the German and Latvian population in the Vitebsk province:

- construction of the Riga-Oryol railway;
- the events of the Polish uprising of 1863, which prompted the Germans to move to the Vitebsk province as buyers of estates (*Pamjatnaja knizhka* 1886, 96–97). Latvian peasants also moved and created compact settlements there¹.

¹ In the context of the dynamic growth of cash nexus in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century, rail transport developed intensively (Malahovska 1998, 250). The construction project of the Riga-Oryol railway began, with the railway direction Dinaburg-Vitebsk. It was implemented in 1863 by English engineers. This railway consisted of several branches, the first – Dinaburg-Polotsk with a length of 151 versts (modern 154.4 km). Funds for the construction were private, and the time of the project transfer to be funded by the state treasury was noted on 15 June 1864 (B.XCVIII 1913, 3). In 1865, the second part of the project was completed – the construction

The state-owned Riga-Oryol railway passed through the territories of the Vitebsk, Kovno (modern Kaunas), Mogilev, Smolensk, and Oryol provinces. The Riga-Dinaburg railway (1858-1861), laid via the ancient trade route along the river the Western Dvina or Daugava was not only a convenient, but also a cheap road to the port of Riga. It contributed to the flourishing of new craft and trade centers, as well as the delivery of agricultural products, encouraging the local population to master the skills of building and operating the railway (Albergs 2010, 9). Of course, the further development of the railway through Polotsk (Riga-Oryol railway) contributed to the development of local infrastructure and an increase in trade turnover. Moreover, the first Riga-Dinaburg railway was eventually extended to Vitebsk (Malahovska 1998, 254).

The rapid development of the railway also developed the infrastructure of the cities of the Baltic region and the Dvina region. The architect Paul Max Bertschy (1840–1911) was directly related to this. Paul Bertschy was the architect of the Dinaburg-Vitebsk Railway Society (1869–1871), he lived in Dinaburg for a short time, then became the chief architect of Libau (modern Liepāja, 1871–1902).

Lutheran population of the Vitebsk province

The confessional picture of the 19th century on the territory of the Vitebsk province was clearly illustrated by statistical information. Until 1862, there were about 12,000 Lutherans in this region, in the towns and villages. But this number also included the Latvian Lutheran parishes of Dinaburg – 10,432, Rezhitsa (modern Rēzekne) – 129, and Lucina (modern Ludza) – 86, in total 10,647 Lutherans (*Pamjātņaja knižhka* 1881, 95). By 1888 their number had risen to 34,223. Thus, the communities grew, but the majority were still Latvian Lutherans from the above parishes. Nevertheless, the railway contributed to the migration of the population from the Baltic region to the Vitebsk province. Out of 22.05% of Protestants, there were 10.158% among Latvians, and 2.262% among Germans. Based on this, in percentage terms, in the Vitebsk province, Protestantism was professed by 1.5% of the population, which amounted to 15,216 people (Latvians – 13,504 and Germans – 1,703) (*Pamjātņaja knižhka* 1886, 95, 125–126). But in the statistical reports, the number of Germans living there was also indicated as 2,076. In this regard, the comment of a Russian official is interesting, who wrote

of a branch line from Polotsk to Vitebsk, about 95 versts (modern 101.34 km), which was completed in 1868. The completion of the railway construction in the Western Dvina area increased the transportation of goods in the direction of Dinaburg-Vitebskat. For comparison, if the goods were sent along the Western Dvina on ships and rafts in the amount of 2,961.912 poods in the sum of 510,872 rubles, then total 45,827.158 poods were transported along the Dinaburg-Vitebsk branch of the railway (Kratkij 1911, 8, 31, 56).

that it was necessary to determine the number of Germans “by a smart way” (Sementovskii 1872).

According to the Statistical Committee for 1893, regarding confessions, there were 543 Lutherans living in the Polotsk district. Also, provincial Vitebsk numbered 1,661 Lutherans. Besides, believers lived in the countryside, where their number was about 1,000 people. The first Evangelical Lutheran communities in Polotsk existed since the 17th century, and permanent Adjuncture (the structure for postgraduate studies) existed since the beginning of the 19th century (Sementovskii 1872). The Lutheran parish of the church of St. Mary was of a mixed type, i. e. it included both urban and rural residents. The parish consisted of 2/3 Latvians, the rest being Germans (Sementovskii 1872).

Accordingly, two Lutheran priests served there, one of them, pastor-preacher Ernst Johann Carrolien (1879–1910), graduated from the Theological Faculty of the University of Dorpat (modern Tartu) and was a teacher of the Vitebsk Women’s Gymnasium (*Pamjatnaja knizhka* 1898, 31; *Album* 1889, 427; *Tartu* 1988, 713; EAA, 402 f., 2 n., 1786, 3649 s.). In 1898, the Polotsk Adjuncture of the German-Latvian parish was founded, and pastor-adjunct Carl Felix Bertschy (1866–1919) was appointed there. He took the course of the Theological Faculty of the University of Dorpat (EAA, 402 f., 2 n., 1786 s.) and lived in Polotsk, Nizhne-Pokrovskaya Street (Vodneva 2021, 4). As for the Lutheran church of St. Mary, it was built in 1887–1889 from red brick and housed 172 seats. According to the Museum of Local Lore, the Lutheran church in Polotsk was solemnly consecrated in 1888. Probably, in 1892 or 1893, the parish ordered a church organ from Master Edouard Schultz. It is known that the pastor-adjunct lived next to the church in the old parsonage rebuilt in 1902. Pastor Carl Felex Bertschy served in the church until his death in 1919 (Kniazeva 2006, 49, 51–52).

Organ masters of Courland and Livland

The history of the appearance of church organs in Livland goes back for centuries. The tradition survived and had close ties with Germany. This musical wind instrument was part of the church life of the parishes of Riga, Goldingen (modern Kuldīga), Mitava (modern Jelgava), Jakobstadt (modern Jēkabpils) and other cities. A fertile time for the development and distribution of the organ fell on the reign of the Russian Empress Anna Ioannovna. This was actively promoted by the favorite of the Empress, Duke of Courland, Ernst Johann Biron (1690–1772). In 1735 he ordered a polyphonic organ for the palace in Rundāle. It was made by the famous craftsman Johann Heinrich Joachim (1696–1762).

The popularity of the organ grew paving the way for the development of local organ production. In view of the high competition from Germany, the masters began to leave for Courland and Livland, where they created their own organ centers. Such a center was created by Friedrich Weizenborn (1840–1902) in Kreutzborg (modern Krustpils) and Jakobstadt (LNA LVVA, 235. f., 14. apr., 112. l., 562–563. lp.). The future Master E. Schultz belonged to this center.

The surname of organ Masters Schultz can rarely be found in studies devoted to the history of the organ in the Baltic region. But there are no biographical data of the master. Let us turn to the monograph by the art critic Ilma Grauzdiņa (1948–2016), which contains biographical information about the Schultz Masters. For example, Johann Friedrich Schultze (1793–1858) from Paulinzell, Germany. After a while, he continued his work in Courland, in Mitau and Riga. As noted in the sources, J. F. Schultz belonged to a high class of masters. The 26-resonant organ of his work was acquired by the parish of the Riga Reformed church. Another work by J. F. Schultz was the 86 resonant organ (1854) in the church of St. Mary of Lubeck (northern Germany). In the 18th century, Alexander and Christian Schultze, a father and son from Wolmar (modern Valmiera) were known. However, they also belonged to another organ workshop (Grauzdiņa 1987, 35, 66, 70).

But there is an interesting question – how was the Master Schultz from Dinaburg related to the already listed masters? Schultz worked at the end of the 19th century in Dinaburg, and his instruments, according to experts, show the signs of the influence of the organ Master Friedrich Weizenborn, originally from Thuringia, eastern Germany. Subsequently, the master worked in Jakobstadt and Kreutzborg (Gruener). The above masters belonged to other centers.

Since the first half of the 19th century, the center for the creation of organs was Riga (Master August Martin, 1808–1891 from Erfurt), then Libau (Master Karl Hermann) and Jakobstadt (Master Friedrich Weizenborn) followed the rating. Master F. Weizenborn made 85 organs from 1865 to 1894. For example, information about the cost of the organ made by Master F. Weizenborn dated 1899 has been preserved – 600 rubles. And the 8-resonance organ of the Shloka Church (modern Sloka) in Courland, made by the Riga Master August Martin, cost 1,050 rubles in 1863 (Grauzdiņa 1987, 81, 84). The cost of a musical instrument largely depended on the craftsmanship, the prestige of the school, and the sound. Each organ differed in timbre, the number of manuals (keyboards for playing), registers, and windpipes (sound range).

Master Edouard Schultz and the Bertschy family

So, the only thing known about the organ Master Edouard Schultz is that he was from Dinaburg. But who entrusted him with the order for the manufacture of an organ for the Lutheran church of St. Mary in Polotsk? It is highly likely that the Bertschy family could have been involved in this. The Lutheran community in Dinaburg in 1862 was significant, about 3,000 parishioners or 9.8% of the city's inhabitants. The famous artist and architect Paul Max Bertschy worked and lived from 1864 to 1871 in Dinaburg. The Bertschy family professed Lutheranism. As to the head of the Bertschy family, the future architect Paul Max Bertschy was born in Prussia, but due to the high competition in the profession, he left his homeland and connected his life with Livland and Courland where he was known as the author of projects for industrial, public buildings, religious buildings, private houses and as the chief architect of Libau (Lancmanis 2011, 303). Did Paul Max Bertschy design the Lutheran church of St. Mary in Polotsk? It is unknown. But he designed the Lutheran church in Cesvaine in the "rock Neo-Gothic" style in 1879.

In this regard, the question arises, if the Lutheran pastor of the church of St. Mary in Polotsk, Karl Felix Bertschy, was a relative of the famous architect? When studying the biography of the architect, it was confirmed that Paul and Felix were father and son. But due to the different spelling of the names and surnames of Bertschy in Russian official documents of the 19th century, there was confusion about their relationship. Therefore, in order to prevent duplication of errors, several sources in German were taken:

- the form file of the student of the University of Dorpat, Carl Felix Bertschy (EAA, 402 f., 2 n., 1785, 1786 s.);
- a list of pastors of Livland province (*Die evangelischen* 1977).

What is known about the eldest son of the architect Paul Max Bertschy? Carl Felix Bertschy was born on 30 January 1866 in Dinaburg. He graduated from the Libau Nicholas Gymnasium. Then the young man entered the Theological Faculty of the University of Dorpat in 1887 (matrix number 13477). He graduated from the university with a degree in theology in 1893. In 1895, he served as a pastor-adjunct in the church of Marienburg (modern Alūksne), and since 1898 in the church of St. Mary in Polotsk (EAA, 402 f., 2 n., 1785, 1786 s.).

Works by Master Edouard Schultz

Studying the heritage of the organ Master Edouard Schultz from Dinaburg, it should be said that his works were few. Unfortunately, the organ of the church of St. Mary in Polotsk has not been preserved, but the works of Master Schultz are in

Selonia (nowadays Sēlija – a historical and cultural region of Latvia), in Catholic churches of Elerne and Svente.

The church in Elerne was originally built in 1650 by Heinrich Tienen as a Lutheran one. First it belonged to the Lutheran community, but later the Lutherans moved to the Catholic church in Muravki (Siķele) and the Elerne church became Catholic (Bīskaps 1997, 590).

Thus, the architecture of this church, both in scale and in detail, resembles other churches characteristic of the Duchy of Courland (Bīskaps 1997, 590). In 1892, the parish installed a wind organ by Master E. Schultz in the church, as evidenced by the name of the master, which has survived to this day (E. Schultz, Dünaburg, 1892, 6/I/P). Let us decipher the designation of the instrument 6/I/P – 6 resonant, one manual (keyboard) and one pedal keyboard. It was a one-handed instrument, characterized by a small range – only six registers. This instrument is one of the few that still has the original “decorative” register, a working Glockenspiel bell. The style of the organ can be attributed to Neo-Gothic. Traditionally, the instrument is located in the center of the western part in a wooden box or case. The case is made of glued coniferous wood and decorated with modest baroque fragments of carved wood covered with a thick layer of gilding. For the pipes of the organ, galvanized and painted material was used, the pipes were non-resonant in their sound. The playing table is located on the south side of the temple, its dimensions are respectively 303x208x405 mm, and the field pitch is 439 Hz, at temperature 17.5°C. Latvian experts believe that E. Schultz’s organ has all the features of Friedrich Weizenborn’s school (Elernes).

The organ of the Holy Trinity church is located in Svente, Svente parish, Augšdaugava region. In its appearance, it does not give the impression of a solid structure. The exact date of manufacture of the organ is not indicated, but in its characteristics, it is identical to the wind organ from the Catholic church in Elerne, dated 1892, made by the master E. Schultz (E. Schultz, Dünaburg, 1892, 6/I/P). The stone church in honor of the Holy Trinity is notable for the fact that it was built in 1800, the initiator was Count Casimir Plater-Zyberg (1749–1807). Later, the religious building was consecrated in honor of St. Archangel Michael. It is highly likely that the organ was installed at the end of the 19th century (Bīskaps 1997, 657–658). The organ in Svente is also one-handed and belongs to the school of F. Weizenborn, Neo-Gothic style. The master’s mark is missing. The organ is located in the western part of the church in a wind box, its technical condition is considered by specialists as satisfactory, the instrument is in working order. The diapason is small – only six registers. Material – softwood, glued, painted white. The craftsman used painted galvanized material for the organ pipes. The playing

table is located in the southern part of the temple (Sventes).

In search for materials about the organ Master E. Schultz from Dinaburg, great assistance was rendered by the well-known organist Aivars Kalējs from the New St. Gertrude Evangelical Lutheran church. The organist from Riga provided additional information from his personal archive about the Dinaburg master. Possibly Edouard Schultz was born in 1845 and died after 1905. The organs built by the master should include the instrument in the church of St. Michael the Archangel (1896) in Izvalta. True, the church burned down in early 1941 during World War II and the organ is not preserved. Further, Edouard Schultz, together with Janis Gremze, repaired musical instruments in churches, among them:

- 1894, organ of St. Ann's Catholic church in Berzgaile near Aglona;
- 1905 in Subbath (modern Subate);
- from 1903 to 1904, the installation of an organ in the Catholic Cathedral of the Heart of Jesus in Rezhitsa (15/II/P) (Archive of A. Kalējs). According to the Roman Catholic Priest Christopher Pozharsky from St. Petersburg, it is known that the parish of St. Stanislav bought a new organ in 1902 and donated the old one to the Rezhitsa Catholic community. Currently, the organ is located in the Catholic church in honor of the Assumption of the Virgin Mary in Lucin (Archive of G. Sedova);
- regarding the exact date of the establishment of the organ in the church of St. Mary in Polotsk, it could be 1892 or 1893 (Archive of G. Sedova).

Conclusions

The development of the railway contributed to the economic growth of the territories of the Daugava region and provided an incentive for the migration flows of Germans and Latvians, which contributed to the expansion of Lutheran parishes in the Vitebsk province including Polotskat.

Summarizing all the above, we can conclude that the study of the heritage of the organ Master Edouard Schultz from Dinaburg revealed the fact that the best traditions of German organ building were widely represented in the workshops of Livland and Courland. The study discovered that, according to their characteristics, all works of the organ maker Edouard Schultz from Dinaburg belong to the workshop of Friedrich Weizenborn from Jakobstadt. Moreover, some of the preserved church organs made by Master Schultz contained the master's name in German (Orgelbauer E. Schultz, Dunaburg) and his first name, Edouard. In the future the author assumes to continue the study of the heritage of the organ Master Edouard Schultz from Dinaburg, as well as the activities of Pastor Felix Max Bertschy of the church of St. Mary in Polotskat.

Currently, there are 300 historical organs in Latvia, the oldest instruments are in the churches of Kurzeme (modern Ugāle and Liepāja). Church organs of the Master Edouard Schultz from Dinaburg are rare. The master's organ can be seen and heard during divine services in the Roman Catholic churches of Latgale: in the Ascension church in Elerne and in the Holy Trinity church in Svente. There is confidence that the history of the church organ of the former church of St. Mary in Polotsk will be studied and there is every reason for this.

References

Archive of Aivars Kalējs.

Archive of Gaļina Sedova.

The State Historical Archive of Latvia of the National Archives of Latvia (Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs, hereafter – LNA LVVA), 235. f. Evangelical Lutheran Parishes Books (Latvijas Evaņģēliski luterisko draudžu baznīcu grāmatas), 14. apr., 112. l., 562–563. lp.

Estonian National Archives (Rahvusaarhiiv, hereafter – EAA), 402 f. (Universitāt zu Dorpat, Bertschy Carl Felix, No 13477), 2 n., 1785, 1786 s.; 402 f. (Universitāt zu Dorpat, Carrolien Ernst, No 5806), 2 n., 3649 s.

Album Academicum der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. (1889) Dorpat. 427 p. Altbergs, T., Augustane, K., Petersone, I. (2010) *Zheleznie dorogi Latvii*. Rīga: Latvijas Dzelceļš, Jumava. 9 p.

Bīskaps Cakuls, J. (1997) *Latvijas Romu Katoļu Draudzes. Kūrījas arhīva materiālu apkopojums*. Rīga: Rīgas Metropolijas Kūrīja. 590, 657–658 p.

B.XCVIII. Materialy po obsledovaniju zheleznich dorog. Rigo-Orlovckaya zel. dor. (1913) Sb.-Peterburg: Nevskaja tipografija. 32. 3. p.

Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. (1977) Köln-Wien: Böhlau.

Elerne katoļu baznīcas ērģeles (E. Schultz, Dünaburg, 1892, 6/I/P). http://www.music.lv/lek/elerna_apraksts.htm (07.09.2022. 19:33).

Grauzdiņa, I. (1987) *Tūkstoš mēlēm ērģeles spēlē*. Rīga: Liesma.

Gruener. *Rigasche Zeitung*, 1866. 14. (26.) februar.

Kratkii Istoricheskii Ocherk objedinenija i ekspluatcii Rigo-Orlovskoj zeleznoi dorogi ko djnu patidesatiletija postrojki Rigo-Dvinskogo uchastka kak samostojatelnoi v svoe vremja Rigo-Dinaburgskoj zel. dor. (1911). Rīga: tip. G. Gempel i Ko. 8, 31 p. Kniazeva E.E. (2006) *Luteranskije cerkvi i prihody v Belorusii, Moldavii, Zakavkazje i Srednej Azii XVIII-XX vv.: Ch. III*. C-Pb: Litera. 49, 51–52. p.

Lancmanis, I., Berči, A. (2011) *Bertschy*. Rīga: Valters un Rapa. 303 p.

Malahovska, L. (1998) *Latvijas transporta vēsture 19. gs. otrā puse – 20. gs. sākums*. Rīga: LV fonds. 250, 254 p.

Pamjātņaja knižhka Vitebskoi gubernii na 1881 g. (1881) Vitebsk: tip. Gubernskogo pravlenija. 95 p.

Pamjātņaja knižhka Vitebskoi gubernii na 1886 g. (1886) Vitebsk: tip. Gubernskogo pravlenija. 95–97, 125–126 p.

Pamjātņaja knižhka Vitebskoi gubernii na 1898 g. (1898) Vitebsk: tip. Gubernskogo pravlenija. 31 p.

Sementovskii A. M. (1872) *Etnograficheskiĭ obzor Vitebskoi gubernii*. Sankt-Peterburg: tip-ja M. Hana.

Sventes katoļu baznīcas ērģeles (E. Schultz, Dünaburg, 1892, 6/I/P). http://www.music.lv/lek/svente_main.htm (07.09.2022. 19:33).

Tartu Ülikooli üliõpilaskonna teatmik =Album Academicum Universitatis Tartuensis. III 1889–1918. (1988) Tartu. 713 p.

Vodneva I.P. (2021) *Polock. Kirha. Muzei*. Polock: Nacionalnij Polockij istoriko-kulturnij muzei-zapovednik. 4 p.

Ērģeļu meistars Eduards Šulcs: no Dinaburgas uz Polocku (19. gs.)

Atslēgas vārdi: meistars Eduards Šulcs no Dinaburgas, vācieši un latvieši Polockā, Polockas Sv. Marijas luterāņu baznīca, arhitekts Pauls Maks Berči, mācītājs Karls Felikss Berči, baznīcu ērģeles

Kopsavilkums

Pētījums ir par Dinaburgas ērģeļu meistarū Eduardu Šulcu. Rakstā uzmanība vērstā vāciešu un latviešu migrācijai uz Vitebsku un Polocku, pārceļotāju dalībai Rīgas-Orlas dzelzceļa līnijas būvniecībā 19. gs. Berči ģimenes – arhitekta Paula Maksa un viņa vecākā dēla, mācītāja Karla Feliksa – piemērs atklāj ģimenes saikni ar Polockas luterāņu draudzi. Mācītājs K. F. Berči Sv. Marijas baznīcā kalpojis ilgu laiku. Pētījuma autore izskata jautājumu par baznīcas mūzikas instrumentu attīstību Vidzemē un Kurzemē, par Baltijas apgabala ērģeļu darbnīcām. Ir sastādīts ērģeļu meistara E. Šulca veidoto instrumentu saraksts, mēģināts noskaidrot meistara zīmoga atrašanās vietu. Publikācijā aprakstītas Elernes un Sventes katoļu baznīcu ērģeles, kas tika izgatavotas Dinaburgas meistara E. Šulca darbnīcā. Baznīcu ērģeles ir labi saglabājušās līdz mūsdienām.

Marika Selga

The Robert F. Kelley Papers in the Georgetown University Special Collection

Key words: USA-Latvia relations, Robert F. Kelley, Baltic States, Baltic Union, State Department

Summary

The author's main study interest is the relations between Latvia and the USA from 1922 till the 1930s. The Division of Eastern European Affairs in the US State Department had the direct responsibility for coordinating relations with Latvia, other Baltic States, Finland, Poland, and the Soviet Union. The Division from 1925 was led by Robert F. Kelley, first as an Assistant Chief, later – as the Chief. He is known as a hardliner towards the Soviet Union and his opinions regarding the Soviet Union have been studied in detail. Less researched are his views on Latvia and other Baltic States. The author assumed that some information might be found in the Georgetown University collection "Robert F. Kelley Papers".¹ This article will 1) provide a short biography of Robert F. Kelley, 2) describe Georgetown University's special collection "Robert F. Kelley Papers" and 3) findings relating to the Baltics. The collection of papers prove that Kelley's main interest always had been Russia. A significant finding is the lecture "Baltic States".

Introduction

The research topic of the present paper are the relations between Latvia and the USA from 1922 to early 1930s. One of the individuals, who served in Latvia and later coordinated the US policy towards the Baltic states, was Robert Francis Kelley (1894–1976). He is known as a hardliner towards the Soviet Union and his opinions regarding the Soviet Union have been studied in detail, for example, by Frederic L. Propas (Propas 1984, 209–26). Less researched are his views on Latvia and the other Baltic states. The author of the paper assumed that some information might be found in the Georgetown University collection "Robert F. Kelley Papers" (GMT – 770901). This article provides a short biography of Robert F. Kelley, a description of the Georgetown University's special collection "Robert F. Kelley Papers", and main findings regarding the Baltics.

If not stated otherwise, all information in this article is based on facts acquired in the "Robert F. Kelley papers".

¹ <https://findingaids.library.georgetown.edu/repositories/15/resources/10520>

Robert Frances Kelley

Fig. 1. Robert Frances Kelley, photo from his diplomatic passport
(GMT-770901, Box 1, Folder 5)

Robert F. Kelley lived in Boston, graduated from Harvard University in 1915 and continued graduate studies until 1917, his subject being Russian history. He joined the Army in October 1917 and was assigned to the Fifth Provisional Officer's Training Battalion at Fort Leavenworth, Kansas. Upon completion of his training at that post, he was assigned to the 22nd Infantry. He served with that regiment in New York, Washington, and Philadelphia. In the latter part of 1918, he was transferred to the 5th Infantry which shortly afterwards went overseas. Subsequently the 5th Infantry was included in the Silesian Brigade which was being organized to supervise the plebiscite which was to be held in Upper Silesia. However, its mission was soon changed, and the 5th Infantry was assigned to the American Army of Occupation in Germany. Mr. Kelley spent a year in Andernach in Germany, serving for most of the time as a liaison officer between the Army of Occupation and the local German civil authorities (GMT-770901, Box 1, Folder 9, *Autobiographical sketch*).

In March 1920, he was assigned as the Assistant Military Attaché to Denmark and Finland, but in July he was deployed to the US Commission at Riga as a Military Observer in the Baltic provinces. His main task was to monitor developments in Soviet Russia and to liaise with local military authorities. His expertise on Russia grew. In November 1922, he married Vera Julie Wettler, born in Riga in 1902 (LNA-LVVA, 1427. f., 3. apr., 190. l.). After discharge from the Army, he joined the Consular Service and, despite request by the US envoy in Latvia to assign him to work in Riga, in 1923 he briefly worked in Calcutta, India (NARA, RG 59 Box 1473). His knowledge about Russia was considered useful in the State Department and he was soon called to Washington, D.C. From 1923 till 1937, he worked in the Division of Eastern European Affairs at first as a drafting officer, later in 1925/1926 becoming the Chief. This division coordinated the policy towards the Soviet Union, Finland, Poland, Estonia, Latvia, and Lithuania. In January 1924, he was asked to provide information about Soviet Russia at the hearings before a subcommittee of the Senate's Committee on Foreign Relations, pursuant to S. Res. 50 declaring that the Senate of the USA favors the recognition of the present Soviet government in Russia. According to his testimony, the decision to recognize the Soviet Union was not taken. In 1937, he was sent to Turkey, where he worked until the end of war in 1945. When Kelley returned to the US, he retired from the service. A letter from the Central Intelligence Agency (CIA) suggests that in 1949 he was employed by the CIA. He represented the American Committee for Liberation from Bolshevism in Munich from 1953 onward. He took part in the creation of Radio Liberty. Until his final years, Kelley's activities continued to be directed towards studying and countering communist activities.

Collection

The collection was established in 1977. A variety of documents and materials are stored in five boxes, each containing several folders. Boxes No. 1, 2, and 3 contain materials dated to the year of 1937. Boxes No. 4, and 5 contain informative materials dated after the Second World War. Mostly, reports about the situation in the Soviet Union, displaced persons, communist activities in Asia, a report about operation "Trust", materials regarding the American Committee for Liberation from Bolshevism, Russian emigrant organizations, etc. Boxes No. 3, 4, 5 contain a great number of clippings and articles by other people. Most materials regarding his carrier developments, interests, articles, and lectures were found in the first two boxes. There were only a few documents written by hand, for example, his theses from the study years. There were no documents describing his private views or experiences. Most of the materials could be categorized as informative

used by him or written by him. A unique category of documents were lectures presented by Kelley at the Foreign Service School or the Naval Academy. Most of the lectures provided detailed explanations about the Soviet system, government, economy, policies. There are materials depicting his career in the Army and as a Foreign Service officer. The documents in the collection provide insights into the internal rating of the Division within the State Department, which are reflected by the lower ranking of the Chief of the EEA Division and lower salary than Chiefs of other geographic divisions.

Findings regarding the Baltics

Little black book

For those who are interested what books were used by Kelley as a reference material regarding Russia, very useful might be his little “black book”, which contains a list of titles of books and articles regarding Russia and the Soviet Union. The titles are arranged by topics, such as history, economy, political studies, memoirs by statesmen, military leaders, etc. This booklet includes titles of works published till 1932. There are only some titles related to the Baltic states, such as “Les Etats Baltes et la Russie Soviétique” by E. Sobolevitch published in Paris in 1930; “Die Politik der Sowjet-Union gegenüber den Baltischen Staaten” by Hans von Rimscha in “Europäische Gespräche” No. 4, April 1930; “Survey of International Affairs 1927” by Arnold Toynbee, 1929; and “La Latvia et la Russie” by Arved Berg published in Paris.

Several Business Cards

Folder 4 of Box No. 1 contains some business cards, which suggest that Kelley visited the Baltic states. There are cards of Kārlis Ulmanis as the Prime Minister and the Minister of Foreign Affairs, Ludvigs Ēķis as the Minister of Finance, Jānis Tepfers as the Director of the Administrative – Legal Department of the Ministry of Foreign Affairs. There are cards of Lithuanian officials (Stasys Lazoraitis, Juozas Tūbelis) and Estonian officials (Heinrich Laretei, Jaan Mölder and R.A. Möllerson, Edward Wirgo and Julius Seljamaa). Some other documents suggest that the visit might have taken place in October 1935.

Diplomatic Passport

Folder 5 of Box No. 1 contains Robert F. Kelley’s diplomatic passport No. 962D issued on 25 August 1924. The passport contains visas to France, Germany, Poland, Lithuania, and Latvia. According to the border crossing stamps, he had crossed Lithuania and Latvia border at Joniškis/Meitene stations on 27 August 1928. He left Latvia on 2 September 1928 via Zemgale station (to Poland). The passport holds stamps of crossing the border at Meitene arriving in Latvia on 30

August 1931 and leaving on 1 September 1931. In both cases, visas to Latvia were issued in Europe (in 1928 in France, in 1931 – in Germany).

Awards

Folder 13 of Box No. 1 contains information about the awards presented to him by the governments of Poland and Latvia. In 1928, he received a Medal Commemorating 10th Anniversary of Latvian Independence War. In 1930, he was awarded the Officer's Cross of the Order of Polonia Restituta. In 1933, he was conferred by Latvian government the Commander's Degree of the Order of the Three Stars. The diplomats of the USA were not allowed to accept any decorations from foreign nations. These decorations were stored at the State Department and each year a Congress' decision was taken, permitting certain retired officers to accept them. Kelley received them in 1958. The Polish Grand Cross and Latvian Commemoration Medal are stored in the collection.

The lecture "Baltic States"

The only document in the collection reflecting the attitude towards the Baltic States is the forty-one-page long lecture which was delivered before the Foreign Service School on 17 December 1925. It is stored in Folder 10 of Box No. 2. In this lecture Kelley analyzed the Baltic states according to the following factors: 1) development and intensity of their national consciousness (political development), 2) adequacy of the material basis of their national existence (economic development), 3) significance and importance in the realm of international politics, 4) relations to the USA (debt, trade). It is important to notice that in 1925 Kelley under the term "Baltic states" understands Poland, Lithuania, Latvia, Estonia, and Finland. The creation of the Baltic states is analyzed in correlation to the USA policy towards the undivided Russia, clarifying why Finland and Poland were recognized by the USA in 1919, but Latvia, Estonia, and Lithuania only in 1922, namely, that the recognition was granted only after the establishment of independent political entities and success in maintaining political and economic stability within their borders. It was considered that the national sentiment of these countries was of recent growth, but its vitality and intensity had been such that the new nationalities were able to overcome all obstacles. The lecture addressed the topics of Memel and Vilna. The lecture also addressed the idea of the Baltic Union. Kelley explained that the concept of the Union was to cooperate with regards to common interests. The first attempt to establish such a union was attributed to the years 1920 to 1922. The main obstacle to it was the general suspicion of Poland (in the context of Poland-Lithuania relations). Kelley found that closest relations existed between Estonia and Latvia. Evaluating the foreign policy of Estonia and Latvia, he considered that both had done their utmost

to foster the important trade between the Baltic ports and their hinterland in Russia. He characterized this as a wise commercial policy which was at the same time the best possible insurance against the revival of Russia's political ambitions at their expense (page 38). Kelley concluded that the Baltic States had shown considerable skill and foresight in their conduct of foreign relations. Polish-Baltic cooperation has been an important factor in East European politics and served to safeguard the independence of the Baltic States against the aggression from Bolshevik imperialism.

Notes for the speech of Secretary of State at the Republican National Committee in 1928

Folder 4 of Box No. 3 contains a two-page document which describes the status of the relations between the USA and the new East European republics. The group – Poland, Finland, Estonia, Latvia, and Lithuania are not addressed as the Baltic states. The document provided account of treaties and agreements already signed or under negotiations with these states. Kelley stressed that the USA had established a firm basis for the development of the intercourse with the new East European republics.

Conclusion

The “Robert F. Kelley papers” at Georgetown University provide detailed insights into his career and work interests. Most of the materials are related to studies of the Soviet Union or *Comintern*. His experience in the Baltic States is not reflected. The documents suggest that Kelley might have visited Latvia in 1928, 1931, and 1935. The US view on the region is described in the lecture “The Baltic States”. The use of the term “Baltic states” was broader in 1925, including in the group also Finland and Poland. Estonia and Latvia are perceived as very similar and having close relations. The lecture is a significant source to study the development of the position of the USA towards the Baltics.

References

- Georgetown University collection “Robert F. Kelley Papers” (GMT – 770901).
National Archives of Latvia, Latvian State Historical Archive (LNA-LVVA), 1427. f.
(German Congregation of St. Petri Church in Riga, The registry of engagement, betrothment and marriage from 1915 to 1933. <https://raduraksti.arhivi.lv/objects/1:4:11:2055:2474:23899#&gid=1&pid=208>.
National Archives and Records Administration (NARA), Record Group 59 (Records of the State Department), Box 1473.
Propas, F. L. (1984) Creating a Hard Line Toward Russia: The Training of State

Department Soviet Experts, 1927–1937. *Diplomatic History* 8, no. 3: 209–26, <https://doi.org/10.1111/j.1467-7709.1984.tb00409.x>.

Džordžtaunas Universitātes speciālā kolekcija “Roberta F. Kellijs dokumenti”

Atslēgas vārdi: ASV – Latvijas attiecības, Baltijas valstis, Roberts F. Kellijs, Baltijas Savienība, Valsts departaments

Kopsavilkums

Autores izpētes tēma ir Latvijas un ASV attiecības no 1922. līdz 1931. gadam. ASV Valsts departamentā attiecības ar Latviju, citām Baltijas valstīm un Padomju Savienību koordinēja Austrumeiropas lietu nodaļa. Šo nodaļu no 1925. gada vadīja Roberts F. Kellijs (*Robert F. Kelley*, 1894–1976), vispirms kā nodaļas vadītāja pienākumu izpildītājs, vēlāk vadītājs. Viņa uzskati par Padomju Savienību ir zināmi, tiek vērtēti kā stingrās līnijas piekritējs. Mazāk pētīts ir viedoklis par Latviju un citām Baltijas valstīm. Lai uzzinātu Roberta F. Kellijsa nostāju par Latviju, tika pētīts Džordžtaunas Universitātes Vašingtonā speciālās kolekcijas krājums “Roberta F. Kellijsa dokumenti”. Autore sniedz ieskatu par Roberta F. Kellijsa biogrāfiju, krājumu “Roberta F. Kellijsa dokumenti”, precīzē izpētes procesā iegūto informāciju par Baltijas valstīm. Krājumā ir divi dokumenti, kas liecina par ASV vērtējumu attiecībā uz Baltijas valstīm: 1925. gada Diplomātiskā dienesta skolā nolasītā lekcija “Baltijas valstis” uz 41 lapas; 1928. gadā Valsts sekretāra runai iesniegtā informācija “Austrumeiropa” uz 2 lapām. Autore konstatē, ka 1925. gadā ASV kā Baltijas valstis raksturo Somiju, Igauniju, Latviju, Lietuvu un Igauniju, bet 1928. gadā šāds apzīmējums vairs netiek lietots. Materiālu krājums apliecina, ka Roberta F. Kellijsa galvenā interese vienmēr bijusi Krievija.

Henrihs Soms

Ukrainas valstiskuma veidošanās Latvijas preses skatījumā: 20. gadsimta sākums – 1920. gads

Atslēgas vārdi: Ukrainas vēsture, Ukrainas Tautas Republika, Latvijas vēsture, prese, autonomija, Tarass Ševcenko, Simons Petļura

Kopsavilkums

Latvijas un Ukrainas neatkarība tika proklamēta 1918. gadā, taču ir dažāds šo valstu turpmākais liktenis. Lai atklātu vēsturisku likteņu kopību un atšķirību, pētniekam jāpievēršas vēstures avotiem, tostarp 20. gs. latviešu presei. Raksta hronoloģija – 20. gs. sākums – 1920. gads – ietver ukraiņu nacionālās domas veidošanos, Ukrainas Tautas Republikas (UTR) dibināšanu un valstiskuma zaudēšanu. Pētījumā izmantota 22 latviešu laikrakstu informācija. 20. gs. sākumā latviešu periodika lasītājus iepazīstināja ar ukraiņu dzejnieka Tarasa Ševcenko darbību. T. Ševcenko tiek uzskatīts par mūsdienu Ukrainas literatūras un mūsdienu ukraiņu valodas pamatlicēju. Viņa dzeja veicināja ukraiņu nacionālās apziņas izaugsmi. Latviešu preses izdevumos vēl līdz Pirmajam pasaules karam atrodama plaša informācija par Ukrainu un tās iedzīvotājiem. Īpaša uzmanība tika pievērsta ukraiņu valodas un pašpārvaldes jautājumiem. 1917. gadā Kijivā tika nodibināta pirmā Ukrainas pārstāvniecības institūcija – Centrālā Rada. Šajā laikā pašpārvaldes institūcijas veidojās arī Latvijas novados, tāpēc latviešu prese ar interesi sekoja notikumu attīstībai Ukrainā un informēja par Centrālās Radas darbību un tās tiesiskajiem aktiem – Universāliem, kuriem bija svarīga loma Ukrainas valstiskuma veidošanā no autonomijas līdz neatkarīgai valstij. Latviešu prese 1917. gada novembrī ziņoja par III Universāla lēmumu dibināt UTR “neatdalāmu no Krievijas republikas”. Par pilnīgu UTR neatkarību latviešu laikraksti ziņoja sakarā ar Centrālās Radas delegācijas 1918. gada 9. februārī noslēgto miera līgumu ar Centrālajām valstīm, kas nozīmēja Ukrainas starptautisku atzīšanu. Atšķirīgs viedoklis par UTR pastāvēšanu bija latviešu bolševistiskajai presei, kura apgalvoja, ka varu Ukrainā sagrābusi “vismelnākā kontrrevolūcija”. Plaša informācija latviešu presē bija par S. Petļuras valdības darbību. Preses ziņās bija gan optimisms par Ukrainas valdības un karaspēka izredzēm, gan piesardzība sakarā ar sarežģīto stāvokli Krievijas dienvidos. Detalizētu Ukrainas politisko un militāro notikumu izklāstu presē sniedza Latvijas armijas ģenerālis Pēteris Radziņš (1880–1930), kurš bija Ukrainas notikumu tiešs aculiecinieks un dalībnieks. Joprojām aktuālas ir

P. Radziņa atziņas par URT armijas un Krievijas atbalstīto boļševiku armijas militāro sadursmi. Lielu uzmanību P. Radziņš veltīja boļševiku panākumu cēloņiem. Viņa skatījumā boļševikiem bija labi organizēta propaganda, kas prasmīgi izmantoja pretinieka kļūdas un neveiksmes.

21. gs. 20. gadu ģeopolitiskie notikumi pasaules sabiedrību pievērsa Ukrainas tematikai, tostarp arī Ukrainas vēstures jautājumiem. Par Ukrainas oponentu populāru tēzi ir kļuvusi Ukrainas valstiskuma apstrīdēšana. No šī viedokļa pastiprinātu interesi izraisa Ukrainas valstiskuma pētniecība, kas balstīta vēstures avotos. Viens no tādiem avotiem ir Latvijas prese – sabiedriskās domas veidotāja. Raksta hronoloģiskie ietvari ir 20. gs. sākums – 1920. gads, kurā ietverts ukraiņu nacionālās domas veidošanās laiks, UTR dibināšana un valstiskuma zaudēšana. Pētījumā izmantota 22 latviešu laikrakstu informācija.

Izsekot latviešu periodikas materiāliem hronoloģiskā secībā, jākonstatē, ka 20. gs. pašā sākumā – 1900. gadā – latviešu lasītājs tika iepazīstināts ar ukraiņu dzejnieka Tarasa Ševčenko (1814–1861) darbību. T. Ševčenko tiek uzskatīts par mūsdienu Ukrainas literatūras un mūsdienu ukraiņu valodas pamatlicēju. Viņa dzeja veicināja ukraiņu nacionālās apziņas izaugsmi, viņa ietekme uz dažādām ukraiņu intelektuālās, literārās un nacionālās dzīves šķautnēm ir jūtama līdz pat šai dienai (Shevchenko Taras). Latviešu mēnešraksts “Austrums” T. Ševčenko dēvē par “milzi dienvidu krievu dzejas laukā” un “pašu lielāko mazkrievu¹ dzejnieku” (*Austrums*, 1900, Nr. 12). Pēc dzejnieka biogrāfijas izklāsta “Austrums” publicēja Jēkaba Līgotņa (1874–1942) atdzejoto noveli “Kate” (oriģinālā – “Katrīna”), ko T. Ševčenko bija veltījis krievu dzejniekam Vasilijam Žukovskim (1883–1852), kurš sadarībā ar gleznotāju Karlu Brilovu (1799–1852) izpirka T. Ševčenko no dzimtbūšanas (*Austrums*, 1900, Nr. 12, 1113.–1116. lpp.).

Par T. Ševčenko latviešu prese rakstīja arī sakarā ar dzejnieka piecdesmito nāves gadu 1911. gadā un simto dzimšanas dienu 1914. gadā. Oficiālas simtgades svinības Rīgā netika atļautas, bet tās notika ukraiņu biedrības slēgtā sanāksmē ar latviešu pārstāvniecību. Vairāki latviešu laikraksti jubilejas sakarā aprakstīja T. Ševčenko dzīves gaitas, akcentējot viņa paustos brīvības centienus (*Latviešu Avīzes*, 1914. 7. marts; *Latvija*, 1914. 1. marts; *Tēvija*, 1914. 4. marts).

Latgaliešu laikrakstā “Jaunas Zinias” bija publicēts autora “Sk”² raksts par ukraiņu dzejnieku, kurā lietots salīdzinājums – valodas ziņā mazkrievi no lielkrieviem atšķiras tāpat kā latgalieši no baltiešiem (*Jaunas Zinias*, 1914. 19. marts).

¹ Mazkrievi – ukraiņu tautības apzīmējums, kas lietots presē 20. gs. sākumā. Salīdzinājumam: lielkrievi – krievi.

² Skomba, Skoborga – latgaliešu politiķa un publicista Franča Kempa (1876–1952) pseidonīms.

Latviešu preses izdevumos vēl līdz Pirmajam pasaules karam atrodama samērā plaša informācija par Ukrainu un tās iedzīvotājiem. Īpaša uzmanība tika pievērsta ukraiņu valodas un pašpārvaldes jautājumiem. 1908. gadā “Rīgas Avīze” rakstīja, ka Krievijas dienvidos ukraiņu valodā runājot 20 milj. iedzīvotāju. Neskatoties uz to, Krievijas impērijā tā tika uzskatīta par krievu valodas (lielkrievu) izloksni. Laikraksta skatījumā ukraiņu valodas statusa maiņa jāsāk ar mācību un darba valodas ieviešanu Ukrainas skolās un iestādēs. Turpinājumā “Rīgas Avīze” skaidroja, ka mazkrievi savu apdzīvoto teritoriju saucot par “Ukrainu” un vēlas iegūt pašpārvaldes tiesības. Šie centieni tiekot vēsturiski argumentēti, atsaucoties uz vēstures faktiem, tostarp par Kijivu³ – pirmo Krievijas galvaspilsētu vairākus gadsimtus. (Mazkrievu jautājums. *Rīgas Avīze*, 1908. 15. aprīlis).

1917. gada 17. martā Kijivā Ukrainas partiju, sabiedrisko organizāciju, biedrību pārstāvji nodibināja pirmo Ukrainas pārstāvniecības institūciju – Centrālo Radu (Central Rada). Šajā laikā pašpārvaldes institūcijas veidojās arī Latvijas novados, tāpēc latviešu prese ar interesi sekoja notikumu attīstībai Ukrainā un informēja par Centrālās Radas darbību. Kā augstākais likumdevējs Centrālā Rada izdeva vairākus tiesiskus aktus – Universālus. 1917.–1918. gadā tika izdoti četri Universāli, kuriem bija svarīga loma Ukrainas valstiskuma veidošanā, un tie atklāja autonomijas idejas evolūciju līdz pastāvīgai, neatkarīgai valstij.

“Ukraina ņem pati savās rokās savu jautājumu nokārtošanu”, tā par Centrālās Radas I Universālu rakstīja laikraksts “Lidums” 1917. gada jūnijā. Centrālā Rada pasludināja Ukrainas autonomiju Krievijas sastāvā (*Lidums*, 1917. 16. jūnijs). Latgaliešu laikraksts “Drywa” pievērsa uzmanību Centrālās Radas lēmumam dibināt pēc etniskā principa Ukrainas armiju (*Drywa*, 1917. 20. jūlijs). Laikraksts “Brīvais strēlnieks” rakstīja, ka ukraiņi ar sajūsmu uzņēma šos lēmumus (*Brīvais strēlnieks*, 1917. 14. jūnijs).

Pēc Ukrainas Centrālās Radas iniciatīvas Kijivā 1917. gada septembrī tika organizēts Krievijas tautu kongress. Tajā piedalījās 80 delegāti – 20 tautu pārstāvji, arī latviešu delegācija 10 cilvēku sastāvā Zigfrīda Meierovica (1887–1925) vadībā. Latviešu karavīru Nacionālās savienības laikraksts “Laika vēstis” vairākos turpinājumos publicēja Z. Meierovica runu (Laika vēstis, 1917. 27., 29. septembris, 2., 4. oktobris). Latviešu politiķis nodēvēja Ukrainas Centrālo Radu par “vecāko māsu”, kura pirmā aktīvi iestājusies par tautu pašnoteikšanās tiesībām. Z. Meierovics uzsvēra, ka svarīgākais uzdevums ir Krievijā dzīvojošo dažādu tautu pārstāvju saskaņota un konsekventa rīcība, īpaši pirms Krievijas Satversmes sapulces sasaukšanas (*Laika vēstis*, 1917. 4. oktobris).

³ 20. gs. sākumā latviešu presē tika lietots nosaukums “Kijevas”.

Nozīmīgākā lappuse Centrālās Radas darbībā bija Ukrainas Tautas Republikas pasludināšana. Sākotnēji 1917. gada 20. novembrī UTR pasludināja Krievijas sastāvā, bet 1918. gada 25. janvārī – pilnīgu UTR neatkarību. UTR pastāvēja Ukrainas teritorijā līdz 1920. gadam, kad tās valdība devās trimdā.

Laikraksts “Lidums” 1917. gada novembrī ziņoja par III Universāla lēmumu dibināt UTR “neatdalāmu no Krievijas republikas”. Šo soli pasteidzināja stāvoklis, kad “Krievijas galvaspilsētā norisinās asiņaina cīņa, nav centrālas varas, visā valstī pieaug bezvaldība, anarhija un sabrukums” (*Lidums*, 1917. 15. novembris).

Par pilnīgu UTR neatkarību latviešu laikraksti ziņoja sakarā ar Krievijas un Centrālo valstu (Vācija, Austroungārija, Bulgārija un Osmaņu impērija) sarunām Brestļitovskā. Sarunās piedalījās arī Centrālās Radas delegācija, kura noslēdza miera līgumu ar Centrālajām valstīm 1918. gada 9. februārī (Šiliņš, J.). Nākamo dienu – 10. februārī – laikraksts “Rīgas Latviešu Avīze”, atsaucoties uz Centrālās Radas uzsaukumu, nosauca par Ukrainas pilnīgas neatkarības sākumu (*Rīgas Latviešu Avīze*, 1918. 18. februāris)⁴. Turpmāk laikraksts ziņoja par UTR diplomātisko pārstāvju sūtīšanu uz Berlīni un Vīni (*Rīgas Latviešu Avīze*, 1918. 22. aprīlis). Laikraksts “Dzimtenes Ziņas” 1918. gada februārī ziņoja, ka kopš janvāra sākuma Kijivā izdota sava Ukrainas papīra nauda – karbovaneci ar uzrakstiem ukraiņu, poļu, krievu un ebreju valodā (*Dzimtenes Ziņas*, 1918. 14. februāris).

Atšķirīgs viedoklis par UTR pastāvēšanu bija latviešu lielinieku presei. Krievijas latviešu lielinieku laikraksts “Krievijas Cīņa” apgalvoja, ka varu Ukrainā sagrābusi “vismelnākā kontrrevolūcija”. Krievija un Ukraina esot ekonomiski cieši saistītas valstis, jo Ukrainai nav attīstīta rūpniecība un, laikraksta skatījumā, Ukrainas likteni izlemšot strādniecība un nabadzīga zemniecība. Par to liecinot padomju varas panākumi, kas rezultēsies “Padomju Krievijas un Padomju Ukrainas vienota saimnieciska un politiska organisma” izveidē (*Krievijas Cīņa*, 1918. 3. decembris).

Kopumā pēc latviešu preses materiāliem iespējams izsekot Centrālās Radas darbībai līdz tās likvidēšanai 1918. gada aprīlī, kad vācu okupācijas iestādes atlaida Radu un atbalstīja hetmana Pavlo Skoropadska (1873–1945) valdību (Central Rada). UTR no 1918. gada 29. aprīļa līdz 14. decembrim sauca par Ukrainas valsti (Ukrainian National Republic). Arī Latvijas teritorijā 1918. gadā bija vācu okupācijas varā, kas ieviesa izmaiņas latviešu laikrakstu darbībā. No šī viedokļa interesi pelna Maskavā izdotā bolševiku laikraksta “Cīņa” informācija par jaunākajiem notikumiem Ukrainā. “Cīņa” informēja, ka Rada ir atlaista, tās locekļi arestēti, ieviesta cenzūra (*Cīņa*, 1917. 9. maijs). Laikraksts politiskās

⁴ No tā izrietēja, ka UTR 1918. gada 9. februārī tika atzīta starptautiski. Savukārt UTR neatkarību pasludināja IV Universāls 1918. gada 25. janvārī, datējot to ar apakālejošu datumu – 22. janvārī (*Ukrainian National Republic*).

pārmaiņas šajā zemē novērtēja kā “Ukrainas buržuāzijas jauno kombināciju”, kam nav nekāda sakara ar darba ļaužu interesēm (*Ciņa*, 1917. 30. aprīlis).

Šajā sakarā interesi izraisa kāds presē minēts fakts par padomju varas darbību Latvijā. Padomju varas laikā 1919. gadā “Cēsu apriņķa strādnieku un bezzemnieku deputātu ziņotājs” publicēja revolucionārā tribunāla lēmumu uz nāvi notiesāt virsnieku Artūru Alksni. Tribunāls A. Alksnim izvirzīja vairākas apsūdzības, tostarp arī viņa atbalstu Centrālās Radas politikai, kad pirms ierašanās Latvijā dzīvoja Kijivā (*Cēsu apriņķa strādnieku un bezzemnieku deputātu ziņotājs*, 1919. 8. februāris).

Hetmana P. Skoropadska vara krita pēc Vācijas impērijas sabrukuma, un varu Ukrainā 1918. gada decembrī pārņēma Direktorijs Simona Petļuras (1879–1926) vadībā. Tika atjaunots valsts nosaukums – UTR (Klišāns 2022, 74). Presē īpaša vērība bija Direktorijs panākumiem kara frontē, kad 1920. gada 10. maijā tika ieņemta Odesa un presē izskanēja optimistiskas prognozes par drīzu visas Ukrainas teritorijas atbrīvošanu no lieliniekiem (*Baltijas Vēstnesis*, 1920. 30. maijs; *Zemgaliētis*, 1920. 22. maijs). Vienlaicīgi presē izskanēja doma, ka S. Petļuras piekritēju sākotnējie panākumi vērtējami uzmanīgi, jo “Ukrainā pastāvošajā jucekli ir grūti pārredzēt apstākļus” (*Baltijas Vēstnesis*, 1919. 20. jūnijs). Raksturojot sarežģīto situāciju Ukrainā 1919. gada vasarā, laikraksts “Sociāldemokrāts” minēja četras pastāvošās varas šajā teritorijā: lielinieku vara austrumos, kazaku atamana Grigorjeva (1884–1919) un “laupītāju virsnieka” Mahno (1888–1934) kontrolētās teritorijas, Ukrainas nacionālā valdība ar S. Petļuru priekšgalā (*Sociāldemokrāts*, 1919. 10. jūlijs).

Lai atgūtu varu Ukrainā, S. Petļura satikās ar Polijas vadītāju Juzefu Pilsudski, lai slēgtu miera līgumu (Klišāns 2022, 75). Par šo posmu Ukrainas un Polijas attiecībās vairākkārt informēja latviešu prese. 1919. gada augustā noslēgtais līgums paredzēja, ka poļi nepretendēs uz S. Petļuras karaspēka kontrolētajām teritorijām, S. Petļuras valdība atteiksies no pretenzijām uz Galīciju un abas puses kopīgi turpinās cīņu pret Padomju Krieviju (*Sociāldemokrāts*, 1919. 20. augusts; *Valdības Vēstnesis*, 1919. 30. augusts; *Valdības Vēstnesis*, 1919. 30. augusts). Laikraksts “Latvijas Kareivis” to īsi raksturoja kā Ukrainas un Polijas frontes apvienošanos (*Latvijas Kareivis*, 1919. 30. augusts). Tā rezultātā S. Petļuras karaspēks guva dažus panākumus, tostarp ieņēma Kijivu. Laikraksta “Brīvā Zeme” redakcija, atstāstot Maskavas radio informāciju, savā komentārā Kijivas ieņemšanu novērtēja kā “ievērojamu panākumu” (*Brīvā Zeme*, 1919. 7. septembris). Polijas – Ukrainas attiecību kontekstā ievēribu pelna “Sociāldemokrāta” paustais viedoklis, ka Ukrainas nacionālās valdības vājšais punkts bija attiecības ar citām valstīm, un starptautiska atbalsta trūkuma dēļ “Ukraina bija padota tikai saviem spēkiem”

(*Sociāldemokrāts*, 1919. 12. decembris).

Tajā pašā laikā jāatzīmē UTR ārpolitiskā aktivitāte – Latvijas Republikas atzīšana. Attiecīgu rakstu Latvijas ārlietu ministrija saņēma 1919. gada 10. decembrī, to bija parakstījis Ukrainas demokrātiskās republikas Direktorijs galva un armijas virspavēlnieks S. Petļura (*Valdības Vēstnesis*, 1919. 23. decembris).

Turpmākie politiskie un militārie notikumi bija Ukrainai nelabvēlīgi. 1920. gada pašā sākumā Latvijas presē parādījās ziņas, ka Direktorijs izbeigusi darbību, S. Petļura apmeties Vinē (*Latvijas Sargs*, 1920. 1. janvāris).

Ukrainas notikumu tiešs aculiecinieks un dalībnieks bija latviešu virsnieks (no 1920. gada – Latvijas armijas ģenerālis) Pēteris Radziņš (1880–1930), kurš 1918.–1919. gadā dienēja Ukrainas armijā, bija S. Petļuras valdības armijas ģenerālštāba priekšnieka palīgs, pēc armijas sakāves 1919. gada novembrī atstāja Ukrainu (Jēkabsons, Ščerbinskis 1998, 386–387). Viņa apjomīgo rakstu “Ko mēs mācāmies no Ukrainas pēdējo gadu vēstures” ar vairākiem turpinājumiem 1920. gadā publicēja laikraksts “Latvijas Kareivis” (*Latvijas Kareivis*, 1920. 1. februāris, 6. februāris, 13. februāris, 20. februāris, 27. februāris).

Balstīdamies uz savu pieredzi un piedzīvoto Ukrainā, P. Radziņš secīgi analizēja procesus Ukrainā, veltot galveno uzmanību militārajai sfērai, bet neatstāja bez uzmanības arī saimnieciskos un politiskos procesus. Piemēram, P. Radziņš uzskatīja, ka Centrālajai Rādai nebija izvērstas programmas valsts celtniecībā, un ierēdņu izvēlē vadījās no principa “vajadzēja būt tikai demokrātam un ukrainim” (*Latvijas Kareivis*, 1920. 6. februāris). Tā vadošajos amatos iekļuva avantūristi un spekulanti, Centrālā Rada zaudēja savu autoritāti. Par neveiksmīgu P. Radziņš uzskatīja arī agrāro reformu, jo sējas priekšvakarā zemes īpašnieki un bezzemnieki neorientējās jaunajos likumos (*Latvijas Kareivis*, 1920. 1. februāris). Lielu uzmanību P. Radziņš veltīja lielinieku panākumu cēloņiem. Viņa skatījumā lieliniekiem bija labi organizēta propaganda, kas prasmīgi izmantoja pretinieka kļūdas un neveiksmes. Lielinieki caur neaizsargātajām robežām iepludināja aģitatorus, kuru darbības rezultātā notika sacelšanās un pierobežas pilsētu ieņemšana. Uz Ukrainas protestiem padomju valdība atbildēja, ka tās karaspēks nav pārkāpis robežu un katrai tautai esot pašnoteikšanās tiesības. P. Radziņa skatījumā tieši cīņās lielinieku frontē atklājās S. Petļuras armijas vājums. Armijā pietrūka disciplīnas un kārtības, pieredzējušie virsnieki S. Petļuras laikā tika atvaļināti (*Latvijas Kareivis*, 1920. 20. februāris).⁵

UTR liktenis noslēguma fāzē presē tika apspriests sakarā ar Rīgas miera sarunām 1920.–1921. gadā ar Padomju Krievijas, Padomju Ukrainas un Polijas

⁵ P. Radziņa dzīve un darbība apkopota (Purviņš 2020) monogrāfijā “Ģenerālis Pēteris Radziņš. Pirmais Lāčplēsis un pirmais armijas komandieris”, kurā analizēti presē publicēti P. Radziņa raksti, tostarp veltīti Ukrainas tematikai.

delegācijas dalību un 1921. gada 18. martā noslēgto miera līgumu. Konferences gaitā laikrakstos tika apspriests jautājums arī par UTR pārstāvniecību sarunās. Latvijas prese informēja, ka poļu delegācija iesniedza priekšlikumu atļaut piedalīties sarunās UTR pārstāvim. Pret to kategoriski iebildusi Padomju Krievija, uzskatot, ka vairs nepastāv tāda valsts kā UTR (*Latvijas Kareivis*, 1920. 21. septembris). Pēc noslēgtā miera par UTR starptautisko tiesību pārņēmēju pirmo reizi tika atzīta Ukrainas Padomju Sociālistiskā Republika. Miera sarunās Polijai tomēr nācās atzīt bolševistiskās Ukrainas “neatkarību” (Klišāns 2022, 76).

1921. gada 3. augustā Maskavā tika noslēgts līgums starp Latvijas Republiku un Ukrainas Padomju Sociālistisko Republiku. Līgumu apstiprināja Latvijas Satversmes sapulce 1921. gada 16. decembrī, un laikraksts “Valdības Vēstnesis” 20. decembrī publicēja līguma tekstu krievu un latviešu valodā (*Valdības Vēstnesis*, 1921. 20. decembris).

Ukrainas tautas mēģinājums izveidot neatkarīgu valsti bija cietis neveiksmi. Labvēlīgāks liktenis bija Latvijas Republikai (1918–1940). Veidojot neatkarīgu valsti, Latvijas sabiedriskā doma ar preses izdevumu starpniecību analizēja citu valstu pieredzi, tajā skaitā Ukrainas cīņu par savu valstiskumu. Mūsdienās aktualitāti nav zaudējuši ģenerāļa P. Radziņa uzskati par Ukrainas ģeopolitisko nozīmi Krievijas, Baltijas un Eiropas valstu kontekstā. P. Radziņš 1920. gadā laikraksta “Latvijas Kareivis” publikācijā “Baltijas valstis un Ukraina” skaidroja, ka “Ukrainai nekas nav vajadzīgs no Krievijas, un, būdama patstāvīga, tā sāktu spēlēt lielu lomu visā Eiropas politikā. Krievija bez Ukrainas, turpretim, zaudē visu savu lomu Eiropā. [...] Ukrainas liktenis izšķirs arī Baltijas valstu likteni” (*Latvijas Kareivis*, 1920. 21. septembris).

Kopumā Latvijas prese 20. gs. sākumā sniedza vērtīgu informāciju par Ukrainas valstiskuma veidošanos. Tomēr tā vērtējama arī kritiski, jo atspoguļotā tēma bija dinamiska, sarežģīta un pretrunīga. Latvijas preses darbību ietekmēja karadarbība, politiskās izmaiņas reģionā. Atzīstot Latvijas presi par vērtīgu vēstures avotu, noderīgs būtu plašāks pētījums par Ukrainas valstiskumu Latvijas sabiedriskajā domā.

Avotu un literatūras saraksts

Cēsu apriņķa revolucionārais tribunāls. (1919) *Cēsu apriņķa strādnieku un bezzemnieku deputātu ziņotājs*, 8. febr.
Iebrauktās sliedēs. (1917) *Ciņa*, 30. apr.
Krievija. (1919) *Baltijas Vēstnesis*, 20. jūn.
Latviešu priekšstāvja Z. Meierovica runa tautu kongresā. (1917) *Laika Vēstis*, 27., 29. sept., 2., 4. okt.

Lielinieku karaspēks pret Ukrainu. (1918) *Rīgas Latviešu Avīze*, 18. febr.
 Likums par līgumu starp Latvijas demokrātisko republiku un Ukrainas Padomju Sociālistisko republiku. (1921) *Valdības Vēstnesis*, 20. dec.
 Līgums starp Poliju un Petļuras valdību. (1919) *Sociāldemokrāts*, 20. aug.
 Mazkrievijas dzejnieks T. Ševčenko. (1914) *Tēvija*, 4. marts
 Mazkrievu jautājums. (1898) *Rīgas Avīze*, 15. apr.
 Notikumi Ukrainā. (1917) *Cīņa*, 9. maijs
 Padomju Ukrainas atdzimšana. (1918) *Krievijas Cīņa*, 3. dec.
 Petļuras direktorijas gals. (1920) *Latvijas Sargs*, 1. janv.
 Petļuras pulki Kijevā. (1919) *Brīva Zeme*, 7. sept.
 Petļuras valdības stāvoklis. (1919) *Sociāldemokrāts*, 12. dec.
 Poļu un ukraiņu cīņa pret lieliniekiem. (1919) *Valdības Vēstnesis*, 30. aug.
 Radziņš, P. Baltijas valstis un Ukraina. (1920) *Latvijas Kareivis*, 21. sept.
 Radziņš, P. Ko mēs mācāmies no Ukrainas pēdējo gadu vēstures. (1920) *Latvijas Kareivis*, 1. febr., 6. febr., 13. febr., 20. febr., 27. febr.
 Ševčenko jubilejas lietā. (1914) *Latviešu Avīzes*, 7. marts
 Sk[abarga]. Tarass Ševčenko. (1914) *Jaunas Zinias*, 19. marts
 Ševčenko, T. Kate. Atdzejojis Līgotņu Jēkabs. (1900) *Austrums*, Nr. 12. 1111.–1116. lpp.
 Tarass Grigorjevičs Ševčenko. (1900) *Austrums*, Nr. 12. 1108.–1111. lpp.
 Tarass Ševčenko. (1914) *Latvija*, 1. marts
 Telegrammas. (1919) *Valdības Vēstnesis*, 30. aug.
 Ukraina atzīst Latvijas valsti. (1919) *Valdības Vēstnesis*, 23. dec.
 Ukraina ņem pati savās rokās savu jautājumu nokārtošanu. (1917) *Līdums*, 16. jūn.
 Ukraina. (1918) *Dzimtenes Ziņas*, 14. febr.
 Ukraina. (1919) *Sociāldemokrāts*, 10. jūl.
 Ukrainas atbrīvošana no lieliniekiem. (1920) *Zemgalietis*, 22. maijs
 Ukrainas atbrīvošanas gaita. (1920) *Baltijas Vēstnesis*, 30. maijs
 Ukrainas jautājums Rīgas konferencē. (1920) *Latvijas Kareivis*, 21. sept.
 Ukrainas kongresa uzsaukums. (1917) *Brīvais Strēlnieks*, 14. jūn.
 Ukrainas priekšstāvji ārzemēs. (1918) *Rīgas Latviešu Avīze*, 22. apr.
 Ukrainas Radas universāls. (1917) *Drywa*, 20. jūl.
 Ukrainas republika. (1917) *Līdums*, 15. nov.
 Ukrainas un Polijas frontes apvienošanas. (1919) *Latvijas Kareivis*, 30. aug.
 Ukrainiešu kongresa rezolūcijas. (1917) *Baltija*, 12. apr.

Central Rada. *Internet Encyclopedia of Ukraine*.

<https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pagesC\E\CentralRada> (20.08.2024.)

Jēkabsons, Ē., Ščerbinskis, V. (sast.) 1998. *Latvijas armijas augstākie virsnieki (1918–1940). Biogrāfiska vārdnīca*. Rīga: Latvijas Valsts vēstures arhīvs 527 lpp.

Klišāns, V. *Ievads Ukrainas vēsturē*. 2022. [Rīga]: Zvaigzne ABC 127 lpp.

Purviņš, A. Ģenerālis Pēteris Radziņš. *Pirmais Lāčplēsis un pirmais armijas komandieris*. [Rīga]: Jumava, 2020. 271 lpp.

Shevchenko Taras. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages/S/H/ShevchenkoTaras.htm> (20.08.2024.)

Šiliņš, J. Brestļitovskas miera sarunas. *Nacionālā enciklopēdija*. <https://enciklopedija.lv/skirklis/88676-Brestļitovskas-miera-ligums> (20.08.2024.)

Ukrainian National Republic. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CU%5CK%5CUkrainianNationalRepublic.htm> (20.08.2024.)

The Formation of Ukrainian Statehood in the View of the Latvian Press: the 1900–1920s

Key words: Ukrainian history, Ukrainian National Republic, Latvian history, press, autonomy, Taras Shevchenko, Symon Petliura

Summary

The independence of Latvia and Ukraine was proclaimed in 1918, but the future fate of these countries was different. In order to discover the commonality and difference of historical destinies, the researcher must turn to historical sources, including the 20th century Latvian press. The chronological framework of the article is the 20th century beginning – 1920, which includes the formation of Ukrainian national thought, the founding of the Ukrainian National Republic (UNR) and the loss of statehood. The researcher used information from 22 Latvian newspapers. At the beginning of the 20th century, Latvian periodicals introduced readers to the activities of the Ukrainian poet Taras Shevchenko. T. Shevchenko is considered to be the founder of modern Ukrainian literature and the modern Ukrainian language. His poetry contributed to the growth of Ukrainian national consciousness. In Latvian press publications, even before World War I, relatively extensive information about Ukraine and its inhabitants can be found. Special attention was paid to the issues of the Ukrainian language and self-government. In 1917, the first representative institution of Ukraine – the Central Rada – was established in Kyiv. During this time, self-governing institutions were also formed

in the regions of Latvia, so the Latvian press followed the development of events in Ukraine with interest and informed about the activities of the Central Rada and its legal acts – Universals, which played an important role in the formation of Ukrainian statehood from autonomy to an independent state. In November 1917, the Latvian press reported on the decision of Universal III to establish the UNR as “inseparable from the Republic of Russia”. Latvian newspapers reported on the complete independence of the UNR due to the peace treaty signed by the delegation of the Central Rada with the Central States on 9 February 1918, which approved of the international recognition of Ukraine. The Latvian Bolshevik press spread a different opinion about the existence of UNR, which claimed that the “blackest counter-revolution” had seized power in Ukraine. There was a lot of information in the Latvian press about the activities of the government of S. Petliura. The press reports were optimistic about the prospects of the Ukrainian government and troops on the one hand, but cautious about the difficult situation in southern Russia on the other. A detailed account of the political and military events in Ukraine was given in the press by General of the Latvian Army, Peteris Radzins, who was a direct eyewitness and participant of the events in Ukraine. P. Radzins’ findings about the military clash between the UNR army and the Bolshevik army supported by Russia are still relevant. P. Radzins devoted a lot of attention to the causes of the Bolsheviks’ success. In his view, the Bolsheviks had well-organized propaganda that skilfully exploited the mistakes and failures of their opponents.

Kaspars Strods

Jūras transports Latvijā līdz Pirmajam pasaules karam: ieskats Latvijas PSR un atjaunotās Latvijas Republikas historiogrāfijā

Atslēgas vārdi: jūras transports, jūrniecība, Latvijas PSR¹, Latvijas Republika, historiogrāfija

Kopsavilkums

Jūrniecības attīstību Latvijas teritorijā noteica sociālekonomiskie apsvērumi, tās izdevīgais ģeogrāfiskais stāvoklis – garā piekraste, kā arī senās nozares tradīcijas, kura savu uzplaukumu piedzīvoja 19. gs. otrajā pusē. Līdz ar burinieku būvi pieauga pārvadāto kravu apjoms, ko veicināja arī Latvijas jūras piekrastē esošo Rīgas, Liepājas un Ventspils ostu modernizācija. Šajā publikācijā galvenais akcents vērsts uz jūras transporta atspoguļojumu pagājušā gadsimta otrās puses – Padomju Latvijas un neatkarīgās Latvijas vēsturnieku darbos. Lai gan jūras transports nokļuva abu (Latvijas PSR un atjaunotās Latvijas Republikas) historiogrāfiju uzmanības lokā, tomēr to centrā pamatā nonāca tikai nedaudzi tās izpētes aspekti. Piemēram, padomju vēsturnieki aprobežojās ar Rīgas, Liepājas un Ventspils ostu attīstības, kravu pārvadājumu, tāpat arī kuģu tehnisko izmaiņu ietekmi uz kravu un pasažieru pārvadājumiem. Lai gan atjaunotajā Latvijas Republikā autori veica pētījumus, kuru uzmanības centrā nonāca iepriekš minēto lielo ostu attīstība, tomēr plašākā kontekstā jūras transporta nozare palika nepētīta. Izņēmums ir jūras navigācija – konkrēti bāku, kā arī atsevišķi pētījumi, kuri skāra kuģu būvi, kuģu līnijas u. c., pamatā turpinot iepriekšējā historiogrāfiskajā tradīcijā iesāktu tēmu loku apzināšanu. Turklāt galvenokārt ar populārzinātnisku ievirzi, tādējādi praktiski neskarot jūras transporta tēmu tās visplašākajā nozīmē. Proti, pasažieru pārvadājumu līnijas, kuģniecības kompānijas un virkni citu jautājumu, kam ir būtiska loma Latvijas jūras transporta, dažādu sociālo vēstures aspektu izpratnes sekmēšanā. Piemēram, 20. gadsimta sākumā izveidoto starptautisko pasažieru pārvadājumu līniju un kompāniju ietekmi uz nozares attīstību Liepājas un visas Eiropas kontekstā, vai Krievijas impērijas emigrantu ietekmi uz Liepājas ekonomisko attīstību, sociālajiem procesiem pilsētā u. c. Līdz ar to šie jautājumi joprojām paliek par baltajiem plankumiem Latvijas jūrniecības vēsturē.

¹ Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika.

Ievads

Vairāku gadsimtu laikā jūrniecība bija neatņemama Latvijas teritorijas sociālekonomiskās attīstības sastāvdaļa. Līdz ar jaunlatvieša Krišjāņa Valdemāra (1825–1891) aktivitātēm 19. gadsimta otrajā pusē jūrniecība Latvijā piedzīvoja strauju attīstību (jūrskolu dibināšana, kuģu būve u. c.). Nozīmīgu lomu šajā procesā ieņēma jūras transports, kas nodrošināja dažādu kravu un pasažieru pārvadājumu ievērojamu apgrozījuma pieaugumu Latvijas teritorijā izveidotajās ostās.

Tēmas un ierobežotā teksta apjoma dēļ šis raksts nepretendē uz visaptverošu, detalizētu izvēlētā jautājuma historiogrāfijas apskatu. Tas ir mēģinājums sniegt ieskatu jūras transporta tematikas atspoguļojumā Latvijas PSR un atjaunotās Latvijas Republikas historiogrāfijā.

Jūras transports ir ūdenstransporta veids, kuru izmanto dažādu kravu un pasažieru pārvadāšanai gan jūrās, gan okeānos. Tradicionāli tas tiek saistīts ar kuģu floti, ostām, navigācijas iekārtām, kuģu remontdarbnīcām u. c. (Jērāns 1983, 525; Sea transport).

Latvijas PSR historiogrāfija

Pirmie jūrniecības tematikai veltītie darbi Latvijas PSR iznāca pagājušā gadsimta 50. gados (Булгаков 1952; Pinksis, Freibergs, Lejiņš 1955; Straziņš, Drīzulis, Krastiņš u. c. 1955), bet galvenokārt 19. gadsimta 60.–70. gados. Tajos uzmanība pievērsta vairākiem ar jūras transportu (flotēm, ostām², ūdensceļiem) saistītiem jautājumiem. Konkrētajos izdevumos akcentēta straujā industrializācijas ietekme uz ostu attīstību, īpaši uzsverot to nozīmi “Krievijas ārējās tirdzniecības sakaros” (Бирон, Дорошенко 1970, 204).

Laika gaitā pētnieki pievērsušies Rīgas pilsētas ekonomiskajai izaugsmei. Paralēli jau pieminētajai industrializācijai daudzi kā nozīmīgus kuģniecības attīstību ietekmējošus faktorus atzīmē lauksaimniecības un kokrūpniecības produktu ražošanas pieaugumu, to eksportu u. c. aspektus (Bīrons 1968a; Козин 1968). Industrializācijas ietekmē 1869. gadā dibināja kuģu būvētavu “Lange un dēls” (arī “A. Lange un J. Skuje”)³ (Pāvele 1965, 102; Vilka 1978, 41; Сколис 1974, 42). Atsevišķos tekstos izcelta konkrētā uzņēmuma “darba efektivitāte”. Proti, līdz 1912. gadam tajā uzbūvēja 232 dažāda tipa kuģus (Сколис 1974, 42; Pāvele 1965, 102), savukārt citā izdevumā minēts, ka 1893.–1900. gadā uzņēmums izgatavoja 72 kuģus (Vilka 1978, 50). Tādējādi pētnieki izceļ “Lange un dēls” nozīmību Krievijas impērijas kuģu būves industrijā.

² 1963. gadā iznāca Liepājas tirdzniecības ostas vēsturei veltīts darbs “Гавань янтарного моря: очерки по истории Лиепайского морского торгового порта” (Фрейберг 1963).

³ 1965. gadā izdevums iznāca krievu valodā.

Bez tam atsevišķi autori fragmentāri pievēršas neilgi pirms Pirmā pasaules kara plānotajiem Rīgas un Liepājas kuģu būvētavu projektiem, īpaši izceļot pēc vācu izcelsmes inženiera Karla Heinriha Cīzes (*Carl Heinrich Ziese*, 1848–1917) (Melkonovs 2013, 19–22) iniciatīvas izveidoto Mīlgrāvja kuģu būvētavu⁴ (Яковлев 1968, 8; Сколис 1974, 51–52).⁵

Viens no plašāk pētītajiem jautājumiem pagājušā gadsimta 60.–70. gados publicētajos darbos ir Rīgas ostas attīstība 19. gadsimta otrajā pusē – 20. gadsimta sākumā. Tajos uzsvērts, ka pēc tirdzniecības apgrozījuma 20. gadsimta sākumā Rīga bija lielākā eksporta ostā visā Krievijas impērijā, savukārt importa ziņā vairākās preču grupās atpalika tikai no Sanktpēterburgas (Pāvele 1965, 108; Сколис 1974, 40–43; Bīrons 1978b, 166). Šos procesus sekmēja 19. gadsimta otrajā pusē īstenotā Andrejostas, Mīlgrāvja un Bolderājas ostu teritoriju labierīkošana (Pāvele 1965, 110). Arī vēsturnieki Jans Skolis (1909–1979) un Anatolijs Bīrons (1929–2006) pievērsa uzmanību ostu teritoriju attīstībai, tostarp fārvaterā⁶ padziļināšanai, dambju izveidei u. c. faktoriem (Сколис 1974, 50–55; Bīrons 1978, 63).

Vairākās publikācijās Rīgas ostas pagātnei pētījis vēstures zinātnu doktors A. Bīrons, uzsverot iepriekš minētās ostas attīstību, tās tirdzniecības (eksporta, importa) lomu Krievijas impērijā 19. gadsimta otrajā pusē līdz pat 1914. gadam (Бирон 1968a; Бирон 1968b; Bīrons 1978a; Bīrons 1978b). Vienā no pirmajām publikācijām viņš izcēla Rīgas ostas izbūves procesā īstenotos ūdens ceļu padziļināšanas darbus, noliktavu u. c. nepieciešamās infrastruktūras izbūvi, kā arī lauksaimniecības preču eksporta pozitīvo ietekmi uz Latvijas teritorijā esošo ostu attīstību (Бирон 1968b). Nereti savus apgalvojumus autors pamato ar dažādiem iepriekš nepublicētiem statistikas datiem.

Atbilstoši padomju režīma ideoloģiskajām nostādnēm A. Bīrons uzsver starpkaru Latvijas un vācbaltiešu “buržuāzisko” vēsturnieku vēlmi “noklusēt” milzīgo Iekšējās krievijas lomu Latvijas ostu attīstībā 19.–20. gadsimtā (Бирон 1968, 226–228). Līdzīgus secinājumus autors izsaka arī citos pētījumos (Бирон, Дорошенко 1970, 204), kas atbilda padomju režīma ideoloģiskajām nostādnēm. Jāpiebilst, ka, lai gan Krievijas impērijas ekonomiskā politika zināmā mērā sekmēja Latvijas ostu un jūras transporta attīstību, tomēr šādi autora apgalvojumi bija nepamatoti un drīzāk atbilda laikmeta un pastāvošās padomju iekārtas diktētajām ideoloģiskajām nostādnēm, kuras ietvaros vērsšanās pret starpkaru

⁴ Cīzes kuģu būvētava, arī “Cīze” un “Šihau”. No 1925. gada – Mīlgrāvja kuģu būvētavas un mašīnu fabrika.

⁵ Jāatzīmē, ka padomju okupācijas gados šajā teritorijā izveidoja Rīgas kuģu remontrūpniecību (Сколис 1974, 51–52).

⁶ Ar navigācijas zīmēm iezīmēts kuģu satiksmes ceļš.

Latvijas valstiskumu un tās atbalstītājiem kļuva par neatņemamu PSRS okupācijas režīma politikas sastāvdaļu.

1972. gadā izdota A. Birona apjomīgā zinātniskā publikācija “Latvijas ostu ārējā tirdzniecība” (krievu valoda), kurā autors pievēršas Latvijas teritorijā esošo Ventspils, Liepājas un Rīgas ostu modernizācijas, tirdzniecības (eksporta un importa) u. c. aspektiem (Бирон 1972). Var piekrist apgalvojumam, ka 19. gadsimta otrā puse bija lūzuma punkts straujam Latvijas ostu kravu apgrozījuma pieaugumam, ko ietekmēja gan importa, gan eksporta, kā arī ārējās tirdzniecības operāciju maiņa (Бирон 1972, 480). To apliecina fakts, ka 19. gadsimta pēdējos piecos gados kopējais kravu apgrozījums, salīdzinot ar tā paša gadsimta 60. gadu otro pusi, gandrīz četrkārtšajās (Бирон 1972, 481). Pēc A. Birona domām, būtisks iemesls tam bija vairāku dzelzceļa līniju izbūve visā Krievijas teritorijā (Бирон 1972, 485).

Nozīmīgu lomu Rīgas ostas izaugsmē ieņēma tvaikoņi, kuru skaits pakāpeniski pieauga. Piemēram, 19. gadsimta 60. gadu beigās to skaits sasniedza 400, bet gadsimta izskaņā vairāk nekā 1 500, turklāt šajā pašā laika posmā teju seškārtīgi (no 1892 līdz 330) samazinājās ienākušo burinieku skaits (Бирон 1972, 529). Uz šādām izmaiņām norāda arī citi vēsturnieki. Piemēram, J. Skolis raksta, ka 1886.–1890. gadā Rīgas ostā ienāca 787 burinieki, bet tvaikoņu skaits – gandrīz divas reizes lielāks – 1453 (Сколис 1974, 41). Ienākušo kuģu skaits palielinājās arī Liepājas un Ventspils ostās. A. Bīrons pamatoti atzīst, ka pierakstīto kuģu skaits iepriekš minētajās ostās bija neliels, jo, piemēram, Rīgā tas sasniedza vien 250 burinieku un tvaikoņu (Бирон 1972, 531–532). Šādas tendences bija vērojamas ne tikai Latvijas teritorijās, bet arī citās Krievijas impērijā esošajās ostās.

Jāpiebilst, ka, neskatoties uz A. Birona negatīvo nostāju pret “vācbaltiešu buržuāziju”⁷ (Бирон, Дорошенко 1970, 204), viņš plaši izmanto tieši vācu autoru veidotos statistikas apkopojumus, sevišķi eksporta un importa atspoguļošanā.

Vien retais autors izceļ regulāro kravu pārvadājumu līniju būtisko lomu eksporta un importa attīstībā. Šo procesu nodrošināja daudzi tvaikoņi, kuri, piemēram, divas reizes nedēļā kursēja uz Londonu, trīs reizes nedēļā – Hamburgu u. c. ostām (Сколис 1974, 47–49). Atsevišķos izdevumos pieminētas dažas pasažieru un kravu pārvadājumu līnijas. Piemēram, Liepāja–Ņujorka, Pēterburga–Liepāja–Vladivostoka, Liepāja–Štetina, Liepāja–Libeka, kā arī lielākās tvaikoņu kompānijas – “Rīgas tvaikoņu apvienība”, “Krievu–Baltijas kuģniecības sabiedrība” u. c. (Яковлев 1968, 6–7, 11–12). Diemžēl detalizētāka informācija par šiem jautājumiem nav sniegta.

⁷ Šādam A. Birona apgalvojumam nebija pamata, tomēr tas pilnībā atbilda padomju ideoloģiskajai doktrīnai, kurā, izmantojot marksisma teoriju, “buržuāziju” – kapitālistisko sabiedrības daļu – uzskatīja par komunisma režīmam nedraudzīgu un tās attīstību apdraudošu.

Nosacīti pēdējais darbs⁸, kas iznācis Latvijas PSR pastāvēšanas beigu posmā, ir pazīstamā kuģniecības vēstures entuziasta, novadpētnieka Arvja Popes (1933–2007) populārzinātniskais izdevums “Burinieku gadsimts Latvijā” (Pope 1989), kurā viņš pievēršas 19. gadsimta buru kuģu būvniecības fenomenam Latvijas teritorijas jūras piekrastē, to gaitām dažādās pasaules jūrās, okeānos, jūrskolu dibināšanai, nogrimušajiem buriniekiem u. c. Šis izdevums pamatā ir iepriekš publicētās informācijas apkopojums populārzinātniskā izklāstā.

Neatkarīgās Latvijas Republikas historiogrāfija

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas jūras transporta tematika atkārtoti nonāca pastiprinātā profesionālu vēsturnieku un novadpētnieku uzmanības lokā. Īpaši plaši jūras transporta vēsture aplūkota Latvijas Jūrniecības savienības periodiskajā izdevumā “Latvijas Jūrniecības gadagrāmata” (iznāk kopš 1991. gada). Tajā publicēti vairāki ar populārzinātnisku ievirzi veidoti raksti. To vidū ir vēsturnieka Jāņa Hartmaņa (1957) publikācija par Latviešu jūrniecības sabiedrībām (Hartmanis 1991), etnogrāfa un kuģniecības vēstures pētnieka Valda Kroņa (1944–1998) ieskats 19. gadsimta burinieku būvē (Kronis 1991) u. c.

Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja (turpmāk tekstā – RVKM) vēsturnieks Aigars Miklāvs (1951) pievēršies Latvijas ostu labiekārtošanai un ekonomiskajai attīstībai pagājušā gadsimta sākumā (Miklāvs 2007, 378–381), sevišķi padziļināti viņš aprakstīja Rīgas ostas rajonu attīstību 19.–20. gadsimtā (Miklāvs 2009; 2011). Tāpat A. Miklāvs pētījis Latvijas kuģu būves un remonta rūpnīcu vēsturi (Miklāvs 2002). Autors secina, ka Ainažu jūrskolas atvēršana sekmēja latviešu jūrnieku un kuģu īpašnieku braucienus uz citu valstu ostām, bet kokmateriālu eksports cēla kuģu būves izmaksas (Miklāvs 2002, 306–307, 310), savukārt jūras transportu attīstību veicināja vairāku kuģniecības sabiedrību izveide, kā rezultātā līdz Pirmajam pasaules karam Latvijas jūras piekrastē uzbūvēja 550 buriniekus (Miklāvs 2002, 311–312). A. Miklāvs izceļ straujo tvaikoņu ienākšanu Krievijas impērijas flotē 20. gadsimta sākumā, to būvniecību un remontu Rīgā (Miklāvs 2002, 313–315).

Vienai no lielākajām Latvijas ostām – Liepājai – savu izdevumu “Liepāja. Osta gadsimtu griežos” (Kriķis 2019) veltījis kuģniecības vēstures entuziasts Juris Kriķis (1944). Bez Liepājas ostas pārbūves un labiekārtošanas, tirdzniecības u. c. aspektiem autors pievēršies arī maz pētītajiem pasažieru pārvadājumiem no Liepājas uz Eiropas, Ziemeļamerikas u. c. kontinentu ostām 19.–20. gadsimtā (Kriķis 2019, 18–27; 95–98; 99–107). Emigrantu plūsmu no Liepājas ostas J. Kriķis aprakstījis jau 2017. gada publikācijā “Jūrniecības gadagrāmata 2016”

⁸ 1985. gadā iznāca A. Popes grāmata “Zvaigznes krastā”.

(Kriķis 2017, 400–411). Autors secina, ka lielais emigrantu skaits radīja labvēlīgs apstākļus daudzu pasažieru kuģu pārvadājumu kompāniju izveidei un kopējais pārvadāto pasažieru skaits 1909.–1913. gadā sasniedza teju 229 tūkstošus cilvēku (Kriķis 2017, 401–403). Jākonstatē, ka atsevišķos apgalvojumos J. Kriķis pārspilē. Piemēram, viņš uzsver, ka Liepājas osta “daudz neatpalika no lielajiem Vācijas izceļošanas centriem” (Kriķis 2017, 405), tomēr patiesībā, salīdzinot J. Kriķa sniegtos statistikas datus, to kaut kādā mērā varētu attiecināt vien uz 1908. gadu, kad Liepājas ostā fiksēti nedaudz vairāk par 19 tūkstošiem emigrantu, bet Brēmenē un Hamburgā šis skaits bija attiecīgi 25 411 un 30 265 (Kriķis 2017, 405). Pārējos gados tas svārstījās ap 25–33 procentiem no iepriekš pieminēto Vācijas ostās fiksēto emigrantu skaita (Kriķis 2017, 405).

1998. gadā tika publicēta vēstures doktores Lidijas Malahovskas (1939–2011) monogrāfija “Latvijas transporta vēsture. XIX gs. otrā puse – XX gs. sākums” (Malahovska 1998). Tajā autore atsevišķā nodaļā pētījusi Latvijas ostu attīstību 19. gadsimta otrajā pusē – 20. gadsimta sākumā (kuģu ceļu (fārvateru), piestātņu rekonstrukciju un izbūvi u. c.). Darba noslēgumā L. Malahovska atzīst, ka ostu un dzelzceļa izbūve Latvijā sekmēja “ekonomisko sakaru diapazona paplašināšanos” un izmaiņas eksporta un importa operāciju struktūrā, tomēr atzina, ka ostu attīstības tempi nespēja tikt līdzī straujajam preču pieaugumam jaunuzveidotajām dzelzceļa līnijām (Malahovska 244–245). Konkrētā monogrāfija tapusi pēc Latvijas Valsts Universitātē 1971. gadā aizstāvētās disertācijas “Dzelzceļu un ostu izbūve Latvijā 19. gadsimta otrajā pusē” (Malahovska 1971).

Darbā daudzviet jūtamas padomju perioda ideoloģiskās nostādnes, kas atspoguļo konkrētā laika posma ietekmi uz autori un viņas radītajiem zinātniskajiem tekstiem, no kurām pētniece acīmredzami nav spējusi pilnībā norobežoties arī pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas. Piemēram, L. Malahovska nereti lietoja padomju iekārtā bieži izmantotos marksisma apzīmējumus “kapitālisms”, “buržuāzija” u. c. (Malahovska 1998, 112, 117), kaut arī teksta veidošanas procesā autore varēja atteikties no šādu ideoloģisku klišēju izmantošanas. Neskatoties uz to, monogrāfija vērtējama kā nozīmīgs ieguldījums jūras transporta vēstures izpētē. Jāpiebilst, ka autore zinātniskās publikācijas par attiecīgo tēmu iznāca arī turpmāk (Malahovska 2005). Rīgas ostas un tai pieguļošo teritoriju pagātne plaši atspoguļota A. Popes apjomīgajā pētījumā “Rīgas osta deviņos gadsimtos” un vairākos citos izdevumos (Bernsone 1994; Štrauhmanis 2000; Vāveris 2022).

Nozīmīgs papildinājums Latvijas jūras transporta izzināšanā bija 1998. gadā Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja speciālistu sagatavotā grāmata “Latvijas Jūrniecības vēsture 1850–1950” (Bernsone 1998). Enciklopēdijā iekļauta informācija par 19. gadsimtā Latvijas teritorijā būvētiem buriniekiem, kuģu

kompānijām, bākām, ostām u. c. Izdevums balstīts daudzos vēstures avotos, tostarp Latvijas Nacionālā arhīva, Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja krājuma u. c. materiālos. Uz to norāda enciklopēdijas beigās sastādītie avotu un literatūras saraksti, kas var veicināt konkrētās tēmas izpēti.

Par navigācijas iekārtām – Latvijas jūras piekrastes bākām vēsturiski tehnisku (no to izveides līdz pat mūsdienām) apkopojumu izdevumā “Latvijas bākas”⁹ veicis ilggadējais RVKM vēsturnieks Andris Cekuls (1959) (Cekuls 2010).

Noslēgumā jāpiemin ekonomista, bijušā Latvijas Republikas ekonomikas ministra Edmunda Krastiņa (1958) darbs “Kuģniecība Latvijā” (Krastiņš 2021), kas satur vispārējo Latvijas kuģniecības pagātnes izpēti. Izdevuma autors cenšas aprakstīt Latvijas kuģniecības vēsturi, sākot no 16. gadsimta līdz pat Latvijas valstiskuma atjaunošanai. Tomēr saturiski šāda pieeja neļauj pievērsties detalizētam konkrēto tēmu izvērsumam, tādējādi radot diezgan fragmentāru iespaidu par Latvijas kuģniecības būtiskākajām problēmām (jūras transports, kuģu ceļi u. c.).

Nobeigums

Latvijas jūras transporta vēsture ir visai plaša un komplicēta. Gan Latvijas PSR, gan atjaunotās Latvijas historiogrāfijā tā nokļuva akadēmisku pētnieku un novadpētnieku uzmanības centrā. Padomju okupācijas periodā veiktie pētījumi pamatā akcentēja Latvijas teritorijā esošo Rīgas, Liepājas un Ventspils ostu izveidi, to ekonomisko (eksporta, importa) nozīmi straujajos Krievijas impērijas industrializācijas attīstības procesos. Atsevišķi autori fragmentāri min konkrētas kuģu kravu un pasažieru pārvadājumu līnijas, kā arī uzsver pārmaiņas Krievijas impērijas tirdzniecības flotē, respektīvi, pakāpenisko pāreju no buriniekiem uz tvaikoņiem. Tomēr detalizētāk šo tēmu pētniecība netiek izvēsta.

Pēc Latvijas Republikas valstiskuma atjaunošanas jūras transporta pagātnei veltītie teksti periodiski tika publicēti dažādos izdevumos. Līdzīgi kā padomju okupācijas varas gados, daudzos rakstos uzmanība galvenokārt pievērsta Latvijas lielo ostu (Rīgas, Liepājas un Ventspils) izbūvei un modernizācijai. Atsevišķos izdevumos un publikācijās autori rakstīja par jūras bākām, kuģu remontrūpniecām, burinieku būvi, pasažieru pārvadājumu līnijām u. c. tematiem, pamatā populārzinātnisku publikāciju veidā. Tomēr plašākā mērogā tas joprojām ir viens no neizpētītajiem jautājumiem Latvijas historiogrāfijā, kas zināmā mērā ir saistāms ar citu (Latvijas valsts proklamēšana, Kārļa Ulmaņa autoritārais režīms (1934–1940), Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas režīmu darbība u. c.), tēmu lielāku aktualitāti, kā arī akadēmisku vēsturnieku trūkumu.

⁹ 2012. gadā iznāca grāmatas papildinātais izdevums (Cekuls 2012).

Būtiska problēma daudzos darbos ir zinātniskā aparāta neesamība, kas apgrūtina sniegtās informācijas verificācijas iespējas, tomēr vairāku grāmatu beigās ievietoti izmantotās literatūras saraksti. Nereti daudzos izdevumos vairums faktu atkārtojas, kas mudina domāt par jaunu zinātnisku un faktoloģisku atziņu trūkumu un iepriekšējo zināšanu “atražošanu”. Iespējams, ka šāda pieeja izrietēja no konkrētā izdevuma satura (akadēmisks rakstu krājums, populārzinātnisks izdevums u. c.) un mērķauditorijas.

Līdz šim fragmentāri vai teju nepētīti ir vairāki jūras transporta attīstības jautājumi. Piemēram, konkrētas kuģu līnijas, pasažieru un kravu pārvadājumu ūdens ceļi (maršruti), kuģu sabiedrības un kompānijas u. c. jautājumu izpēte ļautu iezīmēt Latvijas teritorijā esošo ostu lomu jūras pārvadājumu nozarē, ārvalstu kompāniju darbību u. c. gan Krievijas impērijas, gan citu pasaules valstu (Lielbritānijas, ASV u. c.) jūras transporta kontekstā, ļautu izprast ārvalstu investoru ietekmi uz šīs nozares attīstību. Līdzšinējie pētījumi norāda uz 19. gadsimta otrās puses un 20. gadsimta sākuma jūras transporta tematikas izpētes stāvokli un tās “baltajiem plankumiem”. Daļēji tas skaidrojams ar to, ka daudzi dokumenti atrodas Krievijas Federācijas arhīvos, kuri objektīvu iemeslu dēļ nav pieejami. Tomēr kopumā šādu avotu eksistence norāda uz turpmākajām tēmas pētniecības perspektīvām.

Avoti un literatūra

- Bernsone, I. (1994) Rīgas osta cauri gadsimtiem. Grām.: *Daugavas raksti: no Rīgas līdz jūrai*. Rīga: Zinātne, 71.–89. lpp.
- Bernsone, I., galv. red. (1998) *Latvijas Jūrnieceības vēsture 1850–1950*. 1. sējums. Rīga: Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs.
- Bīrons, A. (1978a) Rīgas ostas pārkārtošana un paplašināšana. Grām.: *Rīga 1860–1917*. Rīga: Zinātne, 63.–71. lpp.
- Bīrons, A. (1978b) Rīgas ostas turpmākā izbūve un tās eksporta un importa operācijas. Grām.: *Rīga 1860–1917*. Rīga: Zinātne, 163.–172. lpp.
- Cekuls, A. (2010) *Latvijas bākas*. Rīga: A/S Capital.
- Cekuls, A. (2012) *Latvijas bākas*. Rīga: Latvijas Jūras administrācija.
- Hartmanis, J. (1991) Pirmās latviešu kuģniecības sabiedrības. Grām.: *Latvijas jūrnieceības gadagrāmata 89/90*. Rīga: Zinātne, 23.–28. lpp.
- Jērāns, P., galv. red. (1983) *Latvijas Padomju enciklopēdija*. 4. sējums. Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija.
- Krašņš, E. (2021) *Kuģniecība Latvijā*. Rīga: Autora izdevums.
- Kriķis, J. (2017) Emigrācija caur Liepājas ostu no 19. gs. beigām līdz 1924. gadam. Grām.: *Latvijas jūrnieceības gadagrāmata 2016*. Rīga: Latvijas Jūrnieceības

savienība, 400.–411. lpp.

Kriķis, J. (2019) *Liepāja. Osta gadsimtu griežos*. Rīga: Jumava.

Kronis, V. (1991) No zemnieku kuģubūves vēstures Latvijā. Grām.: *Latvijas Jūrnieceības gadagrāmata 89/90*. Rīga: Zinātne, 29.–33. lpp.

Malahovska, L. (1971) *Dzelzceļu un ostu izbūve Latvijā 19. gs. otrajā pusē*. Promocijas darbs. Latvijas Valsts universitāte.

Malahovska, L. (1998) *Latvijas transporta vēsture 19. gs. otrā puse – 20. gs. sākums*. Rīga: LV fonds.

Melkonovs, J., red. (2013) *Rīgas kuģu būvētavai 100*. Rīga: AS Rīgas kuģu būvētava.

Miklāvs, A. (2002) Kuģu būve un remonts Latvijā. Grām.: *Latvijas jūrnieceības gadagrāmata 2002*. Rīga: Latvijas Jūrnieceības savienība, 303.–319. lpp.

Miklāvs, A. (2007) Latvijas ostas 20. gadsimta sākumā. Grām.: *Latvijas jūrnieceības gadagrāmata 2006*. Rīga: Latvijas Jūrnieceības savienība, 378.–381. lpp.

Miklāvs, A. (2009) Rīgas ostas Otrais rajons. Grām.: *Latvijas jūrnieceības gadagrāmata 2008*. Rīga: Latvijas Jūrnieceības savienība, 394.–412. lpp.

Miklāvs, A. (2011) Rīgas ostas Pirmais rajons. Grām.: *Latvijas jūrnieceības gadagrāmata 2010*. Rīga: Latvijas Jūrnieceības savienība, 408.–425. lpp.

Pāvele, M. (1965) Kapitālisma attīstība un imperiālisma sākuma posms Rīgā (19. gs. – 20. gs. sākums). Grām.: *Rīga apcerējumi par pilsētas vēsturi*. Rīga: Latvijas valsts izdevniecība, 97.–126. lpp.

Pinksis, I., Freibergs, G., Lejiņš, V. (1955) *Revolucionārā Liepāja*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Pope, A. (1985) *Zvaigznes krastā*. Rīga: Zinātne.

Pope, A. (1989) *Burinieku gadsimts Latvijā*. Rīga: Zinātne.

Pope, A. (2000) *Rīgas osta deviņos gadsimtos*. Rīga: Jumava.

Sea transport. OEDC. Pieejams: <https://stats.oecd.org/glossary/detail.asp?ID=4277> (skatīts. 11.01.2023.)

Strazdiņš, K., Drīzulis, A., Krastiņš, J. u. c. red. (1955) *Latvijas PSR vēsture*. 2. sējums. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija.

Štrauhmanis, J. (2000) *Latvijas ostas*. Rīga: Latvijas Jūras akadēmija.

Vāveris, G. (2022) Ieskats Rīgas ziemeļu teritoriju vēsturē. Grām.: *Dzīve līdzās ostai*. Rīga: LU LFMI, 14.–29. lpp.

Vilka, B. (1978) Rīgas rūpniecība 19. gs. 60.–80. gados. Grām.: *Rīga 1860–1917*. Rīga: Zinātne, 33.–45. lpp.

Vilka, B. (1978) Rīgas rūpniecības attīstība 90. gadu kāpinājuma posmā. Grām.: *Rīga 1860–1917*. Rīga: Zinātne, 45.–51. lpp.

Бирон, А. (1968а) Экспорт сельскохозяйственной продукции из латвийских портов в начале XX в. (1901–1913 гг.). В кн.: *Экономические связи*

Прибалтики с Россией. Рига: Зинатне. с. 226.–245.

Бирон, А. (1968b) Портовое строительство в Латвии во второй половине XIX и начале XX в. В кн.: *Экономические связи Прибалтики с Россией.* Рига: Зинатне. с. 246.–266.

Бирон, А. (1972) Внешняя портовая торговля Латвии. В кн.: *Очерки экономической истории Латвии 1860–1900.* Рига: Зинатне. с. 480.–545.

Бирон, А., Дорошенко, В. (1970) Советская историография Латвии. Рига: Академия наук Латвийской ССР Институт истории.

Булгаков, Б., ред. (1952) *Восстановление и реконструкция рижских городских набережных.* Рига: Институт экономики Академии наук Латвийской ССР.

Козин, М. (1968) Влияние русского хлебного экспорта на сельскохозяйственное производство в Латвии (вторая половина XIX в.) В кн.: *Экономические связи Прибалтики с Россией.* Рига: Зинатне. с. 206.–225.

Сколис, Я. (1974) Крупнейший в России. В кн.: *Рижский морской порт.* Рига: Лиесма. с. 35–57.

Фрейберг, Г., ред. (1963) *Гавань янтарного моря: очерки по истории Лиенайского морского торгового порта.* Лиепая.

Яковлев, И. (1968) На баррикады выходят моряки. В кн.: *На морской вахте.* Рига: Звайгзне. с. 6.–51.

Maritime Transport in Latvia before World War I: insight into the Latvian SSR and the restored Republic of Latvia historiography

Key words: sea transport, maritime, Latvian SSR, the Republic of Latvia, historiography

Summary

In the second half of the 19th century with the activities of the Young Latvian Krišjānis Valdemārs, seafaring in Latvia experienced rapid development (establishment of maritime schools, shipbuilding, etc.). Sea transport played an important role in this process as it ensured a significant increase of shipping of various cargos and passenger transport in the ports established on the territory of Latvia. The present article does not claim to be a comprehensive, detailed survey of the historiography of the chosen topic. It is an attempt to provide an insight into the reflection of sea transport in the historiography of the Latvian SSR and the restored Republic of Latvia. The topic of Latvian maritime history, including sea transport, is quite broad and complex. In the historiography of the Latvian SSR and independent Latvia, sea transport became the focus of attention

of several researchers. The studies carried out during the period of the Soviet occupation basically emphasized the importance of establishment of the ports of Rīga, Liepāja, and Ventspils, their economic (export, import) importance in the development of the rapid industrialization processes in the Russian Empire. Certain authors fragmentarily wrote about cargo and passenger shipping lines emphasizing changes in the Russian merchant navy, respectively, the gradual transition from sailing ships to steamships. However, a more detailed study of these topics has not been developed. After the restoration of the statehood of the Republic of Latvia, the topic of sea transport in many articles focused mainly on the construction and modernization of the large ports of Rīga, Liepāja, and Ventspils. In separate editions and publications, the authors also wrote about lighthouses, ship repair factories, sailing ships, passenger lines, etc., mainly in the form of popular articles. Until nowadays there are a lot of important topics about sea transport that have been fragmented or almost unstudied. For example, specific shipping lines, passenger and cargo waterways (routes), shipping organizations and companies, etc. The present studies indicate the research status on sea transport in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century and its “blank spots”. The low research level is partially explained by the unavailability of archival materials, because large part of the cases are located in the Archives of the Russian Federation, which are inaccessible for objective reasons. At the same time, the existence of such materials points to the future research perspectives.

Vitālijs Šalda

Jautājums par dzimto valodu kā mācību valodu Latvijas tautskolās 1914.–1919. gadā

Atslēgas vārdi: dzimtā valoda, izglītība, skolas, publicistika, nacionālā politika

Kopsavilkums

Sākoties Pirmajam pasaules karam, Latvijā tika realizēts tautskolu rusifikācijas kurss; Rīgas mācību apgabalā spēkā bija 1913. gada 27. augustā kuratora A. Ščerbakova izdots "paskaidrojums", kas neļāva īstenot 1906. gadā iegūtās tiesības pirmajos divos mācību gados mācībās izmantot dzimto valodu. Tikai karam ieilgstot, cara valdība bija spiesta piekāpties cittautiešiem. 1915. gada pavasarī tika panākta atļauja pirmajos mācību gados tautskolās mācīt skolēnus mātes valodā. Arī bēgļu bērnu skolās mācības notika dzimtajā valodā. Pēc tam, kad sākumā daļa, tad visa Latvija tika okupēta, tajā tika dibinātas galvenokārt vācu tautskolas, kaut formāli "pēc vajadzības varēja atvērt arī blakus klases ar latviešu un krievu mācību valodu". Varēja paredzēt, ka, paliekot vācu okupācijas varai, ar laiku latviešu skolu mūžs būtu skaitīts. Nopietns pavērsiens Vācijas neokupētajā teritorijā noris 1917. gadā. Latviešu skolotāju kongress Tērbatā (1917. gada 8.–12. jūnijā) deklarēja tautskolu uzdevumus, paredzot, ka latviešu bērniem jāmacās latviešu valodā, citu tautību bērniem – savā dzimtajā valodā attiecīgās tautības skolās. Jaunu pavērsienu dzimtās valodas kā mācību valodas ieviešanā tautskolās nesa Vācijas sakāve karā 1918. gada novembrī. Izvērsās pilsonisko spēku izveidotās neatkarīgās Latvijas Pagaidu valdības un lielinieku izveidotās Padomju Latvijas valdības savstarpējā politiskā un militārā cīņa. Abas tās solīja ieviest dzimto valodu kā mācību valodu. Notikumu attīstība noveda pie tā, ka jautājumu likumdošanas ceļā atrisināja pilsoniskā Latvijas Tautas Padome. 1919. gada 8. decembrī tā pieņēma likumus par Latvijas izglītības iestādēm un mazākumtautību skolu iekārtu Latvijā. Likumi deva iespēju lielākajām Latvijas mazākumtautībām – krievi, vācieši, ebreji, poļi, baltkrievi, lietuvieši un igauņi – dibināt savas pamatskolas un vidusskolas, bērni ieguva tiesības zinību pamatus apgūt savā dzimtajā valodā. Faktiski Latvijā tika ieviesta nacionāli kulturālā autonomija.

Par latviešu publicistu, sabiedrisko darbinieku attieksmi pret Latvijas tautskolās lietojamo mācību valodu pirms Pirmā pasaules kara autors jau ir rakstījis (Šalda 2023). Šajā pētījumā, izmantojot preses u. c. materiālus, tiek piedāvāts problēmas risinājuma apskats Pirmā pasaules kara un Latvijas Neatkarības kara periodā.

Sākoties Pirmajam pasaules karam, ar tā norisi tieši saistītās sociālās, ekonomiskās un politiskās problēmas atvirzīja ar izglītību saistītos jautājumus no sabiedrības uzmanības priekšplāna, tomēr tie netika pilnībā aizmirsti. Pirmajā kara gadā Latvijā vēl darbojās Rīgas mācību apgabala kurators A. Ščerbakova (*Алексей Иванович Щербаков*, 1858–1944) 1913. gada augustā izdotsis “paskaidrojums”, ka 1906. gada 9. oktobra kuratora D. Ļevšina (*Дмитрий Михайлович Левшин*, 1864–?) cirkulārs vairs nav spēkā. Minētais cirkulārs atļāva visās Baltijas zemākā tipa tautskolās, kur visi skolēni bija vienas tautības, visas mācības, izņemot krievu valodu, pirmajos divos gados noturēt mātes valodā. Lai gan, kā konstatējis izglītības vēstures pētnieks A. Vičs (1879–1943), pilnībā izspiest dzimto (latviešu) valodu no tautskolu pirmajām divām klasēm neizdevās (Vičs 1940, 487), dzimtās valodas kā mācību valodas jautājums palika aktuāls. Latviešu preses izdevumos joprojām skanēja domas par dzimtās valodas pozitīvo nozīmi bērnu attīstībā un mācību svešā valodā nodarīto ļaunumu.

Tika izteikti gan vairāk, gan mazāk pamatoti apgalvojumi. Pārspilēti tika stāstīts, ka, “ja bērnam piepeši jārunā tikai svešā valoda, tad viss tas, to viņš ieguvis iepriekšējā dzīvē, pazūd, pazūd tie bagātie iespaidi, ko viņa jūtīgā bērna sirds uzņēmusi. Agrākā attīstība tiek ne tikai apturēta, bet nomākta, jo bērnam vajaga domāt svešā valodā, kur nav nekādu sakarīgu pamatu no viņa iepriekšējās dzīves”. Tiesa, tas pats autors tālāk jau reālistiski konstatēja: “Svešas valodas, zināms, ir visai nepieciešamas, bet viņas jā māca tā, lai netraucē mātes valodu, jā māca tad, kad bērna garīgā attīstība mātes valodā ir sasniegusi zināmu stiprumu, kad svešā nevar nomākt iepriekšējās attīstības sekmes.” (Landavs 1915) Apmācība tautskolās svešā valodā tika nosodīta arī turpmāk: “Atņemt mazam bērnam viņa mātes valodu, spiest viņu mācīties svešās skaņās, nozīmē viņa garīgo īpatnību salauzt, viņa dvēseli nomaitāt.” (Bēguļi 1916)

Karam ieilgstot, Krievijas varas iestādes, lai iegūtu impērijā dzīvojošo mazākumtautu simpātijas, bija spiestas vismaz daļēji pārskatīt iepriekšējo izglītības rusifikācijas kursu. Joprojām pastāvēja esošās izglītības sistēmas kopīgā ievirze uz pastiprinātu valsts (krievu) valodas apguvi, arī uz dzimtās valodas rēķina, tomēr jau 1915. gada februārī laikrakstos parādījās ziņas, ka “Rīgas mācību apgabala kurators iekustinājis jautājumu par latviešu valodas tiesību reformēšanu mūsu tautskolās” (A. W. 1915). Martā latviešu laikrakstu lasītāji uzzināja, ka “jaunais skolu ministrs grāfs Ignatjevs (*Игнатъев Павел Николаевич*, 1870–1926), kurš, amatā stājoties, tūlīt ķērās pie daļa laba [bijušā apgaismības lietu ministra] Kasso (*Кассо Лев Арустимович*, 1865–1914) mantojuma likvidēšanas, atcēlis Ščerbakova cirkulāru”. Laikraksts stāstīja: “Ministrs aizrādot, ka kurators Ščerbakovs patvarīgi uzstādījis prasījumu, lai mācības Baltijas pirmmācības

skolās tiktu pasniegtas vienīgi krievu valodā, jo tādas prasības likumā neesot.” (Mātes valodas 1915)

Tik tiešām, drīzumā Rīgas mācību apgabala pārvalde izlaida cirkulāru pirmmācības skolu pārziņiem, ka “ar tautas apgaismošanas ministra atļauju visi mācību priekšmeti pirmajos mācību gados var tikt pasniegti skolēniem mātes valodā” (Rīgā, 24. maijā 1915).

Tā kā Latvijas teritoriju 1915. gadā daļēji okupēja Vācijas karaspēks, izraisījās plaša kara bēgļu kustība, kurā tika ierauti arī bērni. Jau ārpus pastāvīgajām dzīves vietām tika dibinātas latviešu bēgļu skolas. Tās darbojās uz 1914. gada 1. jūlija privātskolu likuma pamata, kas noteica, ka skolas uzturētājam bija tiesības noteikt mācību programmu un mācību valodu. Arī 1915. gada 31. jūlija Tautas apgaismības ministra cirkulārā mācību apgabalu kuratoriem bija norādīts: “Ievērojot to, ka starp bēgļu bērniem ir cittautībnieki, mācību pasniegšanu viņiem jāiekārto pēc tautībām, pēc vietējo tautskolu programmām, mācot arī bērnu mātes valodu un ticības mācību.” (Bēgļu 1916) Tikai krievu valoda, Krievijas vēsture un ģeogrāfija bija jā mācā krievu valodā. Lai arī ar valsts piešķirtiem līdzekļiem, tomēr formāli latviešu bēgļu bērnu skolas uzturēja latviešu bēgļu apgādāšanas komitejas, kuras arī atzina, ka tajās mācībām jānotiek latviešu valodā. Pavisam 1916. gada 1. decembrī latviešu bēgļu pirmmācības skolās bija 184 klases un 313 nodaļas, kurās zināšanas apguva 9 652 skolēni un strādāja 287 skolotāji (Šalda, Barteles 2007, 112). Presē tika atzīts: “Tagadējās bēgļu skolas, cik tālu bēgļu organizācijas pratušas apstākļus izmantot, ir liels solis uz priekšu, salīdzinot ar mūsu tautskolas līdzšinējo stāvokli”. (Nacionālā 1916) Tā karš nesa zināmu progresu dzimtās kā mācību valodas vietas nostiprināšanā latviešu tautskolās.

Jāatzīmē, ka dzimtās valodas lomas nostiprināšanas izglītībā nepieciešamību atzina gan latviešu pilsoniskie, gan sociāldemokrātiskie spēki. “Pareiza audzināšana nav iespējama bez mātes valodas”, sludināja pilsoniskās “Latviešu Avīzes” (Mātes valoda 1915). Līdzīgi rakstīja sociāldemokrātu publicists P. Dauge: “Lai latvju valoda zeļ un attīstās, lai viņa, kā mātes un sarunas valoda rada stipru, veselīgu kultūras pamatu, bez kura nevar attīstīties mūsu jaunā paaudze, nevar arī attīstīties latvju proletariāts Latvijas teritorijas robežās. [...] Pats par sevi saprotams, ka pirmskola var vienīgi pastāvēt ar mātes valodu kā mācības valodu.” (Dauge 1917)

Nopietns pavērsiens norisa 1917. gadā. Petrogradā nodibinātā Pagaidu valdība gan nesteidzās būtiski mainīt valsts un vietējo valodu lietošanas samēru skolās. Taču citāda bija latviešu sabiedrības un skolotāju nostāja. Jau pirmajā mēnesī pēc Februāra revolūcijas Latviešu izglītības biedrības vidusskolu audzēkņu un vecāku sapulce atzina, ka “nekavējoši ievadama mātes valoda par mācības valodu tiklab

vidus, tā vispāri latviešu skolās”. (Rīgas ziņas 1917)

Ne visu neokupētās Latvijas teritorijā dzīvojošo tautību pārstāvji bija vienādi aktīvi cīņā pār izglītības reformām. Sociāldemokrātiskā presē tika atzīmēts: “Skolu pārradišanas darbā vēl itin nekā nav darījuši Rīgas cittautieši. To starpā sastopamas aplamas domas, ka latvieši cittautiešu skolām gribot uzņemties par kungiem un pat ievest tanīs latviešu mācības valodu. Tādas tenkas izplata kontrrevolucionāri spēki, tiklab no cittautiešu, kā arī no latviešu puses. Biedri, tie ir nekaunīgi meli! Katra pienākums tādas valodas uz visnoteiktāko noraidīt izdomu un tišu melu valstī. Apzinīgie skolu darbinieki visur stāv par to, ka katrā skolā māca bērnu dzimtajā valodā.” (Dundurs 1917)

Liela nozīme dzimtās kā mācību valodas ieviešanā visās Latvijas tautskolās bija Latviešu skolotāju kongresam Tērbatā (1917. gada 8.–12. jūnijā), kurš deklarēja tautskolu uzdevumus. Tā lēmumi paredzēja, ka latviešu bērniem jāmācās latviešu valodā, citu tautību bērniem – savā dzimtajā valodā attiecīgās tautības skolās. (Saleniece 2002, 15)

Vācu neokupētajā Latvijas teritorijā sākās kongresa lēmumu īstenošana. Pēc Rīgas nonākšanas vācu rokās (1917. gada augusta beigas) tā gan varēja turpināties tikai vēl Krievijas kontrolē esošajās teritorijās. Teorētiski plašas iespējas dzimtās valodas pozīciju nostiprināšanā pavēra Oktobra apvērsums Petrogradā. Padomju Krievijas Tautas Komisāru padomes 1917. gada 3. novembrī pieņemtā “Krievijas tautu tiesību deklarācija” pasludināja visu Krievijas tautu vienlīdzību un suverenitāti, tiesības uz brīvu pašnoteikšanos, visu nacionālo privilēģiju un ierobežojumu atcelšanu, Krievijas teritoriju apdzīvojošo nacionālo mazākumu un etnogrāfisko grupu attīstību. (Krievijas tautu 1957, 382) Deklarāciju realizējot, pašsaprotama bija dzimtās valodas lietošana nacionālajās skolās. Neokupētajā Latvijas teritorijā, kur vara pārgāja Latvijas strādnieku, kareivju un bezzemnieku deputātu padomes izpildkomitejas (Iskolata) rokās, tika likvidēta Rīgas mācību apgabala pārvaldes sistēma; pašā Iskolatā, apriņķu un pagastu izpildu komitejās tika dibinātas skolu nodaļas, kuras sāka realizēt Tērbatā notikušā skolotāju kongresa ieteikumus. (Ūšiņš 1965, 30) Taču jau 1918. gada februārī visu Latvijas teritoriju okupēja Vācijas karaspēks.

No 1915. gada aprīļa līdz 1918. gada februārim Vācijas okupētajos Latvijas novados atšķirībā no 1917. gada revolucionāro notikumu skartās teritorijas situācija izveidojās citādi. Vēlāk izdotajos vēsturnieku darbos galvenokārt tika uzsvērts, ka okupēto rajonu skolās “bērnus mācīja galvenokārt vācu valodā” (Ūšiņš 1965, 18, 31). Plašāk par vācu okupācijas iestāžu pozīciju mācību valodas jautājumā 20. gadsimta 20. gados uz vācu okupācijas iestāžu dokumentu pamata ir rakstījis vēsturnieks M. Stepermanis (1898–1968) (Stepermanis 1929). Materiāli

par to ir atrodami arī tā laika presē.

Vācijas Austrumfrontes virspavēlnieka P. Hindenburga (*Paul Ludwig Hans Anton von Beneckendorff und von Hindenburg*, 1847–1934) 1915. gada 22. decembra rīkojums noteica: “Mācību valodai pamatā jābūt vācu valodai.” Tomēr sakarā ar “skolēnu dažādību un smagajiem dzīves apstākļiem” [kas, acīmredzot, ietvēra arī attiecīgo skolotāju trūkumu – V. Š.] varēja būt arī izņēmumi, katrā atsevišķā gadījumā varas iestādes varēja noteikt, kāda mācību valoda lietojama. M. Stepermanis konstatēja: “Šis rīkojums, neaizskarot pedagogijas svētos principus, pilnīgi apmierina arī okupatoru pārtautošanas centienus.” Stāvoklis okupētajos apgabalos skaidri rādīja okupācijas varas vārdu un darbu nesakritību. Kurzemes civilpārvaldes priekšnieks K. Goslers (*Karl Max Eugen Alfred von Gossler*, 1867–1946) formulēja: “Kur rodas nepieciešamība – par to nav nevienam šaubas, – jāpielaiž zemākās klasēs pasniegt mācības mātes valodā, bez kuras līdzdalības mācības un sekmes nav domājamas.” Taču visā okupētajā Kurzemē (un Zemgalē) 1916. gadā darbojās 26 latviešu un 36 skolas vācu valodā (13 skolas bija “jauktas”), turklāt latviešu valodā strādājošajās skolās vācu valoda bija jāmaca 12, bet latviešu valoda – 2 stundas nedēļā. (Stepermanis 1929, 25, 26, 29) Pēc Rīgas okupācijas pilsētā dibināja galvenokārt vācu tautskolas, lai gan “pēc vajadzības varēja atvērt arī blakus klases ar latviešu un krievu mācību valodu”. (Rubenis 1992, 3) Turklāt “projektēto paralēlklau vietā tīri dabīgi izveidojās veselās skolas ar latviešu mācību valodu” (Stepermanis 1929, 14).

Par dzimtās valodas vietu mācību procesā iestājās latviešu pilsonība. Latviešu izglītības biedrība 1917. gada oktobra sākumā izstrādāja un vācu okupantu izveidotajai skolu pārvaldei iesniedza memorandu, kurā prasīja atzīt latviešu iedzīvotāju tiesības veidot skolas ar latviešu mācību valodu. Kad tas tika ignorēts, novembrī šī pati biedrība memorandu korigēja, prasot “tautskolās pirmajos 3 gados mācīt vienīgi mātes valodā”. Pēc tam, kad okupanti dažus biedrības locekļus arestēja un izsūtīja, biedrības aktivisti atmeta cerības ar iesniegumiem vācu iestādēm panākt to oficiālu piekāpšanos mācību valodu jautājumā. (Rubenis 1992, 9)

Tomēr latviešu sabiedriskie darbinieki un pedagogi turpināja izteikt savu viedokli par mācību valodu. 6. novembrī valodu jautājumu skolās apsprieda Latviešu palīdzības komiteja, Latviešu izglītības biedrība un privātskolu īpašnieki. Pēc plašākām debatēm Latviešu palīdzības komiteja atzina, ka “tautas pirmmācības skolās pirmos divos gados svešas valodas nebūtu vēlams pielaist par mācības priekšmetu. [...] Visās pilsētās kā komūnas skolās derētu ievest latviešu valodu par fakultatīvu mācību priekšmetu” (Vietējās ziņas 1917).

No šķiriskā viedokļa situāciju okupētās Latvijas skolās asi šausīja Krievijā

iznākošā latviešu lielinieku prese. Tika atzīts, ka “bez visu tautu šķiru skolu kopējam slimībām mūsu Baltijas skola slimoja ar savām īpatnējam nacionālajam slimībām, viņai trūka priekš viņas eksistences vajadzīgā gaisa ko elpot: viņai nebij savas mīlās mātes valodas. Beidzot, kad Baltijas skolas ieguva savas elementārās tiesības un domāja reiz galīgi sadziedēt savas ilgi ārstējamās brūces, atkal nāk prūšu junkuri un dibina iekarotā zemē savas birģeļu skolas” (B-kalns 1918).

Atbilstoši 1918. gada 11. jūnijā izdotiem noteikumiem Vidzemes un Igaunijas publiskajās tautskolās mācībām bija jānotiek vācu, latviešu, igauņu, respektīvi, dzimtajā valodā. (Rubenis 1992, 8) Tomēr par vācu iestāžu nostāju M. Stepermanis secināja: “var [...] droši apgalvot, ka pastāvēt ilgāku laiku toreizējai politiskai sistēmai, latviešu skolu mūžs būtu skaitīts.” (Stepermanis 1929, 69) Var gan piebilst, ka Vācijas realizētajai politikai valodu jautājumā bija arī sava pozitīvā puse. Latviešu sabiedrība redzēja, ka dzimto kā mācību valodu skolās, lai arī tikai kā uz laiku pieņemamu, apstākļu spiestām, nācās atzīt abām Latvijas teritorijā valdošajām – gan Krievijas, gan Vācijas – toreizējām varām.

Jaunu pavērsieni dzimtās kā mācību valodas ieviešanā nesa Vācijas sakāve karā 1918. gada novembrī. Izvērsās pilsonisko spēku izveidotās neatkarīgās Latvijas Pagaidu valdības un lielinieku izveidotās Padomju Latvijas valdības savstarpējā politiskā un militārā cīņa. Mācību valodas skolās jautājumam tajā bija gan pakārtota loma, taču sekmīgs risinājums varēja nest ieguvumus abām pusēm.

Latvijas Tautas Padomes dibināšanas sēdē 1918. gada 17. novembrī vairāku partiju pārstāvji demonstrēja savu attieksmi pret mācību valodu skolās. P. Kalniņš (1872–1945) Latvijas Sociāldemokrātiskā strādnieku partijas vārdā prasīja “vienādas tiesības visām valodām skolā un dzīvē. Nacionālajām minoritātēm nacionāli personālo autonomiju”. Latvijas Demokrātiskās partijas pārstāvis D. Golts (1867–1943) savukārt uzsvēra latviešu demokrātismu: “Nebūs man sevišķi jāuzsver, ka latvieši ir demokrātiska tauta, kura vēlas savā zemē dzīvot un kura prātīs cienīt visas pilsoniskās brīvības, no kurām viņa savā pagātnē maz ko redzējusi.” A. Ķeniņš (1874–1961) Nacionāldemokrātu partijas vārdā paziņoja, ka “mūsu politikai jādibinās uz taisnības un tautas pašnoteikšanas principiem”; nacionāldemokrātu programma “pilnīgi saskan” ar P. Kalniņa nolasīto LSDSP deklarāciju “par nacionālu personāla autonomiju Latvijas mazākuma tautībām”. Turklāt izskanēja atziņa, ka “mūsu nacionālpolitikai jābūt reizē demokrātiskai un sociālā ziņā progresīvai, taisnai. Tad un tikai tad miers un brālība nodibināsies mūsu sabiedrisko grupu attiecībās” (Latvijas Tautas Padome 1920, 9, 10, 12).

Jau dažas dienas pēc Latvijas Republikas proklamēšanas “dažu mācības iestāžu” vadītāji sāka ievākt ziņas “no bērnu vecākiem, kāda tipa skolas būtu pēc viņu domām derīgākas Latvijā, un kādā valodā tagadēja laikā būtu lietderīgāki

mācības pasniegt”. Presē tika uzsvērts, ka “skolās, kur mācās vairums latviešu bērnu, mācības valoda, pats par sevi saprotams, var būt tikai latviešu” (P. 1918). Tautas Padomes loceklis rakstnieks J. Akuraters (1876–1937) atzina, ka “tagad, kad brīvai demokrātiskai Latvijai jāsāk sava jauna un brīva attīstības gaita, tagad līdzās apsardzības un pārtikas jautājumiem kā visvajadzīgākā ir mūsu skolu reforma. [...] Viselementārākā vajadzība, protams, ir ievest latviešu valodu kā valsts valodu skolās” (J. Ak. 1918). Tika ziņots, ka jaunveidojamajā Tautas apgaismības ministrijā, “lai nokārtotu skolu lietu uz nacionālās vienlīdzības pamata”, domāts reprezentēt Latvijā dzīvojošo “tautību minoritātes”, “organizēt padomi, kurā uzaicināt priekšstāvjus pēc iespējas no visām vietējām tautībām un no latviešu skolotājiem”, “skolu lietas nokārtot [...] uz 1917. g. Tērbatas skolotāju kongresa lēmuma pamata”. (Latvijas Pagaidu 1918) Lai gan tautas apgaismības ministrs K. Kasparsons (1865–1962) solīja, ka lēmums par latviešu valodas kā mācību valodas ieviešanu realizēsies pēc Ziemassvētkiem (Rīgas skolotāju 1918), dažviet jau pirms tam tika pieņemti patstāvīgi lēmumi ieviest latviešu valodu skolās (Ventspils 1918).

Ministrija “principā izteicās” par “atvēršanas brīvību” “tām privātskolām, kurās mācības valoda nebūs valsts valoda – latviešu”. (Latvija 1918) Līdzīgu nostāju demonstrēja skolu kolēģija pie Rīgas pilsētas valdes. Tika solīts, ka “katrai tautībai būs sava autonoma tautskola, ko uzturēs pilsēta” (Skolu 1918). Arī Pagaidu valdības vadītājs K. Ulmanis (1877–1942) Tautas Padomes sēdē 2. decembrī solīja: “Neviens netiks atstums no līdzdalības, visas nacionālās intereses taps ievērotas, lai tas mūsu sapnis, kas tagad tapis par patiesību, ir netik vien latvju prieks, bet apmierina arī citus visus šīs zemes iedzīvotājus”. (Latvijas Tautas Padome 1920, 22)

1919. gada sākumā Pagaidu valdība gan bija spiesta pārcelties uz Liepāju, bet Rīgā un lielā Latvijas daļā sāka saimniekot Padomju valdība. 1919. gada 16. janvārī Latvijas Padomju valdības priekšsēdētājs P. Stučka parakstīja dekrētu “Par Latvijas audzināšanas un izglītības iestādēm”, kurā bija noteikts, ka “visām mācībām skolās jānotiek mātes valodā. Pārējās valodas paliek kā mācības priekšmeti” (Dekrēts 1919). Jāsaka gan, ka padomju izglītības iestādes lielāku vērību veltīja mācību saturu un audzināšanas darba uzdevumiem, lai pārveidotu “vecu” skolu par “jaunu”, sociālistisku iestādi, taču netika aizmirsta arī prasība par mācībām dzimtajā valodā. Tā Rīgas Izglītības nodaļas vadītājs J. Lieknis (1883–1941) avīzē “Cīņa” publicētā rakstā “Mūsu uzdevumi tautas izglītības laukā” skaidroja, ka «padomju skolai jābūt vienotai, bez maksas, visiem bērniem obligātai, ar mācībām mātes valodā un kopīgām mācībām abu dzimumu bērniem” (Ušiņš 1965, 39). Tiesa, tāpat kā gadu iepriekš, latviešu lielinieki nespēja ilgstoši noturēt varu.

8. jūlijā Rīgā atgriezās Pagaidu valdība. Tā turpināja risināt jautājumu par mācību valodu skolās. Interesanti, ka pēc t. s. Cēsu kaujām (1919. gada jūnijs) arī vācu mazākuma Latvijā pārstāvji bija spiesti strikti atzīt: “tas ir visiem [...] pašsaprotams fakts, ka patiesu izglītību var iegūt tikai dzimtajā valodā.” (Keller 1919) Augustā Ministru kabinetam tika iesniegts likumprojekts par mazākumtautību skolu iekārtu Latvijā. Septembra sākumā tas tika nodots Latvijas Tautas Padomes Skolu komisijai caurskatīšanai. Šī komisija Tautas Padomei iesniedza likumprojektu par Latvijas izglītības iestādēm. (Kalnciema 1993, 118, 119)

Gada nogalē Tautas Padome trijos lasījumos apsprieda abus likumprojektus: par Latvijas izglītības iestādēm un mazākuma tautību skolu iekārtu. (Latvijas Tautas Padome 1919) Interesantas debates norisa par Tautas Padomē izskanējušo Demokrātu savienības pārstāvja J. Paegles (?-?) ierosinājumu mazākumtautību skolās latviešu valodu, Latvijas vēsturi un ģeogrāfiju mācīt valodā. Strikti izteicās Padomes loceklis sociāldemokrāts K. Dēķens (1866–1942): “Ja jūs gribat, lai mūsu nelatvieši iegūst riebumu pret latviešu valodu, pret Latvijas vēsturi un ģeogrāfiju, tad pieņemiet šo nepedagoģisko prasību.” (Latvijas Tautas Padome 1920, 509, 510) Sākotnējais priekšlikums gan tika noraidīts, taču netika ņemti vērā arī pamatotie Padomes locekles pedagoģes V. Seiles (1891–1970) iebildumi pret valsts valodas izmantošanu citos mācību priekšmetos, pirms bērni to ir pienācīgi apguvuši: “Ja mēs gribam, lai pie cittautiešiem celtos naidis pret latviešiem, ja mēs gribam, lai mūsu vēsturi un ģeogrāfiju nezinātu, tad mēs varbūt prasīsim, lai bērni sāk to mācīties no 3. mācību gada jau latviešu valodā, kaut viņi tikai otro gadu mācās latviešu valodu.” (Latvijas Tautas Padome 1920, 512) (Var piebilst, ka arī mūsdienu pētījumi liecina par to, ka ideālā gadījumā pamatskolās izglītības programmā iekļautie priekšmeti būtu mācāmi mazākumtautības valodā; skat. Hāgas ieteikumi.)

Gala rezultātā latviešu valoda skolās, “kur mācības nesniedz valsts valodā”, bija ievadama, sākot no “otrā pamatskolas mācības gada”, bet Latvijas vēsturi un ģeogrāfiju jāmāca “katrā skolā jau trešā pamatskolas mācības gadā, bērnus vispārīgi ievadot šajos priekšmetos. Vēlāk šie priekšmeti mācāmi sistemātiski valsts valodā”. (Likums par Latvijas 1919)

Abi likumprojekti tika pieņemti 1919. gada 8. decembrī. (Latvijas Tautas Padome 1919) Likums par Latvijas izglītības iestādēm paredzēja, ka “visās obligatoriskās skolās mācība jāsniedz skolēnu ģimenes valodā”. Tika akceptēts Skolu komisijas priekšlikums, ka par ģimenes valodu atzīstama “tā valoda, kuru uzdod bērnu vecāki, bērnu skolā pieteicot, un kurā viņš var brīvi savas domas izteikt”. Likums arī paredzēja, ka “valsts un komunālās iestādes uztur ikkatrai

tautībai tik daudz obligatorisku skolu, cik vajadzīgas viņu bērnu izglītošanai, skatoties pēc šā likuma noteikumiem” (Likums par Latvijas 1919).

Kopā ar «Likumu par mazākuma tautību skolu iekārtu Latvijā» (Likums par mazākuma 1920, 188) «Likums par Latvijas izglītības iestādēm» noteica izglītības sistēmas uzbūvi valstī. Abi likumi deva iespēju lielākajām Latvijas mazākumtautībām – krieviem, vāciešiem, ebrejiem, poļiem, baltkrieviem, lietuviešiem un igauņiem – dibināt savas pamatskolas un vidusskolas, viņu bērni ieguva tiesības zinību pamatus apgūt savā dzimtajā valodā. Faktiski Latvijā tika ieviesta mazākumtautību skolu autonomija, kā arī daži nacionāli kulturālās autonomija elementi, paredzot mazākumtautībām tādu infrastruktūru (nacionālas skolas, kultūras iestādes, prese dzimtajā valodā) kā pamatnācijai. Pat garīdznieks, pedagogs un labējais politiķis L. Adamovičs (1884–1943), kuram 1934. gadā, esot izglītības ministra amatā, 1919. gada «Likums par izglītības iestādēm» tika atcelts, vēl 20. gadu vidū bija spiests atzīt, ka “8. decembra likumā izteiktie galvenie principi saskan ar demokrātiskas valsts stāvokli un pedagogijas prasībām” (Adamovičs 1925, 79).

Tiesa, daudzi laikabiedri, gan kreisi, gan labēji noskaņoti, bija neapmierināti ar «Likumu par Latvijas izglītības iestādēm», pareģoja tam īsu mūžu. Tā no kreisās puses jau 1920. gada janvārī izskanēja viedoklis: “Tautas Padome prasa, lai cittautību skolās valsts valodu sāk mācīt jau no otrā mācības gada. Pedagoģiski tas nav attaisnojams. Vēl antipedagoģiskāka ir prasība, lai cittautību skolās Latvijas ģeogrāfiju un vēsturi mācītu valsts valodā. [...] Ar tādu šovinismu mēs modināsim mazākuma tautībās tikai riebumu pret Latviju. [...] Demokrātiskā valstī šādam šovinismam nedrīkst būt vietas.” (Lanka 1920, 19)

No otras puses, jau pieminētais L. Adamovičs sakarā ar Tautas Padomē pieņemtajiem skolu likumiem 1925. gadā rakstīja, ka “latviešu pilsoniskās partijas nav spējušas ieturēt valsts un nācijas cienīgu viedokli”, jo “minoritātes sev izkauleja īpašu likumu par mazākuma tautību skolu iekārtu Latvijā”. Viņš arī izteica pieņēmumu, ka pati Tautas Padome “liekas, turējusies pie pārliecības”, ka pieņemtajiem [likumiem] “nosacījumiem ir pagaidu raksturs, ka tie paliks spēkā tikai vistuvākā nākotnē – līdz Satversmes Sapulces sanākšanai” (Adamovičs 1925, 80, 78).

Jau 1920. gadā Satversmes sapulces Izglītības komisija sprieda, ka likums jārevidē, un 1. jūlijā īpaša apakškomisija atzina, ka tas pārstrādājams. (Tautas izglītība 1966, 13) Latvijas Republikas I – IV Saeimās Izglītības komisijas nepārtraukti strādāja pie jauna izglītības likuma projekta. Tāpēc arī Latvijas Republikas skolu politikas pētniece I. Saleniece secina, ka “1919. gada likums netika uzskatīts par pilnīgi atbilstošu sabiedrības vajadzībām jau kopš tā darbības

Tomēr sakarā ar to, ka latviešu pilsoniskās partijas 20. gados spēja veidot stabilas valdības bez sociāldemokrātiem tikai ar minoritāšu partiju atbalstu, jauna likuma izstrādāšana ieilga. 1927. gadā L. Adamovičs skaidri puda latviešu nacionālistu viedokli: “Mazākumtautību pārstāvju izšķirošā loma daudzos jautājumos Saeimas lielajā politikā piešķir šīm tautībām lielāku nozīmi, nekā viņām pienāktos samērā ar atsevišķu tautību locekļu skaitu un nekā to drīkstētu atļaut Latvijas kā nacionālas valsts uzdevums un latviešu, kā vairākuma tautas, pašciēna.” (Adamovičs 1927, 17)

Acimredzot, lemjot par dzimtās valodas lietošanu ne tikai latviešu, bet arī Latvijas mazākumtautību skolās, Tautas Padomē sapulcināto politiķu nostāju ietekmēja latviešu sabiedrībā vēl no rusifikācijas laiku sākumposma 19. gs. 80. gados radusies kopības apziņa ar citām mazākumtautībām. Runājot par spēkiem, kuri uzspieda mazākumtautībām mācības svešā valodā, to ļoti skaidri izteica skolotājs un rakstnieks R. Kaudzīte (1839–1920): «Latvieši līdz šim nekad tā nav izturējušies pret saviem līdziemītniekiem un dzīvos un izturēsies arī tāpat uz priekšu.» (Vidzemnieks 1884) Arī 20. gs. sākumā latvieši izglītības jomā neprasīja sev lielākas tiesības, privilīģētu stāvokli salīdzinājumā ar citu Latvijas teritorijā dzīvojošo tautību iedzīvotājiem.

Bez šaubām, ietekmi atstāja arī sociāldemokrātu ilgstošā dzimtās kā mācību valodas aizstāvība. Pilsoniskie politiķi cīnījās par tautas simpātiju nevēlējam atdot politiskajiem pretiniekiem tādu trumpi kā tiesību uz dzimto valodu skolās realizēšana. Pilsoniskie izdevumi gan atzina vienādu visu tolaik Latvijā pastāvošo politisko partiju lomu dzimtās valodas skolās aizstāvēšanā, uzsverot: “Visas politiskās partijas, ieskaitot arī Latvijas Sociāldemokrātu Strādnieku Partiju, [...] visas vienlīdzīgi cīnījās par mātes valodas lietošanu skolā.” (Strādnieku avīze 1920)

Jāievēro, ka vēl joprojām lielā Latvijas daļā pastāvēja lielinieku vara. Valdošajā nestabilajā situācijā Latvijas Tautas Padome vienkārši nevarēja noniecināt Latvijas teritorijā dzīvojošo nelatviešu intereses.

Bija jāņem vērā arī starptautiska situācija. 1919. gada 18. janvārī bija sākusies Parīzes miera konference, kurā līdz ar citiem tika skatīts nacionālo minoritāšu jautājums. Konferences dalībnieku vidū pastāvēja vienprātība, ka nacionālo mazākumu aizsardzībai ir jābūt Tautu Savienības kontrolē, kaut arī šāds

noteikums tās statūtos netika iekļauts. Rezultātā tika radīta nacionālo mazākumu aizsardzības līgumu sistēma. Centrālās bija tiesības uz dzimtās valodas lietošanu. Kā valsts pienākums bija paredzēta nacionālo mazākumu skolu uzturēšana. (Bartele 2003, 24–25)

Pirmais līgums, ko Antante Parīzē noslēdza ar vienu no jaunajām valstīm, bija līgums ar Poliju, parakstīts 1919. gada 28. jūnijā. Polija pieņēma visus tai izvirzītos noteikumus, kuri paredzēja nacionālo mazākumu tiesību nodrošināšanu, arī valsts finansētas skolas, kurās mācības notiek minoritātes dzimtajā valodā. Tautu Savienība, kas sāka darboties 1920. gada janvārī, pieprasīja no citām jaunajām valstīm, kuras nebija šos līgumus parakstījušas un kurās bija aktuāls nacionālo mazākumu jautājums, iesniegt īpašus paziņojumus par savu attieksmi pret to tiesībām. Latvija tādu iesniedza 1923. gada 7. jūlijā. (Dribins 2004, 42–44) Parīzes miera konferences nostāja nacionālo mazākumu tiesību, arī tiesību uz mācībām dzimtajā valodā, jautājumos nevarēja neatstāt iespaidu uz 1919. gadā no Rietumvalstu palīdzības tik atkarīgo Latvijas pilsonību.

Vēl par kādu atziņu sakarā ar dzimtās valodas lietojumu tautskolās. Vēsturniece I. Saleniece secina, ka “neskatoties uz 1919. gada izglītības likumu vispārātziņu demokrātismu, ir problemātiski runāt par demokrātiju Latvijā 20.–30.-tajos gados. Tā bija attīstība demokrātijas virzienā un nevis demokrātiskā iekārta” (Saleniece, 2000, 39). Pēc raksta autora domām, secinājumu vajadzētu precizēt. 1919. gada izglītības likumi tiešām bija demokrātiski, atbilda tā laika demokrātiskajās valstīs esošajam mazākuma tautību tiesību regulējuma līmenim. Taču latviešu pilsonības aprindās pastāvēja neapmierinātība ar mazākumtautību “privileģijām” izvēlēties saviem bērniem mācību valodu, un 30. gadu sākumā izglītības ministra A. Ķeniņa (1874–1961) darbības laikā sākās mēģinājumi ierobežot¹ šīs tiesības. (Hehn J. von, 1957. S. 3, 17)

Latvijas attīstība 20.–30. gadu sākumā noslēdzās ar autoritāras varas izveidi, ko nodibināja daļa no tiem pašiem spēkiem, kuri līdz tam bija iestājušies par

¹ Galvenās redaktora piezīme: 1932. gada 10. jūnijā A. Ķeniņa parakstītajos “Noteikumos par mazākuma tautību ģimnāziju un arodu skolu skolēnu sastāvu” (*Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. VII-VIII: 106.) ir paredzēta iespēja tur “mācīties tikai tās tautības vecāku bērniem, kuras valoda ir skolā mācības valoda”, t. i., mazākuma tautībām ir paredzētas tiesības izvēlēties mācības savas tautības vai latviešu valodā, izslēdzot iespēju būt bērniem citas mazākumtautības mācību iestādē. Tātad netika skartas tiesības “izvēlēties saviem bērniem mācību valodu”, bet gan vairs nepieļāva iespēju izvēlēties *citas mazākumtautības* mācību valodu. Arī tādā risinājumā mazākumtautību tiesību līmenis Latvijas Republikā šajā laikā tomēr pārsniedza “tā laika demokrātiskajās valstīs esošo mazākuma tautību tiesību regulējuma līmeni”, tāpēc apgalvojums par “mazākumtautību tiesību ierobežošanas tendenci” pirms 1934. gada ir visai strīdīgs un vēl strīdīgāk ir saistīt A. Ķeniņu un viņa partijas biedrus ar “vīrību uz diktatūru”. Autoram ir tiesības paust savu viedokli, taču vēlams to pamatot ar faktiem.

demokrātiju. Tāpēc tiešām “ir problemātiski runāt par demokrātiju Latvijā 20.–30.-tajos gados”, tā nebija arī “attīstība demokrātijas virzienā”, bet gan virzība uz diktatūru. Mazākumtautību tiesību ierobežošanas tendence par to skaidri liecināja. Arī Latvijas pieredze apstiprināja Lielbritānijas ievērojamā valstsvīra D. Loida Džordža (*David Lloyd George*, 1863–1945) novērojumu par “mazo atbrīvoto tautu” uzvedību, kuras, “vēl nepaguvušas pašas baudīt brīvības augļus, jau cenšas sev pakļaut citus”. (Lloyd Dzhordzh 1957, 196) Taču tas būtu cita stāsta izklāsts.

Avotu un literatūras saraksts

- Adamovičs, L. (1925) Skolu politika Latvijā 1919–1925. *Skola un Zinātne. Latvijas vidusskolas skolotāju biedrības I rakstu krājums*. Rīga, 73.–81. lpp.
- Adamovičs, L. (1927) Skolu lietas Latvijā 1919–1927. *Skola un Zinātne. Latvijas vidusskolu skolotāju biedrības 2. rakstu krājums*. Rīga, 79.–100. lpp.
- A. W. (1915) Par mūsu valodas tiesību reformēšanu tautskolās. *Dzimtenes Vēstnesis*, 7. febr.
- B-kalns. (1918) Mūsu skola. *Cīņa un Brīvais Strēlnieks*, 19. apr.
- Bēguļu skolas un mātes valodas jautājums. (1916) *Dzimtene*, 2. marts.
- Dauge, P. (1917) Internacionālisms un nacionālais indiferentisms. *Cīņa*, 28. marts.
- Dekrēts par Latvijas audzināšanas un izglītības iestādēm. (1919) *Izglītība*, 16. marts.
- Dribins, L. (2004) *Etniskās un nacionālās minoritātes Eiropā. Vēsture un mūsdienas*. Rīga.
- Dundurs. (1917) Kas tūliņ jādara skolu lietās. *Cīņa*, 14. maijs.
- J. Ak. [J. Akuraters] (1918) Latvijas nacionālā skola. *Jaunākās Ziņas*, 23. nov.
- Hāgas ieteikumi. Pieejams: [// \(10.10.2019.\)](https://www.google.lv/url?sa=t&xrct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=2ahUKEwiH-PCDpMTIAhXyKIsKHQeJBH0QFjAAegQIARAC&url=https%3A%2F%2Fwww.vvc.gov.lv%2Fexport%2Fsites%2Fdefault%2Fdocs%2FLRTA%2FMK_Noteikumi%2FOSCE_The_Hague_Recommendations_Regarding_the_Education_Rights.doc&usq=AOvVaw2Q0D0UCBgnrr8UtgHemT-z)
- Hehn, J. von. (1957) *Lettland zwischen Demokratie und Diktatur*. München.
- Kalnciema, A. (1993) Nacionālo minoritāšu kultūras autonomijas parlamentārais risinājums Latvijas Republikā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. Nr. 3.
- Keller, K. (1919) Deutsche Schule. *Rigasche Rundschau*. 12. aug.
- Krievijas tautu tiesību deklarācija. (1957) *Latvijas Komunistiskā partija Oktobra revolūcijā. 1917. Dokumenti un materiāli*. (1917. g. marts – 1918. g. februāris).

- Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība. 382.–383. lpp.
- Landavs, I. K. (1915) Latviešu valoda ģimenē un skolā. *Lidums*, 29. janv.
- Lanka. (1920) Likums par Latvijas izglītības iestādēm. *Latvijas Skola* (Latvijas Skolotāju savienības izdevums), 1. janv.
- Latvija. (1918) *Jaunākās Ziņas*, 14. dec.
- Latvijas Pagaidu Valdībā. (1918) *Jaunākās Ziņas*, 24. nov.
- Latvijas Tautas Padome*. 1., 2. daļa. (1920) Rīga: Satversmes Sapulce.
- Latvijas Tautas Padome. (1919) *Valdības Vēstnesis*, 22., 25., 28., 29. nov., 2., 3., 9. dec.
- Likums par Latvijas izglītības iestādēm. (1919) *Valdības Vēstnesis*, 17. dec.
- Likums par mazākuma tautību skolu iekārtu Latvijā. (1920) *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. Nr. 2. 1. febr.
- Mātes valoda vidus skolās. (1915) *Baznīca un Skola* (“Latviešu Avīžu” pielikums). 15. janv.
- Mātes valodas atļaušana Baltijas pirmmācības skolās. (1915) *Jaunais Vārds*, 14. marts.
- Nacionālā skola. (1916) *Jaunais Vārds*, 27. jūn.
- P. (1918) Mācības valoda vidus skolās. *Jaunākās Ziņas*, 21. nov.
- Rīgas skolotāju biedrības pilna sapulce. (1918) *Jaunākās Ziņas*, 12. dec.
- Rīgas ziņas. (1917) *Jaunākās Ziņas*, 23. marts.
- Rīgā, 24. maijā. (1915) *Lidums*, 24. maijs.
- Rubenis, A. (1992) *Latvijas skola laikmetu griežos. 1917–1940*. Rīga.
- Saleniece, I. (2002) *Latvijas Republikas skolu politika (1918–1934)*. Daugavpils: Saule.
- Saleniece, I. (2000) Pārmaiņas Latvijas Republikas skolu politikā pēc 1934. gada. *Daugavpils Pedagoģiskā Universitāte Humanitārā fakultāte. IX Zinātnisko lasījumu materiāli. Vēstures sekcija. 3. krājums*. Daugavpils: DPU izdevniecība “Saule”.
- Skolu jautājums Rīgā. (1918) *Jaunākās Ziņas*, 28. dec.
- Stepermanis, M. (1929) *Rīgas skolas un skolu politika vācu okupācijas laikā. 1917–1918*. Rīga.
- “Strādnieku avīze”, mātes valoda un Latvijas augstskola. (1920) *Kurzemes Vārds*, 14. janv.
- Šalda, V., Barteles, T. (2007) *Latviešu bēgļi Krievijā. 1915–1922*. Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”.
- Šalda, V. (2022) Latviešu publicisti par izglītību dzimtajā valodā (19. gadsimta otrā puse). *Sabiedrība un kultūra. Rakstu krājums, XXIII*. Sastādītājs, atbildīgais redaktors Arturs Medveckis. Liepāja: LiePA, 2022. 97.–105. lpp.
- Šalda, V. (2023) Latviešu publicisti par izglītību dzimtajā valodā (20. gadsimta

sākums). Grām: Saleniece, I., atb. red. *Vēsture: avoti un cilvēki*. XXVI. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saulē”. 130.–144. lpp.

Tautas izglītība Latvijā agrāk un tagad. Dokumentu un materiālu krājums. (1966) Rīga: Liesma.

Ūsiņš, V. (1965) *Padomju skolas sākumi Latvijā*. Rīga: Zvaigzne.

Ventspils. (1918) *Jaunākās Ziņas*, 5. dec.

Vidzemnieks, R. [Reinis Kaudzīte]. (1884) Par mācību valodu tautas skolās. *Baltijas Vēstnesis*, 9. jūn.

Vičs, A. (1940) *Latviešu skolu vēsture. Piektā grāmata. Laikmets no 1905–1915*. Rīga.

Vietējās ziņas. (1917) *Rīgas Latviešu Avīze*, 7. nov.

Lloyd, Dzhordzh D. (1957) *Pravda o mirovykh dogovorakh*. T. 2. Moskva

The Question of Mother Tongue as a Language of Instruction in Latvian Folk Schools in 1914–1919

Key words: native language, education, schools, journalism, national politics

Summary

At the beginning of World War I, a course of Russification of national schools was implemented in Latvia, the “explanation” issued by the curator A. Scherbakov on 27 August 1913 was in force in the Riga school district, which did not allow for exercising the right acquired in 1906 to use the native language in the first two school years. Only as the war dragged on, the tsar’s government was forced to make concessions to the ethnic minorities. In the spring of 1915, permission was obtained to teach primary school learners in their mother tongue in the first years of schooling. In the schools of refugee children, lessons were also held in their native language. Afterwards, when a part and then the whole of Latvia had been occupied, mainly German folk schools were founded there, though formally “if necessary, adjacent classes with the Latvian and Russian languages of instruction could also be opened”. It could have been predicted that with the German occupation remaining, schools with Latvian as a language of instruction would eventually cease to exist. A serious turning point in the unoccupied territory took place in 1917. The congress of Latvian teachers in Dorpat (8–12 June 1917) declared the tasks of the schools for national minorities, providing for Latvian children schooling in the Latvian language and for children of other ethnic origins – in their native language in schools of the respective nationality. The

defeat of Germany in the war in November 1918 brought a new milestone in the introduction of the mother tongue as a language of instruction in public schools. The mutual political and military struggle between the Provisional Government of Latvia and the Soviet Latvian Government unfolded. Both of them promised to introduce the mother tongue as the language of instruction. The development of events led to the fact that the issue was resolved through legislation by the Latvian People's Council. On 8 December 1919, it adopted laws on Latvian educational institutions and schools for ethnic minorities in Latvia. The laws gave the opportunity to the largest Latvian minorities – Russians, Germans, Jews, Poles, Belarusians, Lithuanians, and Estonians – to establish their own primary and secondary schools, their children got the right to learn the basics of knowledge in their native language. In fact, school autonomy for national minorities was introduced in Latvia.

Michal Šimáně

Restoration of Secondary Vocational Education after World War II during the Third Czechoslovak Republic (1945-1948)*

Key words: secondary vocational education, *matura* certification, Communist Party of Czechoslovakia, Czechoslovakia, Soviet Union

Summary

The paper focuses on the post-war restoration of the system of secondary vocational education, redressing the wrongs caused by the Nazi regime and visions of its future direction during the third Czechoslovak Republic (1945–1948). The paper is based on the study of legislation and journals of this period. The author observes the transformation of secondary vocational education on the background of important historical milestones of the development of Czechoslovak society during the three years after the end of World War II. In this context, he wonders, for example, how secondary vocational education developed during this period. What social circumstances led to this development and what were the consequences of the close orientation of Czechoslovakia towards the Soviet Union in vocational education development?

Introduction

The end of World War II marked, among other things, a new beginning for many countries around the world. The fall of Nazi Germany, Fascist Italy, and Fascist Japan brought new challenges for these countries, taking many forms. These ranged from the material reconstruction of infrastructure, settlements, etc., damaged by wartime events, to the rectification of various injustices and wrongs within many social and cultural spheres (see, for example, Diefendorf 1989; Eichengreen 1995, etc.). Unsurprisingly, one of these spheres was the field of education, which is the focus of this study. Specifically, the following text focuses on the post-war restoration of the system of secondary vocational education, redressing the wrongs caused by the Nazi regime, and visions of its future direction during the Third Czechoslovak Republic (1945–1948). The paper is based on the study of legislation and journals of this period. The text observes

* This work was supported by the Czech Science Foundation (Grantová agentura České Republiky): project no.19-24776S: Secondary Technical School in Socialist Czechoslovakia from the History of the Everyday Life Point of View. Oral History Interviews with Teachers.

the transformation of secondary vocational education on the background of important historical milestones of the development of Czechoslovak society during the three years after the end of World War II. In this context, the development of secondary vocational education in this period is explored also focusing on the social circumstances that led to this development and the consequences of the close orientation of Czechoslovakia towards the Soviet Union in vocational education development.

The circumstances of the end of the First Czechoslovak Republic and the course of World War II also adumbrated Czechoslovakia's development after its liberation in 1945. It was obvious that the return to the First Republic system would be difficult. The shaken confidence of the Czechoslovak population in the West European powers following the Munich Agreement in 1938 and the liberation of most of Czechoslovakia by the Red Army of the Soviet Union foreshadowed the future gradual orientation of Czechoslovak society – the orientation towards the Soviet Union. After all, even before the end of fighting on the territory of our state in the spring of 1945, the so-called Košice Government Programme was adopted, announced in Košice, but symptomatically approved earlier in Moscow (for more see, e.g. McDermott 2015; Rychlík 2020).

The government programme outlined several reforms to help Czechoslovak society overcome war hardships and to pave the way for further development. These did not offer much hope of building on the traditions of the First Republic. On the contrary, for example, instead of the pluralist system of political parties typical of the interwar Czechoslovakia, an association of political parties called the National Front of Czechs and Slovaks was created. The Communist Party of Czechoslovakia (CPCZ), preferring deeper cooperation with the Soviet Union, had a significant say in it (for more, see, e.g. Rokoský 2018).

The orientation towards the Soviet Union was, however, interwoven in many points in the Košice government programme. Those concerning Czechoslovak education were no exception (see, e.g. Šimáně 2021; Zounek, Šimáně, Knotová 2017, etc.). In the first years after the liberation, it was in poor shape due to various Nazi interventions (e.g. closure of Czech universities, changes in the teaching content, etc., see Bosák 1969). Therefore, the first thing that had to be done was to restore the entire educational network to its original extent throughout the entire territory of the republic, including the border areas that had been directly part of Nazi Germany since the Munich Agreement. It is, therefore, no coincidence that a few days after the liberation in May 1945, the Ministry of Education and Enlightenment took several steps in this connection by means of its decrees. The first step was to encourage active-duty teachers to return to their posts and

begin teaching wherever possible, given the local situation. In doing so, they were to cooperate with the newly formed national committees. Students were, of course, equally encouraged to return to all types of schools. Students who had been expelled from school for various reasons during the Nazi occupation or prevented from studying at those schools by the Protectorate legislation were also allowed to return (*Učitelstvu* 1946).

The second decree (*K zahájení*, 1946) was more specific. Its content suggests that the break with the traditions of the First Republic, at least in the field of education, was not entirely unequivocal. It stipulated that teaching in schools should be based on the standard curriculum in force before the occupation. After all, the implementation of any new school reform¹ was not a priority in the first post-war years in Czechoslovakia, given the overall post-war situation in society. That is similar to, for example, the establishment of Czechoslovakia in 1918, when in the early years, the teaching was based on the legislation in force during the Austro-Hungarian period, and more significant educational reforms were adopted in the later period (see, e.g. Šimáně 2019). Therefore, only the curriculum was to be continuously adjusted for the time being. Moreover, it was to be adapted as much as possible to the new social conditions (*K zahájení* 1946).

In other words, the system of Czechoslovak education remained the same in the first post-war years in Czechoslovakia as at the end of the first Czechoslovak Republic. It included considerable fragmentation accompanied by the so-called two-track system of education, where different types of schools existed side by side involving students of the same age (see, e.g. Šimáně 2019). That was, of course, also true of secondary and vocational education. After all, in addition to secondary schools, by which we mean grammar schools, real grammar schools, and reformed real grammar schools, there existed several types of technical schools attended by adolescents. These ranged from three-year vocational schools, where apprenticeships were obtained, to two-year master schools connected to these schools, to four-year industrial, engineering, or economic schools (Budina, 1947). In addition, however, there were also elementary technical schools, provincial folk schools, forestry schools, trade schools and academies, institutes for the training of kindergarten teachers, teacher training institutes, nursing schools, institutes for midwives training, and many other vocational schools, such as conservatoires, etc. (Boháč et al., 1982).

Similarly complicated, compared to the education system of the time, was

¹ As in the pre-war years, in the first years after the liberation until the communist regime came into power, there was a lot of discussion about the reform, which was to reform the existing fragmented form of education and unify it into a so-called unified school. However, until 1948 it remained only a matter of discussion (see, e.g. Rýdl 2010; Vorlíček 2004, etc.).

the path to the *matura* certificate, or *matura* examination. That was generally referred to in this period as the maturity exam. However, many other types of school examinations were also referred to in the same way, but, of course, they did not entitle the student to enter university. An example of this is the maturity examination at teacher training institutes (*Předpisy o zkouškách dospělosti na ústavech učitelských*, 1947). In today's terminology, the *matura* examination, entitling entry to university, could have only been taken at specific types of schools, namely, at all the types of secondary schools at that time, i.e. grammar schools² and subsequently at some technical schools, such as four-year industrial, engineering, or economic schools (see, e.g. Budina, 1947). However, that did not mean that graduates of other schools were denied the *matura* examination. Their path was "only" slightly more complicated. In fact, it was possible to take the *matura* examination entitling one to study at a university externally at one of the aforementioned secondary schools at that time, provided that the person concerned had already passed one of the maturity examinations (not entitling entry to university) at another type of school. That was a remnant of the Austro-Hungarian system of supplementary examinations, which survived World War II (see *Předpisy o zkouškách dospělosti na gymnásiích*, 1947; Morkes, 2004).

The fragmented secondary and vocational education system, and the tangled path to the *matura* exam, were accompanied by a complicated and chaotic period of coming to terms with the injustices of the Nazi occupation. In the field of secondary schools and vocational education, that period was reflected not only in the return of teachers and students to secondary and technical schools but also, for example, in the recognition, supplementation, or expiry of the maturity examination. This was particularly the case in the first two post-war years. For example, students who had obtained a failing grade in the German language or national history, or both, during the German occupation had that grade retrospectively annulled, with the possibility of completing their studies by taking the maturity examination at a school of their choice. The same option applied to students who could not take the maturity examination, for example, due to expulsion from school for hostile acts against Nazi Germany or the Protectorate regime, or other persecution measures. This concerned students expelled for racial reasons and even students who, although successful, were excluded from further studies by the Protectorate's provisions on limiting the number of students

² At that time in Czechoslovakia, there were four types of grammar schools, which differed mainly in the content of their educational curricula. These were either more humanities-oriented or more technically oriented. Specifically, these were the classical grammar school (*gymnasium*), as well as real grammar schools (*reálné gymnasium*), reformed real grammar schools (*reformní reálné gymnasium*), and real schools (*reálka*).

for each type of school³. Students from the border areas that were not part of the Protectorate of Bohemia and Moravia but of Nazi Germany could also take the maturity exams (*Odčinění křivd*, 1946).

Redressing the wrongs of the Nazi regime also applied to students who had taken the maturity examination during the Nazi occupation but had failed. In such cases during the Protectorate period, they received only a so-called school-leaving certificate, not a maturity examination certificate. If, however, their failure was due to a failing grade in the German language or national history, or both, they could apply for an adult examination certificate. If their claim was accepted, they even did not have to retake the exam. It is interesting to note here that in such cases, their marks in those subjects were calculated (according to the First Republic regulations) based on their study results so that they succeeded in these subjects. That was the case even when the calculated average grade was found to be insufficient. If such a situation arose, the competent school authorities nevertheless wrote down a sufficient, i.e., the second worst possible mark, which, however, already allowed the certificate of the maturity examination to be issued (*Odčinění křivd*, 1946).

The flip side of the coin of redressing the injustices that occurred in schools during the Nazi occupation was, of course, the practice of the Czechoslovak education authorities in the early post-war years in Czechoslovakia of ordering the expiration of the validity of maturity examination certificates. For example, according to the decree of the Ministry of Education and Enlightenment of April 1946, any secondary school maturity examination certificate became invalid if it was obtained at schools with German as the language of instruction in the territory of Bohemia, Moravia, and Silesia during the period from 30 September 1938 to 4 May 1945 and at certain other types of schools, e.g. the Federal Russian or Ukrainian Real Grammar School in Modřany⁴ between 1 September 1942

³ For example, according to the 1941 reform, only 35% of pupils from the fourth grade of elementary schools (*Volksschule*) could move on to city schools (*Stadtschule*), regardless of their school results, and only 5% to secondary schools. The rest, i.e., about 60% of the children, had to stay in municipal schools (see, e.g. Bosák, 1969; Angelis, 1945).

⁴ The reasons for not recognizing the education received at these schools can probably be seen in the fact that these schools were staffed by people who, in the eyes of the Soviet Union, were engaged in anti-Soviet activities. The headmaster in Modřany from 1938 was Hryhoriy Omelchenko, a Ukrainian native who, in 1917, became a member of the Kuban' Legislative Council and the Kuban' Regional Council and actively participated in the process of Ukrainisation of Kuban' education. During the Russian Civil War, he fled with his family to Czechoslovakia to escape the Bolsheviks, where he was granted Czechoslovak citizenship in 1937. In May 1945, however, he was taken back to the Soviet Union against his will, where he was sentenced to 10 years in the Karlag detention camp in 1947 for alleged anti-Soviet activities. He died there after only four months. The school was evacuated to Bavaria during the first days of May and left Prague (for more see, e.g. *Čechoslováci v gulagu*, 2020).

and 4 May 1945 (*Platnost vysvědčení*, 1947). It must be mentioned, however, that students whose maturity examination certificates were renounced in this way were able to complete the examination in the same way as students who, for example, were not even allowed to take the maturity examination during the Protectorate. For this purpose, a number of short-term (usually three-month) courses were implemented, which took place, for example, in the summer months, during the holidays. Students who were already employed were not forgotten and they had access to evening courses intended for such individuals (*Pokyny pro vydání vysvědčení*, 1946). The maturity examination was then conducted according to the latest First Republic regulations governing the maturity examination at secondary and technical schools⁵, except for the German language examination, which was not to be held (*Zkoušky dospělosti*, 1946). More significant changes in the area of secondary technical schools did not occur until after the February 1948 coup of the CZCP.

Conclusions

The end of World War II in Czechoslovakia almost immediately brought urgent tasks in the field of education. Along with the consolidation of the country, both teachers and students were returning to schools. Secondary schools preparing youth for various professions or further studies at universities were no exception. Besides the problems related to the return of learners to the reopened schools, the liberated country also had to deal with the fragmentation of the secondary education system and many injustices caused in this area by the policies of Nazi Germany during the six years of war. However, new injustices also emerged, related to the gradual orientation of liberated Czechoslovakia towards the Soviet Union, which had largely liberated Czechoslovakia from Nazi oppression in 1945. An example of this could be the closure of non-German schools considered hostile to the Soviet Union by its representatives, or the persecution of their teachers.

References

- Angelis, K. (1945) Uskutečňování vládního programu ve školství [Implementation of the Government Program in Education]. *Nová škola* [New School], no. 1 (1): 14–15.
- Budina, F. (1947) Průmyslové a odborné školy [Industrial and Technical Schools]. *Nová škola* [New School], no. 10 (2): 185–186.

⁵ Specifically, based on the Decree of the Ministry of Education and National Enlightenment of 11 January 1938 on the regulations on the examinations of adulthood at grammar schools, real grammar schools, higher real grammar schools, reformed real grammar schools, and real schools (see *Ministry Decree*, 1938).

K zahájení vyučování na českých školách v osvobozené Československé republice. Výnos MŠO z 21. 5. 1945, č. 26.225-I [On Starting Classes in Czech Schools in the Liberated Czechoslovak Republic. Decree of the MEE of 21 May 1945, No. 26.225-I]. (1946) *Věstník Ministerstva školství a osvěty* [Bulletin of the Ministry of Education and Enlightenment], no. 2 (1): 9.

Odčinění křivd, způsobených žactvu středních škol v době německé okupace. Výnos MŠO z 25. 5. 1945, č. 26.552-III [Redressing Wrongs Caused to High School Students during the German Occupation. Decree of the MEE of 25 May 1945, No. 26.552-III]. (1946) *Věstník Ministerstva školství a osvěty* [Bulletin of the Ministry of Education and Enlightenment], no. 2 (1): 10–11.

Platnost vysvědčení středoškolské dospělosti. Výnos MŠO z 29. 4. 1946, č. A-77 973-III [Validity of Secondary School Maturity Certificate. Decree of the MEE of 29 April 1946, No. A-77 973-III]. (1947) *Věstník ministerstva školství a osvěty* [Bulletin of the Ministry of Education and Enlightenment], no. 9 (2): 157–158.

Pokyny pro vydání vysvědčení dospělosti podle ods. 2. a 3. výnosu A-26.552/45-III. Výnos MŠO z 9. srpna 1945, č. A-49.075-III [Instructions for Issuing a Certificate of Maturity according to Paragraphs 2 and 3 of Decree A-26.552/45-III. Decree of the MEE of August 9, 1945, No. A-49.075-III]. (1946) *Věstník Ministerstva školství a osvěty* [Bulletin of the Ministry of Education and Enlightenment], no. 5 (1): 47.

Předpisy o zkouškách dospělosti na gymnásiích, reálných gymnáziích, reformních reálných gymnásiích a na reálných a matematicko-přírodovědeckých větvích reálných gymnásiích. Výnos MŠO z 6. února 1946, č. A-62 790-III [Regulations on Matura Exams at Grammar Schools, Real Grammar Schools, Reformed Real Grammar Schools and Real and Mathematical-Science Branches of Real Grammar Schools. Decree of the Ministry of Education and Enlightenment of February 6, 1946, No. A-62 790-III]. (1947) *Věstník ministerstva školství a osvěty* [Bulletin of the Ministry of Education and Enlightenment], no. 3 (2): 44–53.

Předpisy o zkouškách dospělosti na ústavech učitelských a na ústavech pro vzdělávání učitelek domácích nauk. Výnos MŠO z 8. 3. 1946, č. A-87 255-III [Regulations on Maturity Exams at Teacher Training Institutes and at Training Institutes for Female Household Skills Teachers. Decree of the MEE of 8 March 1946, No. A-87 255-III]. (1947) *Věstník ministerstva školství a osvěty* [Bulletin of the Ministry of Education and Enlightenment], no. 6 (2): 103–110.

Učitelstvu všech druhů škol a všem ostatním zaměstnancům školské a osvětové správy. Výnos MŠO z 12. 5. 1945, č. 2385 pres. [To the Teachers of All Kinds of Schools and All Other Employees of the Educational Administration. Decree of the Ministry of Education of 12 May 1945, No. 2385 pres.]. (1946) *Věstník Ministerstva školství a osvěty* [Bulletin of the Ministry of Education and

Enlightment], no. 2, (1): 5.

Výnos Ministerstva školství a národní osvěty ze dne 11. ledna 1938, č. 2.000-II, jímž se vydávají předpisy o zkouškách dospělosti na gymnásiích, reálných gymnásiích, vyšších reálných gymnásiích, reformních reálných gymnásiích a reálkách [Decree of the Ministry of Education and National Enlightenment of January 11, 1938, No. 2.000-II, Issuing Regulations on Maturity Examinations at Grammar Schools, Real Grammar Schools, Higher Real Grammar Schools, Reformed Real Grammar Schools and Real Schools]. (1938) *Věstník Ministerstva školství a národní osvěty* [Bulletin of the Ministry of Education and Enlightenment], no. 2 (20): 60–78.

Zkoušky dospělosti na středních školách. Platnost předpisů a mimořádný termín pro zkoušky externistů ve školním roce 1944/45. Výnos MŠO z 12. června 1945, č. A-33.895-III [Maturity Exams in Secondary Schools. The Validity of the Regulations and the Extraordinary Examination Date for External Examinations in the School Year 1944/45. Decree of the MEE of June 12, 1945, No. A-33.895-III]. (1946) *Věstník Ministerstva školství a osvěty* [Bulletin of the Ministry of Education and Enlightenment], no. 3 (1): 24.

Boháč, A. et al. (1982) *Dějiny školství v Československu 1945–1975. I. Část* [History of Education in Czechoslovakia 1945–1975. Part I]. Prague: Univerzita Karlova. 129 p.

Bosák, F. (1969) *Česká škola v době nacistického útlaču: příspěvek k dějinám českého školství od Mnichova do osvobození* [The Czech School in the Time of Nazi Oppression: A Contribution to the History of Czech Education from Munich to Liberation]. Státní pedagogické nakladatelství. 65 p.

Čechoslováci v gulagu. Dokumentace politických represí v Sovětském svazu [Czechoslovaks in the Gulag. Documentation of Political Repression in the Soviet Union]. (2020) Prague: Ústav pro studium totalitních režimů. https://cechoslovacivgulagu.cz/historie_represi_obeti_zavlezeni_hryhorij_omelcenko.html. (02.03.2023).

Diefendorf, J. F. (1989) Urban Reconstruction in Europe After World War II. *Urban Studies*, no. 1 (26): 128–143.

Eichengreen, B. (Ed.) (1995) *Europe's Postwar Recovery*. Cambridge: Cambridge University Press. 357 p.

McDermott, K. (2015) *Communist Czechoslovakia, 1945–89*. London: Palgrave & MacMillan. 252 p.

Morkes, F. (2004). *Devětkrát o českém školství* [Nine times on Czech Education]. Prague: Pedagogické Muzeum J. A. K. 50 p.

Rokoský, J. (2018) Košický vládní program. Na cestě sovětizace Československa

[Košice government programme. On the Way to Sovietization of Czechoslovakia]. In: J. Kalous, P. Zeman, eds. *1945 – Konec války a obnova Československa* [1945 – End of the War and Restoration of Czechoslovakia]. Prague: Ústav pro studium totalitních režimů. Pp. 158–165.

Rýdl, K. (2010) *K vývoji správy a řízení školství v českých zemích* [On the Development of Education Administration and Management in the Czech lands]. Pardubice: Univerzita Pardubice. 67 p.

Rychlík, J. (2020) *Československo v období socialismu 1945–1989* [Czechoslovakia in the Period of Socialism 1945–1989]. Prague: Vyšehrad. 424 p.

Šimáně, M. (2019) *České menšinové školství v Československé republice: ke každodennosti obecných škol v politickém okrese Ústí nad Labem* [Czech Minority Education in the Czechoslovak Republic: On the Everyday Life of Elementary Schools (Volksschule) in the Political District of Ústí nad Labem]. Brno: Masarykova univerzita. 218 p.

Šimáně, M. (2021) *Střední odborné školství v Československu v letech 1945–1953* [Secondary Vocational Education in Czechoslovakia in the Years 1945–1953]. In: P. Adamec, M. Šimáně, eds. *Vybrané kapitoly soudobých témat odborného vzdělávání* [Selected Chapters on Period Technical Education Topics]. Prague: Powerprint. Pp. 10–29.

Vorlíček, Ch. (2004) *České školství 1945–2000* [Czech Education 1945–2000]. In E. Walterová, ed. *Česká pedagogika: proměny a výzvy: sborník k životnímu jubileu profesora Jiřího Kotáska* [Czech Pedagogy: Changes and Challenges: Compendium for the Life Jubilee of Professor Jiří Kotásek]. Prague: Univerzita Karlova. Pp. 119–176.

Zounek, J., Šimáně, M., Knotová, D. (2017) *Normální život v nenormální době. Základní školy a jejich učitelé (nejen) v období normalizace* [A Normal Life in an Abnormal Time. Primary Schools and their Teachers (not only) in the Period of Normalization]. Prague: Wolters Kluwer. 192 p.

Vidējās profesionālās izglītības atjaunošana Trešajā Čehoslovākijas Republikā pēc Otrā pasaules kara (1945–1948)

Atslēgas vārdi: vidējā profesionālā izglītība, diploms, Čehoslovākijas Komunistiskā partija, Čehoslovākija, Padomju Savienība

Kopsavilkums

Pētījumā uzmanība vērsta vidējās profesionālās izglītības sistēmas atjaunošanai pēc kara, nacistu režīma nodarīto postījumu likvidēšanai un vīzijām par profesionālās

izglītības turpmāko virzību Trešās Čehoslovākijas Republikas laikā (1945–1948). Darba pamatā ir šī perioda likumdošanas un periodisko izdevumu izpēte. Autors analizē vidējās profesionālās izglītības transformāciju trīs gadu laikā pēc Otrā pasaules kara beigām Čehoslovākijas sabiedrības attīstībai nozīmīgā vēstures posmā. Autors analizē, kā šajā periodā attīstījās vidējā profesionālā izglītība. Tiek skatīts, kādi sociālie apstākļi izraisīja un kādas bija sekas Čehoslovākijas ciešajai sekošanai Padomju Savienības paraugam profesionālās izglītības attīstībā.

Juris Urtāns

Latgales pilskalnu saraksti (19. gadsimta vidus – 20. gadsimta sākums)

Atslēgas vārdi: pilskalns, pilskalna atklāšanas laiks, krievu, baltvācu un latgaliešu autori un tradīcija, Latgale

Kopsavilkums

Latgalē pilskalnu apzināšana un izpēte sākās 19. gs. vidū. Var iezīmēt trīs dažādus publikācijās pārstāvētus virzienus: krievu (A. Сементовский, 1867. gadā – 6 pilskalni; A. Спицин, 1873. gadā – 22; П. Рыков, 1917. gadā – 5), baltvācu (A. Bielenstein, 1882. gadā – 5; K. v. Lövis of Menar, 1923. gadā – 20) un latgalisko (J. Soikāns, 1924. gadā – 49), kas vēlāk pārtapa latviskā tradīcijā (E. Brastiņš, 1928. gadā – 76). Pilskalnu sarakstu sastādītāji, izņemot E. Brastiņu, parasti neapmeklēja šīs vietas, tāpēc sarakstos ir daudz kļūdu. Tajā laikā Latgalē apzināto pilskalnu skaits bija mazāks nekā citos Latvijas reģionos, lai gan, kā zināms, Latgalē pilskalnu skaits, kas tagad sasniedzis skaitli 180, ir salīdzinoši lielāks nekā citos Latvijas novados.

Latviju var uzskatīt par pilskalnu zemi. Zināmo pilskalnu skaits ir mainīgs: pilskalni ir tikuši iznīcināti, tiek atklāti jauni, mainās par pilskalnu uzskatītās vietas atributācija. Latvijas jaunatklāto pilskalnu skaits pēdējos pārdesmit gados ir palielinājies par 86 pilskalniem; lielākā daļa jaunatklājumu – 51 pilskalns – ir Latgalē (Urtāns 2022), kas bija un ir pilskalniem bagātākais Latvijas novads. Pilskalni ir vizuālākais Latvijas arheoloģisko pieminekļu veids, kam ir zinātniska nozīme kā arheoloģiskajiem izpētes objektiem un liela loma kultūrvēsturiskās ainavas izpētē, lokālās identitātes, vietas piederības un nacionālās pašapziņas veidošanā, tās attīstībā un stiprināšanā.

Pilskalns uzlūkojams par senās organizētās sabiedrības nocietinātu dzīvesvietu. Pilskalnu virszemes koka nocietinājumi līdz mūsdienām nav saglabājušies, taču pašu kalnu mākslīgie pārveidojumi un kultūrslānis ļauj tajos atpazīt arheoloģijas pieminekli. Līdzīgi iekārtoti pilskalni ir raksturīgi visām Latvijas kaimiņu teritorijām un uzskatāmi par plašas ziemeļaustrumu Eiropā izplatītas tradīcijas lokālu izpausmi (Vitkūnas, Zabiela 2017). Arheoloģiskie pētījumi ļāvuši noteikt un precizēt Latvijas pilskalnu un tajos būvēto koka pīļu datējumu. Agrākie pilskalni tapuši I g. t. p. m. ē. Vietējo pilskalnu izbūves tradīciju noslēgumu parasti saistīja ar vācu krustnešu iebrukumu 12.–13. gs., tomēr dažus pilskalnus ar koka pīlim

vietējie iedzīvotāji un krustneši izmantoja vēl 14. gs. Kopumā pilskalni sastopami visos Latvijas novados, tomēr ir rajoni, kur to koncentrācija ir liela, bet ir arī tādi, kur pilskalnu nav vai to koncentrācija ir mazāka nekā citur.

Pilskalna un pils izbūves, kas bija sava laika cilvēku veidotās lielākās mākslīgās būves Latvijā, ietekmēja līdzcilvēku pasaules uzskatu, prasīja organizētu darbu. Līdz ar to pilskalniem bija tieša ietekme uz sava laika sabiedrības organizācijas struktūru.

Pilskalnu raksturo četras pazīmes: vaļņu un grāvju sistēma, nogāžu terasējums vai stāvinājums, izlīdzināts plakums; pilskalnu laikam atbilstošs kultūrslānis; pilskalam izdevīga novietne; raksturīgas ar pilskalnu saistītas teikas un nosaukums.

Latvijas pilskalnu pētīšanai ir vairāk nekā 200 gadu ilga vēsture (Guščika, Lazdiņa, Ušpelis, Vasks 2006; Zemītis 2014). Latgalē pilskalnu atklāšanas sākumā 19. gs. vidū iezīmējās trīs nosacīti nodalīti posmi, kas aprakstīti publicētos pilskalnu sarakstos. Šie posmi pārklājoties iezīmē atšķirīgas publikācijas un nosacīti etniski pārstāvētus virzienus: krievisko (Александр Сементовский, 1867. gadā – 6 pilskalni; Александр Спицин, 1873. gadā – 22 pilskalni; Павел Рыков, 1917. gadā – 7 pilskalni); baltvācisko (August Bielenstein, 1882. gadā – 5 pilskalni; Karl v. Lövis of Menar, 1923. gadā – 20 pilskalni); latgalisko (Jezups Soikāns, 1924. gadā – 49 pilskalni). Vēlāk var runāt par vienotu latvisku publikācijās pārstāvētu virzienu (kas, protams, nenozīmē, ka visi raksti ir publicēti latviešu valodā).

Laika gaitā tika izveidoti vairāki Latgales pilskalnu apkopojumi, pēc kuriem var redzēt, kā ir pieaudzis Latgales pilskalnu skaits. Te gan jānorāda, ka agrākajos apkopojumos, pētniekam vai autoram publicētās ziņas nepārbaudot vai arī atšķirīgas izpratnes dēļ, nereti ir iekļauti tādi kalni, kas mūsdienā izpratnē par pilskalniem nav uzskatāmi vai arī šobrīd nav nosakāms, ar kuru tagad zināmo pilskalnu saistāms agrākajās publikācijās citādi nosaukts objekts. Tomēr neapšaubāms ir fakts, ka kopējais zināmo Latgales pilskalnu skaits, īpaši 20. un 21. gs. ir pieaudzis. Daži Latgales pilskalni jau jaunākos laikos ir tikuši iznīcināti (Urtāns 2004).

19. gs. Latgales pilskalni galvenokārt pieminēti publikācijās krievu valodā. Pirmā publikācija, kur nosaukti seši Latgales pilskalni, ir sava laika pazīstamā vēsturnieka un arheologa Aleksandra Sementovska (Александр Максимович Сементовский-Курилло, 1821–1893) raksts par Vitebskas guberņas, kurā tajā laikā ietilpa arī Latgales teritorija, senatnes pieminekļiem (Сементовский 1867, 143–205). Šos sešus pilskalnus, nemainot to aprakstus, A. Sementovskis pieminēja arī 1890. gadā izdotajā grāmatā par Baltkrievijas senatni (Сементовский 1890). No raksta ievada saprotams, ka ziņas par arheoloģiskajām vietām A. Sementovskis

ieguva korespondencē kā Vitebskas guberņas Statistikas komitejas sekretārs. Pats Latgales arheoloģiskās vietas, šķiet, nebija apmeklējis.

No A. Sementovska minētajiem sešiem pilskalniem pieci ir mūsdienās pazīstami, taču Latgales kontekstā nav ievērojamākie vai izcilākie (Bērzpils Berzīnes,¹ Svariņu Babrauščinas, Pildas Porkaļu un Pildas Rugāju, Ezernieku Ūdrāju un Staromisļas pilskalns). Pilskalnu identifikācijā lietoti tā laika aktuālie ģeogrāfiskie orientieri, tāpēc tikai pēc tā laika karšu studijām var saprast, ka Staromisļas pilskalns ir Dagdas pilskalns. Savukārt Pildas Rugāju pilskalns mūsdienās nav identificējams; iespējams, ka tas vienādojams ar Pildas Solomenku pilskalnu, kas atrodas ap 3 km no Pildas Rugaižiem jeb Rogaižiem. A. Sementovska Latgales ģeogrāfisko nepārzināšanu parāda arī rakstam pievienotā guberņas karte ar neprecīzi atzīmētajām Latgales arheoloģiskajām vietām.

Nākamais arheoloģisko vietu saraksts ar īsiem vietu aprakstiem ir sava laika pazīstamā arheologa Aleksandra Spicina (*Александр Андреевич Спицын*, 1858–1931) 1903. gadā publicētās 1873. gadā savāktās ziņas par Vitebskas guberņas pilskalniem un kurgāniem jeb uzkalniņiem (*Сведения*, 1903). Saraksts tapis kā plašāka Krievijas guberņas aptveroša procesa sastāvdaļa, tā rašanās ir līdzīga – Vitebskas guberņas apriņķu un pagastu amatpersonas korespondencē pēc savas izpratnes ir sniegušas ziņas par zināmajām arheoloģiskajām vietām. A. Spicins šīs vietas nebija apsekojis.

Šajā apkopojumā rodamas liecības par 22 pilskalniem, no tiem identificējami 17 (Vārkavas Pilišķu pilskalns, Naujenes Markovas pilskalns, Naujenes Vecpils pilskalns, Kūku Asotes pilskalns, Rušonas Šnepstu pilskalns, Dubnas Svilišķu pilskalns, Pelēču Baraukas pilskalns, Aulejas Žaunerānu pilskalns, Aulejas Braslavas (Sīvera) pilskalns, Jersikas pilskalns, Turku Gedušu (Gavartines) pilskalns, Aglonas Gorodokas pilskalns, Svariņu Babrauščinas pilskalns, Ķepovas Mīsniķu pilskalns, Bērziņu Fridrihovas pilskalns, Zvirgzdenes Šelupinku pilskalns un Mākoņkalns ar viduslaiku pilsdrupām). Trīs no 22 pilskalnu sarakstā jaunākos laikos ir meklēti, bet nav atrasti vai identificēti (Rundēnu Kovališķu pilskalns, Krāslavas Trūpu pilskalns un Asūnes Zeizu pilskalns). Vēl viens pilskalns nav lokalizēts, bet cits objekts nav uzskatāms par pilskalnu. Atzīmējams, ka šajos isajos aprakstos reizēm ir pieminēta arī ar pilskalniem saistītā folkloras, kas uzskatāma par agrāko Latgales šāda veida folkloras fiksāciju rakstos (*Сведения* 1903). Nākamajos gados tika publicēti atsevišķu Latgales pilskalnu pieminējumi. Tā 1890. gadā, aprakstot arheoloģiskos atradumus Vitebskas guberņā, tika nosaukti trīs Latgales pilskalni, kas mūsdienās ir identificējami, – Rušonas Kategrades

¹ Te un turpmāk dažādās iepriekšējo laiku un valodu publikācijās minētiem pilskalniem, ja tie atpazīstami, dots mūsdienās lietotais nosaukums.

pilskalns, Vārkavas Pilišķu pilskalns un Rušonas Rušenicas pilskalns (Описание 1890, 58). Arheologs un dažus gadus Rēzeknes ģimnāzijas skolotājs Pāvels Rikovs (*Павел Сергеевич Рыков*, 1884–1942) 1917. gadā izdeva grāmatu par Latgales senatni, kurā ietverti septiņu Rēzeknei tuvēju pilskalnu apraksti (Rēzeknes un Mākoņkalna pilskalni ar viduslaiku pilsdrupām, Kaunatas Vecslabadas pilskalns, Bērzpils Berzīnes pilskalns, Rikavas Pleskavas pilskalns, Dricēnu Kakarviešu pilskalns, Viļānu Piziču pilskalns). Piziču pilskalna aprakstā, šķiet, aprakstīts ne pats pilskalns, bet tam tuvējā Trūpu senkapu vieta, kas atrodas tajā pašā kauprē², kur pilskalns (Рыков 1917).

Baltvācu pētnieki 19. gs. un 20. gs. sākumā savu uzmanību veltīja galvenokārt Vidzemes un Kurzemes pilskalniem, bet Latgalē Jersikas un Asotes pilskalnām, Latgales viduslaiku mūra pilīm. Zināms, ka vismaz divās no tām – Rēzeknē un Dinaburgā –, bet ticami, ka arī Mākoņkalnā, pirms mūra pils bija bijis latgaļu pilskalns, bet Ludzas viduslaiku pils vietā pirmsvācu laika pilskalns diezgan noteikti nav bijis. Sešus Latgales pilskalnus 1882. gada ceļojuma aprakstā minējis pazīstamais sava laika etnogrāfs, valodnieks un arheologs Augusts Bilenšteins (*August Johann Gottfried Bielenstein*, 1826–1907). Bez plašāk aprakstītajiem Mākoņkalna un Rēzeknes viduslaiku piļu pilskalniem A. Bilenšteins rakstīja par Dagdas pilskalnu, Bērzpils Berzīnes pilskalnu, Barkavas Lisiņas pilskalnu un plašāk aprakstīja Rikavas Pleskavas pilskalnu (Bielenstein 1882). Latgales pilskalnus, cik nu tie tolaik baltvācu pētniekiem bija zināmi, viņš iekļāva arī savā pētījumā par latviešu tautas robežām (Bielenstein 1892).

Ar baltvācu pilskalnu pētniecības tradīciju ir saistīts senatnes pētnieks Karls von Lēviss of Menārs (*Karl von Löwis of Menar*, 1855–1930). Viņa 1922. gadā izdotajā Livonijas piļu un pilskalnu reģistrā (Löwis of Menar, 1922) iekļauta sadaļa par Latgales pilskalniem. Saraksts publicēts jau pirmajā Pirmā pasaules kara gadā (Löwis of Menar, 1914–1921), vēlāk pārpublicēts Igaunijā (Löwis of Menar, 1932, 105–136) un līdz Ernesta Brastiņa (1892–1942) pilskalniem veltīto grāmatu iznākšanai bija aptverošākais Latvijas pilskalnu reģistrs. Salīdzinājumā ar citu novadu apkopojumiem K. Lēvisa of Menāra Latgales pilskalnu saraksts ir reducēts un neprecīzs. Dinaburgas (Daugavpils) apriņķī K. Lēviss of Menārs uzrādīja 10 pilskalnu, no kuriem mūsdienās identificējami vien pieci, pārējie ir pārpratumi (piemēram: *unter Lemehnen*; *unter Ruschendorf*) vai neidentificējamās vietas (*Unter Nitczgale wäre ein Burgberg zu Suchen* – “pie Nicgales būtu jāmeklē kāds pilskalns”). Tiek norādīts pilskalns pie Krustpils Mašānu mājām, 20 – 25 verstis no Krustpils, vai pilskalns pie Līvāniem, 9 verstis no Šlosbergas, kas nekonkrēto orientieru dēļ nav identificējami. Rozitenes (Rēzeknes) apriņķī

² Par kaupri Latgalē dēvē gari stieptus kalnus.

K. Lēviss of Menārs reģistrēja sešus pilskalnus, no kuriem pieci identificējami arī mūsdienās, Ludzas apriņķī – piecus pilskalnus, no kuriem mūsdienās kā pilskalnu identificējamās četras vietas. Ir jāsaprot, ka *Dichschinskaja Gora beim Dorf Skarbowo* ir Nirzas Divkšu pilskalns – Zelta kalns (Löwis of Menar 1922). Ne K. Lēvisam of Menāram, ne citiem baltvācu pētniekiem, šķiet, nebija zināma 19. gs. un 20. gs. sākuma literatūra krievu valodā ar pieminētajiem Latgales pilskalniem. Par dažiem pilskalniem K. Lēvisam of Menāram, spriežot pēc uzvārdiem, bija ziņojuši ar Latgali saistītie vācieši.

Jau nākamajos gados pēc Latvijas valsts nodibināšanas un vēl pirms Pieminekļu valdes izveides 1923. gadā latviešu novadpētnieki un vēstures interesenti sāka veidot savus pilskalnu sarakstus. Latgales pilskalnu sarakstu latgaliešu valodā 1924. gadā populārzinātniskajā izdevumā latgaliešu valodā publicēja karavīrs, politiķis un kultūras darbinieks Jezups Soikāns (1889–1930) (Soikāns 1924). Sarakstā, vietām jaucot numerāciju, iekļauti 44 pilskalni. Vēl piecu pilskalnu īsi apraksti ir publicēti atsevišķi no kopsaraksta. Var saprast, ka tas ir J. Soikāna veidots, tomēr rašanās apstākļi nav zināmi. Ticami, ka J. Soikāns paļāvās uz dažādu informatoru sniegtajām ziņām, piemēram, paša dibinātās *Latgaļišu Kultūras veicināšanas Bīdrības* pagastu nodaļām. Šķiet, ka arī krievu un baltvācu literatūra J. Soikānam bija zināma. Piemēram, no K. Lēvisa of Menāra saraksta tiek tulkots un atkārtots Nirzas pilskalna pieminējums. J. Soikāna sarakstā daļa pilskalnu saukti vai orientēti pēc tādiem nosaukumiem, kas mūsdienās nav atpazīstami, tāpēc arī šie pilskalni nav pārliecinoši identificējami.

Rēzeknes apriņķī J. Soikāns uzskaitīja astoņus pilskalnus, no kuriem mūsdienās Kaunatas un *Dyužgola* pilskalni nav zināmi, bet nav izslēgts, ka ar Kaunatas pilskalnu saprasts šajā pašā sarakstā minētais Kaunatas Staraja – Sloboda jeb Vecslobodas pilskalns. Pilskalns Piļskolna ciemā droši vien identificējams ar Ozolmuižas Sprīņu pilskalnu.

Ludzas apriņķa pilskalnu sarakstā J. Soikāns iekļāva 17. No tiem pilskalns *Rasnopoļu ciemā* un *Rogovkā pi Opinku ciema* ir viens un tas pats; *Cyblas kolns* Eversmuižā nav pilskalns, bet Ciblas senkapi, tas pats ar Bonifacovas pilskalnu, kas ir labi zināmi senkapi; Ruskulovā pilskalns nav zināms, lai gan tur ir izcils kalns, kurā ir senkapi; Balvu un Domopoles pilskalniem nav visu pilskalnu pazīmju.

Daugavpils apriņķa pilskalnu sarakstā J. Soikāns iekļāva 20. Pilskalns Mežmuižas pagasta Razānu mežā nav identificējams; šāds vietvārds nav atrodams. Daži pilskalni saukti vai orientēti atšķirīgi, nekā tas ir darīts vēlāk, un nav pārliecības, ka mūsdienu identifikācija tiešām ir pareiza. Tā *Batareja pi Pustynes mōjom*, *Pustynes p.* ticami ir Ezernieku Pustoškas pilskalns (Baterijas

kalns); *Zamčina Muižniku c. Osyunes p.* varētu būt Ķepovas Mīsniku (Mīsnikovas) pilskalns (Zamčišče, Zamščina, Zamok); *Kokta Gola c., Vyšku p.* ir Ambeļu Skromaņu pilskalns; *Pypuru c. Jōsmuižas p.* ir Dubnas Svilišķu pilskalns; *Lemeņu pusmuižas, Mežmuižas p.* ir jau iznīcinātais Mežāres Ļamānu pilskalns.

Par priekštečiem J. Soikāna sastādītajam sarakstam var uzskatīt divus maz zināmus un daļēji anonīmus rakstus (A. E. 1918; Kozlovskis 1922), kas ir P. Rikova izdevumā publicēta pārstāstījums un mūra piļu apraksti.

1920. gadu vidū Latgalē darbojās divas arheoloģisko vietu ekspedīcijas: E. Brastiņa vadītā Latgales pilskalnu apzināšana sniedza korektus datus, jo pilskalni tika pārbaudīti uz vietas. Franča Baloža (1882–1947) ekspedīcijā tika meklēti ne tikai pilskalni, bet arī citas arheoloģiskas vietas. Abas ekspedīcijas aizsāka Latgales senvietu apzināšanas un izpētes latvisko tradīciju. Latgales pilskalnu grāmatā E. Brastiņš iekļāva 76 uzmērītus un aprakstītus pilskalnus, kā arī ziņas par sešiem iznīcinātiem, galvenokārt noartiem, pilskalniem un astoņām pilenēm³ (Brastiņš 1928). Te nav atzīmējams Kacēnu Gorodiščes Bielužu kalns, kas tagad atrodas Krievijas teritorijā, *Zamok* pie Indricas, par kuru vēlāko arheoloģisko izrakumu gaitā noskaidrots, ka tā ir viduslaiku nocietināta muižas vieta, un Ābeļu Daugavas salas pilskalns, kas pieskaitāms Augšzemei. E. Brastiņam bija sveša krieviskā Latgales pilskalnu tradīcija; viņš uzskatīja, ka Ķepovas Mīsniku pilskalnu ir atklājis, pateicoties robežsargu sniegtajai informācijai (Brastiņš 1928, 81), lai gan šis pilskalns bija minēts A. Spicina publicētajā sarakstā (Сведения 1903, 13). Par Bērziņu Fridrihovas pilskalnu E. Brastiņš nezināja un to arī nemeklēja, lai gan šis pilskalns bija A. Spicina sarakstā (Сведения 1903, 13). Šķiet, ka E. Brastiņam nebija zināms arī J. Soikāna Latgales pilskalnu saraksts.

E. Brastiņa Latgales pilskalniem veltītā grāmata pagaidām ir ietverošākais darbs par Latgales pilskalniem (Brastiņš 1928). Ludzas apriņķa pilskalnu aprakstus no savas grāmatas E. Brastiņš publicēja atsevišķā rakstā (Brastiņš 1935).

Līdzās E. Brastiņam 1920. gados Latgales pilskalnus apzināja arī F. Balodis, kurš plašākus pilskalnu aprakstus npublicēja, vien vairākus Latvijas un Latgales pilskalnu sarakstus (Balodis 1925; Balodis 1927; Balodis 1928 u. c.). Pilnīgāko sava laika zināmo Latvijas un Latgales pilskalnu sarakstu publicēja Hugo Riekstiņš (1904–1998) (Riekstiņš 1930).

Krieviskā un baltvāciskā Latgales pilskalnu apzināšanas tradīcija attīstījās paralēli. J. Soikāna iesāktā latgaliskā pilskalnu dokumentācija iekļāva gan vienu, gan otru, tomēr Latgales pilskalnu saraksts, lai arī savā laikā plašākais, bija kļūdainis un pārprotams. Latgales pilskalni ir pārstāvēti 19. gs. un 20. gs. sākuma krievu un baltvācu publikācijās, kas rada atspoguļojumu arī latgaliskajā tradīcijā,

³ Vieta, kas tautā tika uzskatīta par pilskalnu, bet kam nav tā raksturīgo pazīmju.

vēlāk pārtopot kopējā latviskajā tradīcijā. Pēdējo gadu pētījumi ļauj secināt, ka Latgalē ir zināmi vismaz 180 pilskalni (Urtāns 2024), un ir pārliecība, ka pilskalnu jaunatklājumi Latgalē vēl nav beigušies.

Avotu un literatūras saraksts

- A. E. (1918) Latgales pilis. *Lidums*, 17. augusts.
- Balodis, F. (1925) Ludzas – Rāznas apvidus senvietas. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 11, 479.–487. lpp.
- Balodis, F. (1927) Latviešu – krievu senā robeža. *Burtnieks*, Nr. 1, 33.–44. lpp.
- Balodis, F. (1928) Mūsu pilskalni. Grām.: Balodis, F., Teikmanis, A., Kundziņš, P., Kundziņš, L. Izrakumi Raunas Tanīsa kalnā 1927. gadā. *Archeioloģijas raksti*, IV, 1. Rīga: Pieminekļu valde, 5.–17. lpp.
- Bielenstein, A. (1882) Reisesskizzen aus dem Oberlande. *Baltische Monatsschrift*, Bd. 29, S. 569.–590., 611.–644., 707.–743.
- Bielenstein, A. (1892) *Die Grenzen des lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert. Ein Beitrag zur ethnologischen Geographie und Geschichte Russlands*. St. Petersburg: Eggers.
- Brastiņš, E. (1928) *Latvijas pilskalni*. Latgale. Rīga: Pieminekļu valde.
- Brastiņš, E. (1935) Pilskalni. Grām.: *Ludzas apriņķis senāk un tagad. Rakstu krājums*. Ludzas apriņķa Brīvības pieminekļa komitejas izdevums, 163.–184. lpp.
- Guščika, E., Lazdiņa, I., Ušpelis, O., Vasks, A. (2006) Latvijas pilskalnu arheoloģiskā izpēte un tās rezultāti. *Latvijas Universitātes Raksti*. 695. sējums. *Zemes un vides zinātnes. Pilskalni Latvijas ainavā*. Latvijas Universitāte, 27.–40. lpp.
- Kozlovskis, [E.] (1922) Latgolas piļskolni. Grām.: *Pyrmocības grómota Lobó sákla*, III daļa. Rēzekne: Dorbs un Ziniba, 58.–60. lpp.
- Löwis of Menar, K. (1914–1921) Die Wallburgen Alt – Livlands. *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1914 (Januar – Mai)*. Riga: W. F. Häcker, S. 168.–199.
- Löwis of Menar, K. (1922) *Burgenlexicon für Alt-Livland*. Riga: Aktiengesellschaft Walter & Rapa.
- Löwis of Menar, K. (1932) Verzeichnis zu der Karte der heidnischen Burgberge oder Wallburgen in Alt-Livland. *Arbeiten des Zweiten Baltischen Historikertages zu Reval 1912*. Reval: Franz Kluge, S. 105.–136.
- Riekstiņš, H. (1930) Latvijas archaioloģijas kartes. Grām.: *Latviešu aizvēstures materiāli*. F. Baloža un K. Strauberga redakcijā, I sēj. Rīga, 5.–37. lpp.
- Soikāns, J. (1924) *Senejō Latgola*. Ludza: Ludzas Latgaļišu Kuļtūras veicynōšonas Bīdriba.
- Urtāns, J. (2004) Latgalei zudušie pilskalni. *Kultūras krustpunkti*, 1. laidziens. Rīga:

Fonds Mantojums, 133.–151. lpp.

Urtāns, J. (2022) *Jaunatklātie pilskalni Latvijā 1998.–2021.* Rīga: SIA “NT Klasika”.

Urtāns, J. (2024) *Latgales pilskalni un to folklorā.* Rīga: SIA “NT Klasika”.

Vitkūnas, M., Zabiela, G. (2017) *Baltic hillforts: unknown heritage.* Vilnius.

Zemītis, G. (2014) Pilskalna kā nocietinātas dzīvesvietas nozīme Latvijas teritorijā (2. g. t. pr. Kr. – 14. gs.). *Arheoloģija un Etnogrāfija*, XVIII laidieni. Rīga, 49.–61. lpp.

Описание, (1890) *Описание некоторых древностей найденных в Витебской губернии. Древности Северо-Западного края. Том 1, вып. 1.* Санкт-Петербург: Изд. Императорской Археологической комиссии.

Рыков, П. (1917) *Древности Латгалии. Археологические раскопки в Режицком и Люцинском уездах Витебской губернии. Вып. I.* Режица.

Сведения, (1903) Сведения 1873 г. о городищах и курганах. С предисловием Спицин. А. *Витебская губерния. Известия Императорской Археологической комиссии. Вып. 5.* Санкт-Петербург, с. 6–29.

Семеновский, А. (1867) *Памятники старины Витебской губернии. Памятная книжка Витебской губернии за 1867 год.* Санктпетербург, С. 143–205.

Семеновский, А. (1890) *Белорусские древности.* Санктпетербург.

Lists of Latgale Hillforts (mid 19th – early 20th century)

Key words: hillfort, time of hillfort discovery, Russian, Baltic German and Latgalian authors and traditions, Latgale

Summary

In Latgale, the identification and research of hillforts began in the middle of the 19th century. Three different directions represented in publications can be marked: Russian (А. Семеновский, 1867 – 6 hillforts; А. Спицин, 1873 – 22; П. Рыков, 1917 – 5), Baltic German (А. Bielenstein, 1882 – 5 hillforts; K. v. Lōvis of Menar, 1923 – 20), and Latgalian / Latvian (J. Soikāns, 1924 – 49 hillforts; E. Brastiņš, 1926 – 76 hillforts). The compilers of the lists of hillforts mostly did not visit these places themselves, so there are many errors in the lists. At that time, the number of identified hillforts in Latgale was smaller than in other regions of Latvia, although, as we now know, the number of hillforts in Latgale that by now has reached 180 is relatively higher.

Ziņas par autoriem / Authors

Una Bērente

Mg. hist.

Latvijas Etnogrāfiskā brīvdabas muzeja Etnogrāfijas departaments
berenteuna@gmail.com

Haralds Bruņinieks

Mg. hist.

Daugavpils Universitāte
haraldsbruninieks@gmail.com

Rūdolfs Brūzis

Dr. hist.

Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts
rudolfs.bruzis@lu.lv

Guntis Gerhards

Dr. hist.

Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts
guntis.gerhards@inbox.lv

Anna Jabłońska

Dr. habil. hist.

Jana Kočanovska Universitāte Kielcē (Polija)
annajablonska@ujk.edu.pl

Audronė Janužytė

PhD

Mikola Romera Universitātes Politisko zinātņu institūts (Lietuva)
audrone_januzyte@mruni.eu

Juris Jefuni

Mg. theol.

Latvijas Kristīgā akadēmija
balticsymphony@gmail.com

Inta Krūmiņa

Mg. hist., Mg. soc. sc.

Latvijas Universitāte

inta.krumina@gmail.com

Maija Krūmiņa

PhD

Latvijas Universitātes

Filozofijas un socioloģijas institūts

maija.krumina@lu.lv

Sigita Lūžys

Mg. philol.

Vitauts Dižā Universitāte (Lietuva)

sigita.luzys@vdu.lt

Vladislavs Malahovskis

Dr. hist.

Rēzeknes Tehnoloģiju akadēmija

vladism@inbox.lv

Aleksandrs Petrovs

Mg. hist.

Latvijas Universitāte

a.petrovs96@inbox.lv

Elīna Pētersone-Gordina

PhD

Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts

ep15004@lu.lv

Gaļina Sedova (māsa Jevfrosīnija)

PhD

Latvijas Pareizticīgā Baznīca

ort.loza@gmail.com

Marika Selga

Mg. hist.

Latvijas Universitāte

marikse@gmail.com

Henrihs Soms

Dr. hist.

Daugavpils Universitāte

henrihs.soms@du.lv

Kaspars Strods

Mg. arhiv.

Latvijas Kara muzejs

kaspars.strods@karamuzejs.lv

Vitālijs Šalda

Dr. habil. hist.

Daugavpils Universitāte

vitalijs.salda@gmail.com

Michal Šimáně

PhD

Mendeļa Universitātes Mūžizglītības institūts (Čehija)

simane@mendelu.cz

Juris Urtāns

Dr. habil. art.

Latvijas Kultūras akadēmijas Kultūras un mākslu institūts

urtans@lka.edu.lv

Antonija Vīlcāne

Dr. hist.

Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūts

vilcaneantonija@inbox.lv

• • • • •

Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds “Saule”
Izdevējdarbības reģistr. apliecība Nr. 2-0197.
Vienības iela 13, Daugavpils, LV-5401, Latvija